

55983

2000/3

HONISMERET

375

A HONISMERETI SZÖVETSÉG FOLYÓIRATA

XXVIII. ÉVFOLYAM

HONISMERET

XXVIII. évfolyam • 3. szám
2000. június

Kiadja a
HONISMERETI SZÖVETSÉG

Szerkesztőbizottság:

ANDRÁSFALVY BERTALAN
BARTHA ÉVA BENCZE GÉZA
CSORBA CSABA HAVASSY PÉTER
KANYAR JÓZSEF KOVÁTS DÁNIEL
SEBESTYÉN KÁLMÁN
SELMECZI KOVÁCS ATTILA
SZÉKELY ANDRÁS BERTALAN
TOLNAY GÁBOR VIGA GYULA

Szerkeszti:

HALÁSZ PÉTER

•

Szerkesztőség:

Budapest I., Corvin tér 8.

Postacím:

1251 Budapest, Pf. 101

Levelezési cím:

1370 Budapest, Pf. 364

Tel/fax: 36-1-327-7761

Megjelenik

a József Attila Kulturális és Szociális
Alapítvány, a Nemzeti Kulturális
Örökség Minisztériuma, a Nemzeti
Kulturális Alapprogram, valamint az
Oktatási Minisztérium támogatásával
évente hatszor

Előfizetési díj egy évre 840 Ft,
fél évre 420 Ft,

az egyes számok ára 158 Ft.

Terjeszti a Levél- és Hírlapüzletági
Igazgatóság,

valamint alternatív terjesztők.

Előfizethető postautalványon:

1900 Budapest, Orczy tér 1.,

valamint a Postabanknál

az 11991102-02102799 számlán.

Internetes elérési cím:

vjrktf.hu/honisme.htm

INDEX 25387

E-mail: acsai@hnm.hu

•

Nyomdai előkészítés:

Acsai Istvánné, Halminé Bartó Anna,
Kovács Gyula

Készült a CERBERUS KFT.
nyomdájában

1066 Budapest, Lovag u. 14.

Telefon/Fax: 331-3042

Felölös vezető: Schmidt Gábor

ISSN 0324-7627

E SZÁMUNK MUNKATÁRSAI

Bacsa Gábor dr. kandidátus, Nagykanizsa

Bartók Györgyi könyvtáros, Budapest

Bencze Géza dr. múzeumigazgató-helyettes,
Budapest

B. Horváth Jolán régész-muzeológus,
Dunaújváros

Bodor Anikó népzene kutató, Zenta

Botlik József dr. történész, teológus, Budapest

Cseh Zsolt néprajzos-muzeológus, Miskolc

Csorba Csaba dr. főiskolai docens, Budapest

Farkas Gábor levéltáros, Székesfehérvár

Fehér Katalin dr. főiskolai tanár, Budapest

Gelencsér Ferenc fotóművész, Székesfehérvár

Gelencsér József dr. néprajzkutató,
Székesfehérvár

Hada Róbert múzeumvezető, Székesfehérvár

Halász Péter főszerkesztő, Budapest

Horváth Géza dr. könyvtáros, Tatabánya

Horváth Júlia irodalomtörténész, Székesfehérvár

Kálmán Katalin tanár, Székesfehérvár

Kecskés Péter muzeológus, Szentendre

Kerégyártó Mihály ny. műszaki oktató, Ózd

Kováts Dániel dr. ny. főiskolai tanár, Szeged

Kriza Ildikó dr. néprajzkutató Budapest

Mezey László Miklós szakszerkesztő, Budapest

Móser Zoltán tanár, Bicske

Mózessy Gergely püspöki levéltáros,
Székesfehérvár

Nagy Éva népművelő, Székesfehérvár

Nagy Veronika egyetemi hallgató, Székesfehérvár

Péntek János dr. nyelvészprofesszor, Kolozsvár

Róbert Péter középiskolai tanár, Budapest

Szentkúti Károly múzeumigazgató,
Mosonmagyaróvár

Szili István főiskolai adjunktus, Székesfehérvár

Tuba László megyei könyvtárigazgató, Győr

Udvarhelyi Olivér dr. ügyvéd, Veszprém

A Honismereti Szövetség köszönetet mond mindazon
szerzőknek, akik lemondtak tiszteletdíjukról.

A címlapon az Országalma, a hátlapon Szent István szobra
(Székesfehérvár) látható. (Gelencsér Ferenc felvételei)

TARTALOM

A XXVIII. Honismereti Akadémia elé Gondolatok a keresztény magyar állam és egyház szervezéséről (Csorba Csaba)	3
---	---

ÉVFORDULÓK

„...Aki a hazáját szereti arra elég a teher, de kevés a jutalom” 250 éve született Révai Miklós (Fehér Katalin)	14
Kiss Lajos népzenekutató (Bodor Anikó)	16
80 esztendeje diktálták a békét Trianonban A brennbergi „Ilona akna” elvesztése (Dr. Bacsa Gábor).....	22
Magyar ellenállási mozgalmak Kárpátalján a csehszlovák uralom ellen (Botlik József).....	29
Tízestendős a Kriza János Néprajzi Társaság (Péntek János).....	37

HAGYOMÁNY

Virág Benedek és kortársai (Horváth Júlia)	40
Richter Mátyás a székesfehérvári tűzoltók farsangi báljáról (Nagy Veronika).....	45
Fejér megye nemzetiségei (Farkas Gábor).....	48
Agrártörténeti kiállítás Csalapusztán (Hada Róbert).....	53
XX. Őzdi Honismereti Pályázati díjkiosztása (Kerekgyártó Mihály).....	55

ISKOLA ÉS HONISMERET

Újszászy Kálmán: A honismereti munka jellegéről	56
A honismeret tartalmáról egy szöveggyűjtemény ürügyén (Kováts Dániel)	58
A „Felkelt a napunk...” millenniumi vetélkedőről	60

TERMÉS

A honfoglalás és államalapítás korának emlékei Dunaújvárosban (B. Horváth Jolán).....	61
Katonaélet Székesfehérváron (Gelencsér József).....	65
Polgári olvasókörok Székesfehérváron a dualizmus korában (Kömlosi József)	69
A székesfehérvári egyházmegye kulturális értékmentő munkája a harmincas években (Mózessy Gergely).....	74
Fejér megye természeti értékei – alul és felülnézetben, a teljesség igénye nélkül (Szili István).....	83

KRÓNIKA

A Fejér Megyei Honismereti Egyesület (Kálmán Veronika–Nagy Éva)	91
„Nem honismereti szakembereket neveltünk, érzelmi töltést adtunk nekik” A huszonöt éves ifjúsági honismereti táborozásról beszélget Lukács László néprajzkutatóval Halász Péter.....	93

A pataki láng őrzője: Dr. Barsi Ernő nyolcvanéves (<i>T. Varga Lajos</i>).....	97
Nagy Géza karcsai küldetése (<i>K. D.</i>).....	98
Dr. Környei Attilára emlékezem (<i>Szentkúti Károly</i>).....	99

KÖNYVESPOLC

Markó László: A magyar állam főméltóságai Szent Istvántól napjainkig (<i>Dr. Udvarhelyi Olivér</i>).....	101
Tűzcsiholó. Írások a 90 éves Lükő Gábor tiszteletére (<i>Kríza Ildikó</i>).....	102
Zala megye a XVIII–XIX. században – két korabeli írás alapján (<i>Bencze Géza</i>).....	103
Helle Mária: Czéh Sándor magyaróvári nyomdász-kiadó illusztrációinak mintakönyve, 1836–1975 (<i>Tuba László</i>).....	105
Szabó Károly: Nógrádi Pantheon (<i>Bartók Györgyi</i>).....	106
Tanúk és vértanúk. Kortárs krónika Pákozdtól Aradig (<i>Mezey László Miklós</i>).....	107
Szarka Lajos: Páratlan testvérpár. A Schulhof-testvérek szerepe Hévíz világfürdővé válásában (<i>Róbert Péter</i>).....	107
Bellon Tibor: Beklen. A nagykunsági mezővárosok állattartó gazdálkodása a XVIII–XIX. sz.-ban (<i>Halász Péter</i>).....	108
Klotz Ignác (Törzsök): A Vértesekről (<i>Dr. Horváth Géza</i>).....	109
Ág Tibor: A Csallóköz muzsikája (<i>Móser Zoltán</i>).....	110
Szarkáné Piró Piroska: Épületek fadíszei öt sárréti településen (<i>Kecskés Péter</i>).....	111
Vida Gabriella: A miskolci fazekasság a 16–17. században (<i>Cseh Zsolt</i>).....	111

A Honismeret folyóirat megvásárolható:

Unitárius Könyvesbolt (Bp. V. Alkotmány u. 12)

Magyarok Háza (Bp. V. Semmelweis u. 1-3.)

„Kis Magiszter” Könyvesbolt, Balassi Kiadó
1053 Budapest V. Magyar u. 40.

Dunaújváros, Intercisa Múzeum
Városház tér 4.

Gondolatok a keresztény magyar állam és egyház szervezéséről

A magyar államszervezés történetének irodalma olyan terjedelmes, hogy időrendi, értékelő felsorolását terjedelmi okok miatt célszerűnek látszott ezúttal mellőzni.¹ Az újabb évforduló természetszerűleg azt eredményezi, hogy régebbi művek új (esetleg átdolgozott) kiadásban jelennek meg, történelmi és regionális folyóirataink tematikus számokkal adóznak az ezredéve történetek emlékének, s új tudományos összegző monográfiák mellett népszerűsítő képeskönyvek is felidézik az első ezredforduló időszakát. Dacára a mennyiségre nézve jelentős eddigi irodalomnak, még ma is nem kevés az olyan kérdés, amely teljességgel nyitottnak számít. Vannak viszont olyan tárgykörök is, amelyek vonatkozásában a kutatók között valamiféle hallgatóságos közmegegyezés alakult ki, s nem bolygatják, noha egyes ilyen „tétélek” korántsem egyértelműen bizonyítottak, illetve bizonyíthatóak.

Tanulmányunk címében azzal a kezdő szóval, hogy „gondolatok”, arra kívántunk utalni, hogy némely vitás, illetve vitatható kérdésekhez nyúlunk, kifejtjük róluk véleményünket, amelyet nem tekintünk többnek, mint adaléknak egyes témakörök lehetséges továbbgondolásához.

Államszervezésünk korszakának tanulmányozása egyike történelmünk legösszetettebb, legnehezebb kutatási témáinak. Nemcsak azért, mert viszonylag kevés és sajátos összetételű a ránk maradt írásos forrásanyag, hanem azért is, mert immáron nyolc évtizede Géza és Szent István korának országterülete a magyarországi tudomány számára csupán korlátozottan (néhány időszakban és egyes térségekben időnként egyáltalán nem) kutatható mind a mai napig. Ezzel szemben a szomszédos országok kutatása ugyancsak nyolc évtizede nem képes szabadulni bizonyos aktuálpolitikai elvárásoktól. Bizonyos tényeknek, a magyar kutatás egyes forrás-elemzéseinek, eredményeinek elismerése még manapság is elképzelhetetlen a szomszéd államok egyes kutatói (kutatása) számára, mivel ha ezt megtennék – úgy érzik – mai államaik „legitimitásának” alapjait kérdőjeleznék meg. Az utóbbi évszázadokban külső hatalmakkal olyan eredményesen sikerült a magyarság ellen uszítania a vele öt-nyolc évszázadon át békésen együtt élő népek sorát, hogy manapság csupán jámbor óhaj lehet a valamikori megbékélés a (távoli?) jövőben. Annál is elszomorítóbb ez, mert a politika (a fegyverek) s a tudomány eszközeivel folytatott eddigi harcnak csupán vesztesei vannak, győztesei nincsenek.

Az állam- és egyházszerkezés kutatása tipikusan olyan tudományos feladat, amely feltételezi az írásos források ismeretét és forráskritikájukban való jártasságot csakúgy, mint a földrajzi ismereteket, a kor építményeinek és tárgyi anyagának bizonyos szintű ismeretét. Mindez így leírva nagyon egyszerűnek és logikusnak tűnik, a valóságban azonban egyáltalán nem könnyű ilyesfajta követelményeknek eleget tenni. Száz-százötven esztendeje természetes dolognak számított az, hogy egy történész az ország jelentős részét személyesen bejárta, települések százait (városokat, falvakat) csakúgy, mint a hegyeket, dombokat, vizek mentét. Az elmúlt évtizedekben azonban a történész elsősorban könyvtárak és levéltárak csendjében faggatta múltunk titkait, s a tájat, amellyel foglalkozott, leginkább térképekről ismerte. Néhány kisebb, gyakorta egy-egy konferenciához, emléküléshez kapcsolódó szervezett kirándulás (olykor egy-egy ásatás rövid, „véletlenszerű” meglátogatása) legfeljebb az illúzióját adhatja

¹ Györffy György: István király és műve. Bp. 1977.; Néhány újabb összefoglalás: Szent István és kora. Szerk.: Glatz Ferenc, Kardos József. Bp. 1988. tanulmányai; Az államalapító. Szerk.: Kristó Gyula. Bp. 1988. tanulmányai; Kristó Gyula: A vármegyék kialakulása Magyarországon, Bp. 1988.; Az államalapítás korának forrásai. Vál., szerk.: Kristó Gyula. Szeged, 1999.; Korai magyar történelmi lexikon (9–14. század). Főszerk.: Kristó Gyula. Bp. 1994.; Doctor et apostol. Szent István tanulmányok. Szerk.: Török József. Bp. é. én. stb.

az ország régmúltja ismeretének, mintsem valóságos, mély, részletekbe menő tudásanyagot takarna.

Egy évszázada a régész-művészettörténész számára természetesnek számított, hogy a középkori latin nyelvű forrásanyagot eredetiben tanulmányozza, s a történelmi forráskritika teljes eszköztárának birtokában legyen. Az utóbbi évtizedekben ez is megváltozott, s korántsem előnyösen. A régész terepismerete, a tárgyi anyagban való jártassága általában nem párosult az írott források értelmezésében való kellő jártassággal. Mindezekből az következett, hogy a történészek „kimazolázták” a régészek olyan eredményeit, amelyek alátámasztották az írott forrásokból levont következtetéseiket (azaz „beleillettek a koncepciójukba”) még gyakoribb volt, hogy a régészet (meg a néprajztudomány) kutatásait figyelembe sem vették. A régészek viszont a történelmi művekben keresték és „találták meg” ásatási leleteik történelmi értelmezésének „kulcsát”. Mindez voltaképpen tökéletes zsákutcahoz vezetett, amire az Árpádok korai várainak vizsgálata kapcsán Bóna István egyértelmű határozottsággal és keménységgel rámutatott.²

A magyarországi keresztény államszervezés első szakasza mintegy hét évtizedet ölel fel, azaz Géza és a fia, Szent István uralkodását. A pontos kezdetet nem ismerjük, hiszen nem ismert annak dátuma, hogy Géza mikor is lett nagyfejedelem (valamikor 970 körül?). Csak különféle feltételezések vannak, de eddig egyértelmű, cáfolhatatlan forrást nem sikerült találni. Az államszervezés első szakaszának végét aligha jelenti Szent István halála. Utódja, Péter uralkodásának első részét (1038–1041) is bizonyára ide kell sorolnunk. Péter nagy valószínűség szerint folytatta Szent István életművét. Tekintettel arra, hogy uralma tragédiába torkollott, megítélése szinte teljességgel negatív a történelmi irodalomban, ami a késői és erőteljesen torzító krónikás feljegyzéseken alapszik.³

A szakirodalom (és a hagyomány) Szent István szervező munkáját hangsúlyozza. Ehhez képest Géza, s még inkább felesége, Sarolt alakja többnyire háttérbe szorult, bár némely kutatók (irányzatok) időről-időre megkísérelték „retusálni” a túlságosan egyoldalúvá sikeredett Szent István-i országképet. Az egyházszervezés megítélésében a katolikus és az orthodox jelenlét aránya tekintetében voltak és vannak viták. Kialakult bizonyos „közmegegyezés” abban a tekintetben, hogy hány egyházmegyét alapíthatott Szent István (10),⁴ s mennyi lehetett a vármegyék száma (40–47).⁵ Vannak „biztosnak” tekintett „adatok”, amelyek valójában eredetileg feltételezéseként léteztek, csak idő múltán váltak a tudományos köztudatban elfogadott „tényekké”.

A keresztény államszervezés fontossága aligha vonható kétségbe. Az ezt motiváló korabeli nemzetközi helyzet értékelésének bizonyos elemei azonban alighanem eltúloztak. Sem a 933-as merseburgi „csata”, sem a 955-ös Augsburg melletti ütközet, sem a 970-es kudarcral végződő balkáni hadjárat veszteségei nem lehettek „megrendítőek”.⁶ Az sem igazolható, hogy ezt követően a X. század utolsó harmadában valamiféle „harapófogóba” került volna az ország, mivel a Német-Római Császárság és a konstantinápolyi székhelyű Római Császárság (helytelenül „Bizánci” Császárságnak nevezi az újabb szakirodalom) olyan szövetségre lépett volna, amelynek két irányból jövő támadás a megsemmisüléssel fenyegette volna magyarságot, azaz megismétlődött volna az, ami Avar Birodalommal történt több mint másfél évszázaddal korábban. Valójában sem egyik, sem másik birodalom nem készült magyarellenes ak-

² Bóna István: *Az Árpádok korai várai*. 2. bőv. kiadás. Debrecen, 1998. Bevezetés.

³ Vö. Korai magyar történelmi lexikon 544. (*Székfi László* hangsúlyozza, hogy pénzt verettetett, okleveleket adott ki, törvényeket alkotott, adókat vetett ki, egyházakat épített).

⁴ *Érszegi Géza* összefoglalásában: „Első királyunk – a Gellért legendában fennmaradt szavai szerint – 12 püspökséget szándékozott alapítani az országában. Az életéről szóló írások azonban csak 10 püspökségről tudnak, de ha megpróbáljuk számba venni középkori püspökségeinket, melyiket mikor és ki alapította, a legnagyobb gondban vagyunk, hiszen sehogyan sem jön ki a 10 püspökség, amelyet elsőnek alapítottak hazánkban.” *Scripta mament. Ünnepi tanulmányok a 60. életévét betöltött Geric József professzor tiszteletére*. Szerk.: *Draskóczy István*. Bp. 1994. 36. old.

⁵ Pl. *Nováki Gyula*: *Várepítészet Magyarországon a X–XI. században*. In: *Szent István és kora*. Szerk.: *Glatz Ferenc, Kardos József*. Bp. 1988. 146. old., *Bóna István*: *Az Árpádok korai várai*. 1998. 19. István királyunk 40 comitatus-át említi.

⁶ Vö. *Csorba Csaba*: *Árpád népe*. Bp. 1997. vonatkozó részét.

cióra, még kevésbé volt jele valamiféle összehangolt hadműveletre való szándéknak.⁷ Nem szabad figyelmen kívül hagynunk azt a tényt sem, hogy az akkori magyarság *egészét* már korántsem lehetett kategorikusan a „kereszténység ellenségének” tekinteni.

Az azonban, hogy 963-ban bizonyos Zacheus „magyar püspök” részt vett volna a páduai zsinaton,⁸ nem jelenti azt, hogy valójában működött volna egy Rómából irányított térítő püspök(ség) a Kárpát-medencében. Ez a kinevezés egy, a német-római császárral szembeni pápai politikai sakkhúzás volt csupán. Konstantinápolyban ugyan tudhatták, hogy a 950-es évek első felétől a délkeleti országrész ura, a „gyula” „bírodalmában” orthodox térítő püspök működik (Hierotheosz).⁹ Tevékenységének részletei azonban nem ismertek. A magyarság soraiból jó néhány előkelő megkeresztelkedhetett, s a „köznépből” százas, ezres (?) nagyságrendű lehetett a 950/60-as esztendőkből megkereszteltek illetve ténylegesen is keresztényé válók száma. A bizánci kapcsolatot bizonyítják X–XI. századi sírjainkból előkerült tárgyak.¹⁰

Nyugat-Dunántúlon maradhattak a római korig visszanyúló eredetű keresztény szigetek, valószínűsíthető Toth Endre kutatásai. Elsősorban ilyen lehetett Szombathely (Savaria). Ennek a dunántúli sávnak a kereszténysége megerősödött a IX. században, amikor a régió a karoling birodalom része lett. Szombathelyen ekkor vár is épült, s fontos központ lett a mai Zalavár térségében Mosapurk is.¹¹

Tehát a kezdeti keresztény térítések már Géza uralkodása előtt megkezdődtek. Minden bizonnyal templomok is épültek a 950/60-as évektől, sőt az sem lehetetlen, hogy – orthodox – monostorok is. Orthodox térítő papjaink (szerzeteseink) jórészt bolgár-szláv nyelvet beszélő személyek lehettek. Ennek emlékét őrzi a liturgiánkban máig megőrződött néhány kulcsfontosságú szó, pl. kereszt, karácsony, szent, pap, barát stb. Az, hogy a katolikus térítés e szavak használatát nem tudta kiiktatni – noha már az Árpád-korban drasztikusan visszaszorította az orthodox egyház szervezetet –, azt bizonyítja, hogy meglehetősen mélyen és jelentős területen gyökereket vert a magyarság körében a kereszténység orthodox irányzata.

Azzal, hogy Géza nagyfejedelem feleségül vette a gyula leányát, Saroltot, jelentősen felerősödtek a kereszténység „hadállásai”. Saroltot nem csupán megkeresztelték, hanem tudatosan és erőteljesen tevékenykedett a kereszténység *orthodox* irányzatának elterjesztése érdekében. 972-ben viszont I. Ottó császár Szent Gallen bizonysos Prunward (Brúnó) szerzetest kijelöltte a magyarok (térítő) püspökéül. A császár *határozottan utasította* Pilgrim passauai püspököt, hogy *minden eszközzel segítse* Brúnó tevékenységét. Gézára a püspökhöz címzett levél úgy utal, mint a *magyarok királyára*.¹² Géza maga is megkeresztelkedett előkelővel együtt, s a kereszténységben az István nevet kapta. Az, hogy a császár a magyarok urát latinul *rex* (azaz magyarur király) címmel illette, nem kis jelentőségű. Ennek ellenére máig a magyar szakirodalom Gézáat mindig következetesen „nagyfejedelemként” említi. S éppen „király” voltának el nem ismerése az egyik „döntő” érv amellett, hogy a veszprémvölgyi görög nyelvű monostor-alapító oklevelet elvitatják tőle és Sarolttól, amelynek inkriminált része így kezdődik: „*Én, István, keresztény s egész Hungria királyja*, miután létesítettem, felállítottam és berendeztem a szentséges Istenanya érseki monostorát Veszprémben, s összegyűjtöttem benne apácák seregét a magam, nóm és gyermekeim, valamint egész Pannonia lelki üdvéért, így rendelkezem...”

⁷ Erre figyelmeztet akadémiai székfoglalójában (1999) *Bóna István* régész professzor. Megjelenik a História Könyvtár sorozatában 2000-ben. A magyarok és Európa a IX.–X. században. címmel.

⁸ *Püspöki Nagy Péter*: Szent István egyházszerkezete. Előzmények, kánonjogi háttér. In: Szent István és kora. Szerk.: Glatz Ferenc, Kardos József. Bp. 1988. 68. old. Liudprand krónikájának vonatkozó részét közli Az államalapítás korának írott forrásai. Szerk.: Kristó Gyula. Szeged, 1999. 15–16. old. Zacheus püspököt bizonysos Szalók (Saleucus) kísérte el Itáliába.

⁹ *Püspöki Nagy P.* uo. 70., vö. Erdély rövid története 2. kiad. Főszerk.: Köpeczi Béla. Bp. 1993. 111. sk. (*Bóna István* írta fejezet); *Csorba Csaba*: Árpád népe. Bp. 1997. 136–137., 160. old.

¹⁰ *Mesterházy Károly*: Bizánci és balkáni eredetű tárgyak a 10–11. századi magyar sírleletekben I–II. Folia Archaeologica XLI. Bp. 1990. 87–115. old., XLII. Bp. 1991. 145–177. old.

¹¹ Vö. *Kiss Gábor–Toth Endre*: A szombathelyi Szent Márton templom régészeti kutatása 1984–1992. In: *Communicationes Archaeologicae Hungariae* 1993. 175–199. old.; *Toth Endre*: A sabaria/szombathelyi vár 9–13. századi történetéhez. In: *Savaria. A Vas megyei múzeumok értesítője*. 23/3. Szombathely, 1998. 359–367. old.

¹² I. Ottó levelének legújabb magyar nyelvű kiadása: Az államalapítás korának írott forrásai. Vál. Kristó Gyula.

Való igaz, hogy az oklevél Kálmán király uralkodása idején (1109) készült görög nyelvű másolata és az azt átíró, valamint az átírás okát megmagyarázó latin nyelvű szöveg egyértelműen azt állítja, hogy az eredeti oklevél Szent István privilégiuma.

A görög szöveg befejezetlennek tűnik, nincs keltezése. Ma már eldönthetetlen, hogy eredetileg sem volt keltezése, vagy tudatosan elhagyták, esetleg „lényegtelennek” tartva „megfeleltek” a feltüntetéséről. Bár voltak kutatók, akik az oklevél nyelve és egyéb sajátosságai alapján az István névre keresztelt Gézát tekintették az oklevéladónak, azonban napjainkban úgy látszik, hogy a „Szent István-pártiak” győzedelmeskedtek.¹³

Nem csekély logikai ügyesség kellett ahhoz, hogy addig csűrje-csavarja kutatók egész sora a görög és a latin oklevél szövegét, hogy kialakulhasson egy olyan logikai konstrukció, amely nemcsak kizárja a X. századi alapítást, hanem meglehetősen késői időpontra, 1010 utánra teszi a görög oklevél megírását. Korábbi keltezésre azért nem merészkedtek, mivel Szt. István valamennyi oklevele, amely ránk maradt (részben vagy töredékében illetve meghamisítva), mind latin nyelvű, mint ahogy latin nyelven íródtak az Intelmei és a törvényei. Az Intelmek keltezését egyesek 1013–1015, mások 1023–1024 közé helyezték.¹⁴ 1010 után annak a német császári udvarból jött írnok tevékenységének, akit „Heribert C” megjelöléssel emleget a szakirodalom, nincs nyoma. Így „megmagyarázhatónak” tűnik egy társatlan görög nyelvű oklevél (a veszprémvölgyi alapítólevél) felbukkanása. Szerencsére azonban – úgy tűnik – a magyar királyi udvar írásbelisége „elgörögösödésének” sikerült útját állni, s így a királyi törvények és az Intelmek lejegyzésére valahogyan mégis találtak a latin nyelvben (és írásban) járatos embert.

Katolikus apácák kolostora részére aligha készült volna görög nyelvű alapítólevél, ezért a szakirodalom általában nem vitatja azt, hogy a veszprémvölgyi monostor lakói eredetileg orthodox rítust követő apácák lehettek. Szent István azonban egyetlen orthodox (férfi) monostort sem alapított, csak katolikus rítusút. Kellett tehát valami olyan okot (ki)találni, ami a rendhagyó tettet magyarázza. Szorgos kereséssel „találtak” is. A csaknem három évszázaddal az alapítás feltételezett időpontja után (1276–1300 között) íródott Szt. Margit legenda adta a mentő ötletet: Szent Margit „meggondolja vala Szent Imre hercegnek is ő életét és ő szentséges szüzességét, kinek mikoron volna nemességes jegyese, görög császárnak leánya, Istentől neki megjelentetek, és az ő jegyesevel szeplőtlen megtarták a tisztaságnak szüzességét ő életüknek mindennapiban.”¹⁵ Ehhez kapcsolhatók a Szent Imre legenda utolsó mondatai: „Amikor atyai rendelkezésből egy királyi nemzetségből származó nemes szüzet jegyeztek el Szent Imrével, és hoztak el hozzá, hogy mindkét királyi ágból királyi utódok származzanak a jövődöre, ő a testi nemzést, amely romlandó, a szüzesség lelki fogadalma mögé helyezve testét böjtökkel sanyargatta. Lelkét azonban, nehogy a test incselkedése felülkerekedjen rajta, Isten igéjének kenyerével töltötte meg, és érintetlen hitvese szüzességét romlatlanul megőrizte.”¹⁶ Mindezekből építették föl a megmentő „mítoszt”: a „görög császárléány” számára alapította Szent István és neje, Gizella a veszprémvölgyi monostort. Tették ezt azért is, mert a görög oklevél Kálmán-kori latin magyarázó szövegében azt olvashatjuk, hogy a monostor kezdeményezője (auctora) görög nyelvű volt. Arra már nem tértek ki az ötlet kiigyalói hogy miért és mikor kellett a császárléánynak monostor: házassága előtt, után, mellett, helyett?...Kérdéses az is, honnan „tudták” az auctor anyanyelvét az „alapítás” után mintegy egy évszázaddal? A görög oklevél szövege erre ugyanis nem ad támpontot. Természetesen nem zárható ki az, hogy a monostor apácáinak emlékezete megőrizte volna ezt a „tényt”. De legalább ennyi okunk van az is föltételezni, hogy a magyarázat légből kapott, céltalos, amire jócskán van példa krónikáinkban (éppen Kálmán királlyal kapcsolatosan is) csakúgy, mint középkori okleveleinkben.

¹³ A Géza-kori eredet mellett legújabbban legrészletesebben érvelt kitűnő tanulmányában Komjáthy Miklós: A veszprémvölgy alapítólevél kibocsátójáról. Levéltári Közlemények 1973. 33–47. old.; Szt. Istvánt tartja alapítónak legújabbban Érszegi Géza: Szent István görög nyelvű okleveléről. Levéltári Szemle 1988. 3. sz. 3–13. old.

¹⁴ Vö. Az államalapítás korának írott forrásai... 124. old.

¹⁵ Árpád-kori legendák és intelmek. Vál. Érszegi Géza Bp. 1983. 125. old.

¹⁶ Az államalapítás korának írott forrásai 353. old.

Más hagyomány egyébként Imre herceg jegyesét (feleségét) horvátoknak vagy lengyelnek véli (csak hogy ők katolikusok lettek volna!). A Szent Imre-legenda valamikor a XII. század első felében íródott, s a herceg életéről alig tartalmaz bármilyen érdemleges adatot, voltaképpen az egész nem más, mint egy, a papi nőtlenség, a szűzies életmód mellett érvelő „propagandaszöveg”. A legenda írója vajmi keveset tudott a herceg életéről, s láthatólag nem is törekedett arra, hogy életrajzi ismereteinek feltűnő hiányát leplezze. Mindebből az következik, hogy korántsem kell készpénznek venni a legenda állításait a „szűz” hercegről. S Margit, aki viszont nyilván ismerte ennek a legendának a szövegét, mint ahogy ismerhette a Margit-legenda írója is, megtoldotta a történetet azzal, hogy a „szűz hitves” származását is megjelölte: görög hercegnő lett volna az illető. Már pusztán az eddig felsoroltak is elégségesnek tűnnek a gyanúhoz, ami még inkább megerősödik, ha hozzátesszük, hogy a „görög hercegnő” kiléte máig ismeretlen, ugyanis a konstantinápolyi császári család *valamennyi ismert tagja* kizárható mint Imre jegyese-hitvese.¹⁷

Az egyértelműen igazolható, hogy Szent István uralkodása alatt több bencés férfi monostor alapítására került sor. Nehéz emellett azt feltételezni, hogy egyetlen női bencés monostort sem alapított volna a királyi pár, hanem – ehelyett – éppen egy orthodox rítusút. Sőt éppen az feltételezhető, hogy a veszprémi orthodox monostor „ellensúlyozására” – minden bizonnyal Gizella kezdeményezésére – létesülnie kellett a bencés apácák számára is egy monostornak.

A veszprémvölgyi alapítólevél egyik iskolapéldája annak, hogy a korai magyar történelem torzító tükré hogyan kezdett kialakulni a XI–XII. századtól kezdve, s az utóbbi századok történészei, akik a viszonylag csekély létszámú forrás miatt minden szavacskába úgy kapaszkodnak, mint életmentő kötélbe, jámborul hittek és hisznek a közel évezredes manipulációknak, nehezen ellenőrizhető csúsztatásoknak. Aki ezt nem teszi, az pedig gyakorta megkapja a „hiperkritikus” megbélyegző jelzőt.

A X. században már meglehetősen éles volt a katolikus és orthodox keresztény irányzat között az ellentét. A katolikusok az orthodoxokat, az orthodoxok viszont a katolikusokat minősítették „eltévelyedeteknek”, s egyes helyzetekben rosszabbnak tartották egymást a pogányoknál is. Legékezebb példája ennek számunkra az, amit a szász térítőőrsek, Querfurti Brúnó 1014-ben írt Szt. Adalbert prágai püspök életrajzában Géza feleségéről, Saroltról: „Ezekben a napokban [a 990-es években] levelet küldött a magyarok nagyfejedelméhez, sőt inkább annak hitveséhez, aki az egész országot egy férfi kezével tartotta hatalmában, és mindazt, ami a férjéé volt, maga irányította. Ennek vezetése alatt kezdődött el a keresztény hit, de a pogánysággal vegyült össze a beszennyezett vallás, és rosszabb kezdett lenni a barbárságnál ez a tétlen és bágyadt kereszténység...”¹⁸ Az 1018-ban elhunyt szász püspök, Merseburgi Thietmar krónikájában Saroltról a következőket olvashatjuk: Géza „felsége Beleknegini, azaz szlávul mondva szép úrasszony mértéktelenül ivott és katona módjára ülte meg a lovat. Egy embert hirtelen haragjának túlzott hevességében megölt. Jobban ténne e beszennyezett kéz, ha orsót forgatna, s őrköngő lelkét türelemmel megfékezné.” Gézáról sem igen írt dicsőően: „igen csak kegyetlen volt és sokakat ölt meg hirtelen felindulásból. Mikor kereszténnyé lett, indulatosan lépett fel tusakodó alattvalóival szemben e hit megerősítéséért és a régi bűnt az Isten iránti buzgalomtól felbuzdulva elsöpörte. Ez a mindenható Istennek, de más istenségek különféle hiú képzetének is áldozott, s midőn főpapjától szemrehányást kapott ezért, magáról azt állította: elég gazdag és hatalmas ahhoz, hogy ezt megtehesse.”¹⁹

Nem véletlenül köztük teljes szövegükben a rövid, velős megállapításokat. Akik írták, az *események kortársai* voltak, s olyanok, akik meglehetősen közvetlen és pontos információkat szerezhettek a magyarok urának és feleségének tevékenységéről. Csak hogy nemcsak Gézának és Saroltnak, hanem annak az Istvánnak a kortársai is, aki már teljes egészében a katolikus egyház elvárásai szerint rendezte be országát. Természetesen ebből következőleg a katoli-

¹⁷ Vö. Korai magyar történelmi lexikon... 281–282. old. (*Veszprémi Lászlótól*)

¹⁸ Az államalapítás korának forrásai... 83–84. old.

¹⁹ Az államalapítás korának forrásai 112–113. old.; Saroltnak, mint „szépasszonynak” alakjához babonás képzetek is tapadtak *Szekfői László* szerint (Sarolta. In: Középkori kútfontok kritikus kérdései. Szerk.: Horváth János és Székely György. Bp. 1974. 239–251. old.) Okfejtése számunkra nem meggyőző.

cizmust Magyarországon győzelemre segítő, azt minden eszközzel támogató Szent István király nagyságát igyekeztek kiemelni, azzal is, hogy elődei (szülei) tevékenységét viszont lelcinsinyelték, magyarán „leszölták”.

Sarolt orthodox kereszténységét pedig rosszabbnak tartották a pogányságnál is. Nem felelt meg egyébként sem annak a keresztény nőideálnak, aki csupán engedelmes és hallgatag szolgáló-társa férjének. Egy energikus asszony, aki segít ugyan terjeszteni a kereszténységet, azonban annak bizonyára elsősorban orthodox ágát („bágyadt és tétlen” kereszténységet), az egy katolikus püspök szemében az ezredforduló táján nem a hit gyámolítója, hanem félelmetes „ellenség”.

Géza térítésének „erőszakos” voltát kárhoztatták, s azt, hogy nemcsak a katolicizmust támogatta, hanem másféle kultuszt (kultuszokat?) is. Mindez nemcsak úgy értelmezhető, hogy Géza egyszerre lett volna pogány és keresztény, s a kereszténység pusztá máz lett volna rajta, aminek csak „számításból” hódolt. Inkább az lehet a talán szándékosan homályos megfogalmazás mögött, hogy Géza az orthodox vonalat is erőteljesen támogatta – felesége hathatós közreműködésével. Az effajta „eltévelyedés” pedig katolikus szemmel nézve – úgy tűnik – megbocsáthatatlannak számított akkoriban. Nem feledkezhetünk meg arról sem, hogy Gézát megintette „főpapja”, azaz katolikus püspöke, akinek állítólag azzal vágott vissza, hogy elég gazdag ahhoz, hogy ne csak egy irányzatot (felekezetet) támogasson. A szász krónikaíró püspök azonban – úgy tűnik – az orthodox irányzat nyílt pocskondiázásától tartózkodott, bár a korabeli olvasó alighanem így is érthette célzásait a „sorok között”.

A XIV. századi krónikakompozíció szerint Szent István király azért indított hadjáratot anyai nagybátyja, az erdélyi Gyula ellen, mivel, „bár igen gyakran intette, gyula sem Krisztus hitére nem tért, sem a magyarokkal szembeni károkozást nem hagyta abba”.²⁰ Ebben is nyilvánvaló a tudatos torzítás: Gyula keresztény lehetett, csakúgy, mint testvére, István anyja, Sarolt. Csakhogy orthodox keresztény, s bizonyára akadályozhatta a katolikus egyház kiépítését az igazgatása alá tartozó Erdélyben s az ahhoz kapcsolódó dél-tiszántúli területeken, s bizonyára arra sem volt hajlandó, hogy országrésze teljesen betagoódjon István államába.

Komjáthy Miklós Ransanus krónikájára hivatkozik, s abból következtet arra, hogy lehetett egy részletesebb (elvesztett) Szent István legenda, amely az ismert legendáknál részletesebben írt volna Géza állam- és egyházzervezéséről.²¹ Valójában azonban ennél sokkal egyszerűbben megmagyarázható a humanista történetíró „jól értesültsége” a XI–XII. századi forrásokhoz viszonyítva: egyszerűen arról lehet szó, hogy mivel rövidnek, soványnak és vérszegénynek találhatta a rendelkezésére álló szöveganyagot, azt „feldúsította”. Logikusan következett számára abból, hogy ha Géza támogatta a kereszténységet, amit a korábbi krónikások elismertek, akkor templomokat építtetett, egyházi szervezetet hozott létre, s törvényeket is alkotott, – amint illik azt tennie egy keresztény uralkodónak.

Az az aranypénz, amelyet legújabbban – korábbi vélekedésével ellentétben – Gedai István Szent István pénzének határoz meg²² (Bóna István már korábban is így vélekedett!), nehezen illeszthető István pénzei sorába. Eltérő azoktól a „Pannonia” felirat is a pénzen. Az aranypénzverés bizánci gyakorlatának bizonyos fajta utánzása illeszthető lenne Géza uralkodásához is(?).

Ha Géza és Sarolt tevékenységének valóságos kiterjedésére vagyunk kíváncsiak, mellőzhetjük Ransanust, mert nála jobb, közvetlenebb és valóban hitelesnek tekinthető adataink vannak. Ezek azonban igencsak töredékesek, ugyanis a Vazul-ágból származó uralkodók Istvánt, mint az első, valóban katolikusnak tekinthető királyt, tisztelték, megbocsátva neki az őszükkel szembeni eljárását (uralkodásra alkalmatlanná tételét). Az egykori események manipulálása során krónikásaink attól sem riadtak vissza, hogy a Vazul-ügyet mindenestől Gizella királyné nyakába varrják, több nyilvánvaló valótlan állítással (pl. Gizella és Péter „rokonsá-

²⁰ Az államalapítás korának írott forrásai. Szerk.: *Kristó Gyula*. Szeged. 1999. 271–372. old.

²¹ *Komjáthy*: i. m. 38–39. old.

²² *Gedai István*: Szent István arany pénzverése. Bp. 1999. (Bóna István szóbeli közlése szerint a pénzen látható glória motívumra ő megtalálta a magyarázatot.)

ga”) megtoldva.²³ Gézával azonban már nem voltak olyan „kíméletesek”, mint a fiával, Istvánnal, akinek talán egyes „hibáit” is átruházták apjára.

Nem Gyula volt az első, akit orthodox módon megkereszteltek, hanem tudunk már korábban Bulcsú megkereszteléséről is. Nyilvánvaló, hogy az első térítő püspök (Hierotheosz) tevékenysége nyomán templomok (s talán monostorok is) épültek, s alighanem kialakult egy egyházi szervezet Dél-Délkelet-Magyarországon. 970 után a Gyula Erdélybe települt. Székhelye talán már az ezredforduló előtt is Gyulafehérvár lett, s Erdélyben is kialakulhatott valamiféle orthodox rítusú egyházi szervezet. Ám tartozunk azzal az igazságnak, hogy az orthodox egyházi szervezet régészeti nyomait eddig nem sikerült fellelni, még kevésbé az egyes orthodox központok (püspökségek?) helyét. Viszont addig, amíg az *egyértelmű régészeti bizonyítékok* hiányoznak, felettebb óvatosan kell értelmeznünk az ezredforduló előtti évtizedek kereszténységének Kárpát-medencei írott forrásait.

A nagyfejedelmi székhely a honfoglalás után mintegy fél évszázadon keresztül az északkeleti országrészben, alighanem a bodrogközi Karos-Karcsa tájékán lehetett, legalábbis az itt kiásott feltűnően gazdag sírok erre engednek következtetni.²⁴

Géza lehetett az, aki a székhelyet áttette a Dunántúlra, Esztergomba. Itt született az örökébe lépő fia, Szent István. A várhegyen jórészt római kövekből épített várat, benne Szt. István protomártírnak szentelt templommal. Szintén kőből építette Székesfehérvár várát, amire világosan utal a neve. Veszprém kővárának építése is Géza nevéhez fűződik. Ugyancsak ő az építtetője Győr római falak felhasználásával épült kővárának. Az sem lehetetlen, hogy Visegrád római erődítményének helyén, a Sibrik-dombon is Géza kezdett várat építtetni. Bényben egy hatalmas erődítmény szintén Géza korára tehető.²⁵ Mindezt igazolja az a krónikás hagyomány, amely szerint a Szt. István ellen 997-ben fellázadó Koppány négyfelé vágott testét négy helyre szögeztették ki. Esztergom, Győr, Veszprém kapujára, a negyedik darabot pedig Erdélybe küldték. Mindebből az következik, hogy azok a kapuk, amelyek egy-egy vár(ost) körülvevő falban alakítottak ki, nem „nőhettek ki” egyszerre a földből, Szent István uralmának első heteiben.

Az eddigi régészeti kutatott s Géza-korinak tűnő várak által kirajzolt terület az Észak-Dunántúl. Ez lehetett bizonyára Géza központi uralmi területe, amit várakkal erősített meg. Valószínűleg az Alföldön is folytatódhatott az általa uralt zóna, de ennek határait egyelőre még csak nem is sejtjük.

A pannonnalmi adománylevélből (1002) az derül ki, hogy a Dunántúlon kialakult már valamiféle falurendszer, s az ezredforduló előtt meglévő települések azóta is (immáron egy évezrede). Lényegében ugyanazon a néven léteznek: pl. Kenese (Balatonkenese), Szárberény (lakosai közül hat halász), Paloznak, Fadd. A falvakban élő mesterek közül három ác, kettő kovács, egy esztergályos volt. Paloznakon és Faddon szőlőművesek is éltek, mert egy-egy vincellért említ az oklevél. Vámról is esik szó. A pannonnalmi adománylevél a pozsonyi vámról tesz említést. Nyilvánvaló, hogy ezek nem egyik esztendőről a másikra alakultak ki, s nem mind Szent István szervezte meg, uralkodása legelső éveiben!²⁶

Más XI. századi okleveles adatok és nem utolsósorban faluásatások egyértelműen bizonyítják, hogy a X/XI. század fordulóján (sőt a X. század második felében) a magyarság falvakba szerveződve telepedett életmódot folytatott, földet művelt, állatot tenyésztett, művelte a korra jellemző összes vasmesterséget.²⁷

Tehát a X. század második felében kialakult a Kárpát-medencében valamiféle faluhálózat (ami a következő századokban természetesen jelentősen módosult s a települések száma jelentősen megsaporodott). Kialakultak központi szerepkört betöltő helyek: „városok”, illetve

²³ Lásd a 14. századi krónika szerkesztményben (Képes Krónika)

²⁴ *Csorba Csaba*: Árpád népe. Bp. 1997. 84. old. (Révész László alapján)

²⁵ Korai váraink alapvető adatait közli *Bóna István*: Az Árpádok korai várai. 1998.

²⁶ Piacokra, vásárookra lásd: *Püski Nagy Péter*: Piacok és vásárok kezdetei Magyarországon 1000–1301. 1. köt. Bratislava, 1989.

²⁷ Vö. Korai magyar történelmi lexikon... 207. s. k. (Takács Miklós), *Benkő Elek*: A középkori falu régészeti kutatása. In: Művelődéstörténeti tanulmányok. Szerk.: *Csetri Elek, Jakó Zsigmond*, stb. Bukarest, 1980. 5–19., 265–268. old.

várak. A várat mint központi szerepet betöltő „városias magános települést” határozza meg Mendöl Tibor.²⁸ Hasonlóképpen központi szerepkört töltött be egy-egy monostor is.

Az írott források alapján nem lehet meghatározni, hogy egy-egy erődített hely voltaképpen „várnak” vagy „városnak” tekinthető-e. Egyelőre ebben nem sok támpontot adtak a régészeti kutatások sem, ugyanis szinte kivétel nélkül a „földváraknak” csupán a sáncát, pontosabban a leomlott egykori fal helyén képződött földhalmot („gátat”) vágják át, s a várbelsőben többnyire legfeljebb néhány kutatóárkot húztak.²⁹

A nagyméretű, 2-3 hektáros, vagy még ennél is nagyobb alapterületű erődítmények alighanem viszonylag jelentős állandó lakosság befogadását szolgálhattak, tehát nem csupán egy várnagy (ispán) és katonai kísérlete lakhelyei lehettek. A falak között épülhettek fel bizonyára a legkorábbi templomok is. Mindez természetesen most még jobbra csupán feltételezés. A döntő szót az ásátásoktól várhatjuk, amelyekre mielőbb sort kell keríteni. A várbelső feltárása nélkül korai váraink bármiféle minősítése kalandorvállalkozásnak tűnik. Ezek a központi szerepkört betöltő építmények nem feltétlenül „katonai erődök”, „támaszpontok”, „lakatnyák” voltak. Márpedig ha pusztán védelmi létesítményeiket tárjuk fel (pontosabban inkább csak szondázgatások voltak ezek az ásátások), az építmények tényleges funkciójára nem kaphatunk egyértelmű választ. A „város” szó a jelenlegi elfogadottnak számító nyelvészeti magyarázat szerint a „vár” főnévből alakult s melléknévképzővel, s „erődítménnyel védett, vár körül keletkezett, viszonylag sűrűn lakott emberi település” megjelölésére szolgált.³⁰ Régészeti megfontolásokból inkább úgy véljük, hogy egyszerűen „erődített építményt” jelenthetett a „város” („váras”) szó, amire számtalan példa van még viszonylag kései időből, a török korból is. A „város” nem attól város, hogy vár van mellette (benne), hanem azért, mert olyan település, amelyet erődített fal („várfal”) vesz körül. A X–XI. századtól a „vár” tehát egyaránt jelentett kisebb-nagyobb erődítményt, a szűkebb értelemben vett várat, amely elsősorban egy család (rokon kör) befogadására szolgáló építmény, s olyan nagyobb területű erődítményt, amely több, egymástól független család lakhelyét (telkeit) övezte.

A kutatás jelen állása szerint a X. század második felében (pontosabban inkább utolsó harmadában) a nagyfejedelem (király) építtetett kizárólag erődítményeket: „várakat” illetve „városokat”, más előkelők nem. Semmi nyoma annak, hogy a gyulák dél-tiszántúli szálláshelye (ennek emlékét máig őrzi Gyula városának neve) erődített lett volna. Gyulafehérvár neve viszont arra utal, hogy a gyulák kezdték a római falak felhasználásával erődítménnyé kiépítését. A Gellért legenda szerint Ajtonynak Marosvár volt a központja, ahol orthodox monostort is emeltetett. De semmivel sem utal arra, hogy Ajtonynak valamiféle erődítménye is lett volna. Csak sok harcosát és gazdagságát meg „kúriáit” és uradalmaikat emeli ki a legenda.³¹ Maga a „Marosvár” helyén az azonban egyértelműen valamiféle erődítményre utal. Marosvár helyén épült föl aztán Csanád, amely egy megye és egyben egy új püspökség székhelye is lett. Mivel Csanádon régészeti feltárás nem volt, s a Szent István kori erődítmény pontos helye és kiterjedése is ismeretlen, a kérdést egyelőre nyitva kell hagynunk.³² Koppánynak nem volt vára, a somogyvári ásátás (amelynek során a vár teljes belső területét feltárták!) egyértelműen bizonyította, hogy *Somogyvár nem lehetett Koppány székhelye*.³³ Az 1002-es pannonhalmi adománylevelnek az a kitétele, miszerint egy megye, Somogy lázadt volna föl Szent István ellen, – egy évszázaddal későbbi betoldás.³⁴

Géza (Istvánt) tehát már 972-ben királynak ismerte el I. Ottó császár. Országában már ekkor várak álltak illetve várak (városok) épültek, orthodox templomok (s monostorok) álltak. Min-

²⁸ Mendöl Tibor: Általános településföldrajz. Bp. 1963. 33. old.

²⁹ Vö. Bóna István: Az Árpádok korai várai. 1998. (Második részében helyszínrajzok, elemzésekkel)

³⁰ A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára III. Bp. 1976. 1093.

³¹ Az államalapítás korának írott forrásai... 411–412. old.

³² Vö. Bóna István: Az Árpádok korai várai. Debrecen, 1998. 105., 106., 196. old. A török kor végi alaprajznak lehet-e köze a hét évszázaddal korábbi erődítményhez, az nagyon is kétségesnek tűnik, ám kategorikusan nem zárható ki.

³³ Bóna István: i.m. 1998. 40. old.

³⁴ Vö. Érszegi Géza: Szent István pannonhalmi oklevele (oklevél-filológiai kommentár). In: Mons Sacer 996–1996. Pannonhalma 1000 éve I. Pannonhalma, 1996. 67–82. old.

den bizonynyal a királyi család leánygyermekait a veszprémvölgyi apácamonostorban nevelhették, s mint jó keresztények, a környező országok uralkodó családjai szívesen befogadták őket. Így lett a lengyel uralkodó neje az egyik a bolgár uralkodóé egy másik, majd a velencei doge asszonya Géza harmadik leánya. Nem lehetetlen, hogy Géza korában kezdődött meg a várak körül valamilyen igazgatási területi rendszer kialakítása, amiből a vármegyék nőttek ki.³⁵ Géza korában már léteztek orthodox püspökségek, s elvileg az sem lehetetlen, hogy orthodox főpapi székhely lehetett Veszprém is. Az, hogy az esztergomi érsekség, amelyet Szent István alapított, a Dunántúlból alig kapott területet, nemigen magyarázható másként, csak úgy, hogy nem akartak *Veszprém eredetileg orthodox*, ám katolikussá átszervezett egyházmegyéjéről területet elvenni.³⁶

Nagy valószínűség szerint 997 előtt az Észak-Dunántúl egyházilag két központ, Veszprém és Győr között oszlott meg. Lehetséges, hogy a nyugati Győr kezdettől katolikus székhely volt, nem lehet véletlen hogy egyházmegyéje területén létesült az első bencés monostor, a ma Pannonhalmának nevezett Szent Márton. Dél-Dunántúlt Koppány uralta. Őt ugyan a XI. század végi hagyomány pogánynak tartja, de valójában erre semmiféle közvetlen bizonyíték nincs. Az uralom megszerzése házasság révén is korántsem egyértelműen pogány szokás, éltek vele keresztény uralkodók és trónkövetelők is a középkorban, s éppen az Árpádok későbbi története ékes bizonyossága annak, hogy több esetben is a királyi család több tagja tekintette magát „jogos” örökösnek (a közismert példák részletezésétől alighanem eltekinthetünk).³⁷

Minden bizonynyal a Dunától keletre is kezdett kialakulni valamiféle (orthodox) egyházi hálózat, ami elképzelhető, hogy a későbbi katolikus egyházmegyék kialakításánál éreztette hatását. A veszprémvölgyi monostorról azt olvashatjuk a görög nyelvű oklevélben, hogy „érseki” monostor. Ebből historikusaink különösebb fontolgatás nélkül arra következtettek, hogy mint királyi alapítású monostor, természetesen érseki fennhatóság alatt állt, s ez az érsekség mi más is lehetett, mint az esztergomi. Pedig az sem lehetetlen, hogy nem Esztergom volt a Kárpát-medencében az első érseki székhely, hanem más, így lehetett Veszprém. Csak-hogy nem katolikus, hanem *orthodox érsekség* székhelye. *Erre* utalhat a veszprémvölgyi alapítólevél.

Veszprém eredetileg orthodox irányultságára utalhatna esetlegesen székesegyházának titulusa: Szent Mihály, s másik, az orthodox irányzatban kedvelt szent tiszteletére (Szent György) szentelt korai templom. Gyulafehérvárnak sem lehet véletlenül Szent Mihály a védőszentje. Csanádon is orthodox előzményekre utal Szent György.³⁸ Valójában azonban egy templomi titulusokra alapozott elmélet önmagában nem feltétlenül megalapozott, hiszen a Szt. Mihály és a Szt. György tisztelet a nyugati kereszténységtől sem idegen!³⁹ Géza püspökség-alapításait elismeri Szent István nagyobb legendája is („nagy gondot fordított...arra, hogy püspökségek felállításával megfélése szerint előrevigye a szent egyházat”).⁴⁰

Az orthodoxia kétségtelen térnyerését a Kárpát-medencében sem a német-római császár, sem a pápaság nem nézhette tétlenül. Ezért a korábbi elvetélt nyugati térítő akciók (lásd a

³⁵ Vö. *Németh Péter*: Az első magyar egyházmegye kialakulásának kérdéséhez. In: Székesfehérvár évszázadai. I. Szerk.: *Kralovánszky Alán*. Székesfehérvár, 1967. 123. old. A megyerendszer szerinte megelőzte az egyházmegyék létrehozását. Veszprém, Fejér, Zala és Pilis megyék szervezetének létrehozását Géza művének tartja az 990-es években.

³⁶ Vö. *Németh Péter* i. m.

³⁷ Vö. *Korai magyar történeti lexikon*. 1994. 368. old. Nem lehetetlen, hogy István politikai ellenfelét – utólag – azzal is próbálták lejáratni, hogy pogánynak minősítették. Hiszen így tettek Sarolt testvérével, az erdélyi Gyulával is, aki a 14. századi krónika-kompozíció szerint „sem Krisztus hitére nem tért, sem a magyarokkal szembeni károkozást nem hagyta abba” (Az államalapítás korának írott forrásai 372.) Tehát kereszténységét és magyarságát is elvitatták!

³⁸ Templomaink védőszentjeire lásd újabban *Mező András*: A templomcím a magyar helységnevekben (11–15. század). Bp. 1996. a korábbi irodalommal.

³⁹ Vö. *Tóth Endre*: Szent Adorján és Zalavár. Századok. 1999. 3–40. old.

⁴⁰ Az államalapítás korának írott forrásai 273. Thoroczkay Gábor azonban lábjegyzetében ezt „téves beállításnak” minősíti, utalva a legenda más helyére, amely Szent Istvánnak tulajdonítja a püspökségek rendszerének felállítását. Valójában a két állítás nem zárja ki egymást, mert az idézett rész nem „rendszerrel” tesz említést, csupán egy szervező munka elkezdéséről tudósít, s ezt ilyen kurtán-furcsán kár lenne Gézától eltagadni.

963-as esetet) után maga a császár lép közbe, s nevez ki térítő püspököt, s ezzel sem a passzau püspök sem a salzburgi érsek nem mer ellenkezni, hiszen addigi önzésük oda vezetett, hogy a magyar föld csaknem elveszett a katolicizmus számára. Minek köszönhető, minek tudható be, hogy Géza (és Sarolt) engedett, s az orthodoxia és a katolikus irányzat között osztotta meg országát, – nem tudjuk; a kutatás mai állását figyelembe véve – úgy véljük – felelőtlenségnek tűnne messzire vezető találgatásokba bocsátkozni.

Szent István uralmának első másfél évtizedében bizonyára fokról-fokra kerül uralkodó helyzetbe a katolikus irányzat. De az orthodoxia „hadállásai” alighanem a XI. század második felében sem lehettek lebecsülendők, bár a tendencia nyilvánvaló.

Hogy Szent István uralkodása alatt valójában hány püspökség alapítását tekinthetjük befejezett ténynek, nehéz lenne eldönteni. A legendák, a kegyes hagyomány kijelentéseit aligha tekinthetjük „megfellebbezhetetlen ténynek”. Nyilvánvaló, hogy az ezredforduló körüli Magyarország valóságos történelméről sem a szentek legendái, sem a magyar krónikák nem tartalmazzák, de a nyugati történelmi források sem mentesek pontatlanságoktól, sőt célzatos ferdítésként sem. Nyilvánvaló, hogy az orthodox rítusú kereszténység hagyományát gyökerestől próbálták kiirtani. Nem véletlen, hogy erre való utalást a magyar krónikákban egyáltalán nem találunk!

Ettől függetlenül, bár Nyugaton már az ezredfordulót megelőző időben meglehetősen élesen jelentkezett a katolikus és az orthodox irányzat szembenállása, az Árpádok monarchiája mindvégig e tekintetben is toleránsnak bizonyult. A XI–XIII. században húszra tehető az Árpádok családja és orthodox hitű külföldi uralkodó családok között létrejött házassági kapcsolat, ami nem kis szám. S nem lehetetlen, hogy ennél a számnál több is lehetett, csak hogy nem maradt mindenről dokumentum. S még kevésbé maradt adatunk a magyar előkelők külföldi házasságairól. Szent István tehát apjától valamiféle egyházi szervezetet örökölt. Ebbe beletartozott az első katolikus rítusú monostor Szent Márton hegyén (mai neve Pannonhalma).

A várak (városok) hálózatának kiépítése a Géza idején kezdődhetett, de a folyamat Szent István uralkodása időszakában gyorsult föl igazán.

Sándorfi György számításai szerint száz ember 810 nap alatt építhette föl Abaújvár sáncát, 205 nap alatt Zalaszentivánét, 1777 nap alatt Sopronét, 34 nap alatt Hontét.⁴¹ Tehát az ún. nagyvárak (Szabolcs, Bihar, Zemplén, Abaújvár) megépítése egyenként négy-öt esztendeig is eltarthatott, – figyelembe véve, hogy éghajlati és egyéb okok miatt az építés nem haladhatott folyamatosan az év minden hónapjában. A falakkal kapcsolatos meg az övező széles és mély árkok kiásásával kapcsolatos földmunka mellett a famunka még sokkal nagyobb időt igényelhetett, a szállfák kidöntésétől, legallyazásától kezdve a szállításon át az összeállításukig. Mindezt figyelembe véve a tényleges idő és munkaerő felhasználást a becsülnél jóval nagyobbak véljük. Ebből is következik, hogy a történelmi-régészeti adatok egybevetésével nehezen tartjuk elképzelhetőnek, hogy 40–47 vármegye létezhetett Szent István uralkodásának végén.

Tekintettel arra, hogy a vármegye központnak számító várakra vonatkozó régészeti leltárak el-ellenőrizhető történelmi adatokat Bóna István összegyűjtötte és szembesítette a két forráscsoportot egymással,⁴² jelen összegzés készítője könnyű helyzetben van, hiszen csak értelmezni kell a leírtakat. Olvasatunk szerint a római falak felhasználásával épült Visegrád, Győr, Gyulafehérvár, Sopron. Kőből épült (jórészt szintén római alapanyagból) Székesfehérvár, Esztergom. Az északi hegyvidéki fa-föld erődítményei: Pozsony, Dévény, Nyitra, Bars, Hont, Borsod, Abaújvár, Zemplén, a Dunántúlon Velem-Szentvid, Zalaszentiván, az Alföldön Szabolcs, Bihar, Tasvár (Sárvár), Csanád, Szolnok, Erdélyben, Ó-Tordavár (Várfalva), Ó-Kolozsvár (Kolozsmonostor), Ó-Hunyadvár, Doboka az, amely régészeti-történelmi adatok alapján állhatott már Szent István uralkodásának végén. A felsoroltak közül egyesek soha nem lehettek vármegye-székhelyek, s azt sem tudjuk, hogy valamennyi Szent István korában épült (emlétt) vár már eredetileg is vármegye-székhelynek épült-e, vagy csak később lett azzá. Vannak

⁴¹ Gy. Nováki–Gy. Sándorfi: Untersuchungen der Struktur und des Ursprungs der Schanzen der frühen ungarischen Burgen. Acta Archaeologica Academiae Scientiarum Hungaricae 1981. 145. old.

⁴² Bóna István: Az Árpádok korai várai. 1998.; Vö. Nováki Gyula: Várépítészet Magyarországon a X–XI. században. In: Szent István és kora. Szerk.: Glatz Ferenc, Kardos József. Bp. 1988. 145–150. old.

aztán olyan várak, amelyeknek helyét mindmáig nem találta meg a régészeti kutatás, illetve ásatás hiányában a kormeghatározásban nem egészítheti ki az írott források többnyire késői („első említés”) adatait.

A veszprémi püspökség 1009-ben kelt birtokadományozó oklevele említi Kolon várát és Urhida várát.⁴³ Csakhogy egyik helyen sincs régészeti nyoma várak, noha adott helyeken nehéz elképzelni, hogy egy ispánsági vár napjainkra nyomtalanul eltűnhetett volna. Ebből azt a következtetést vonta le a történeti kutatás, hogy lettek volna „vár nélküli vármegyék” is. Tegyük hozzá mindehhez, hogy léteztek a várakon kívül (királyi) kúriák is. Éppen egy ilyenben (Zámolyon) védekezett három napon át (!) Péter király 1044-ben.⁴⁴

A különböző történelmi atlaszok térképei úgy ábrázolják Szent István Magyarországot, mint amelynek teljes területe határozott, többé-kevésbé egyértelmű határvonallal rendelkező vármegyékre ill. egyházmegyékre lett felosztva. Szent István törvényeiből is világos, hogy az egyházi és világi igazgatás szorosan egymásra épült, egymás kiegészítője. Az egyház mit sem tehetett a világi hatalom fegyveres ereje, azaz a központi hatalom helyi képviselője, az ispán katonasága nélkül. Minden bizonnyal a cél egy az egész országot lefedő világi és egyházi regionális irányító rendszer kialakítása lehetett. De ez aligha épülhetett ki néhány évtized alatt. S még kevésbé hihető, hogy egy ilyesféle „elméleti konstrukció” a gyakorlatban maradéktalanul, s tökéletesen működött volna a Kárpát-medence egész területén már a XI. század első évtizedeiben.

Az előbbieken a szakirodalom biztosnak és szilárdnak tűnő megállapításai egész sorának megkérdőjelezésére tettünk kísérletet. Ilyen esetekben elvárható az is, hogy a kritikus új, s az addigiaknál (legalábbis általa) valószínűbbnek vélhető megoldási javaslatokból álló tételrendszer is állítson föl. Bár tettünk erre némi kísérletet, de leginkább abbéli kételyeinket hangsúlyoztuk, hogy lehetséges-e a jelenleg rendelkezésünkre álló írott és tárgyi forrásokból egyértelmű, s a korábbinál teljesebb képet rajzolni. Szemünkre vethető, hogy egy tudományos építményt anélkül próbáltunk megrendíteni, hogy helyette egy újat, jobbat építettünk volna föl. Célunk nem az öncélú „rombolás” volt, csupán arra próbáltuk ráirányítani a figyelmet, hogy milyen gyengeségei lehetnek némely biztosnak tűnő tételeknek. Meggyőződésünk, hogy jobb nyíltan bevallani tudásunk erőteljes korlátjait, mint úgy beállítani elméleti rendszereket, akár bizonyított tényeket. Azt sem lehet elégszer hangsúlyozni, hogy a XX. század embe-rének a régmúlt idők történetével kapcsolatos briliáns logikai konstrukciói nagyon különbözhetnek az egykori emberek észjárásától, gyakorlatától. Bizony nem tudunk kibújni a bőrünk-ből, s nem vagyunk képesek az egy évezreddel korábban élt emberek agyával gondolkodni...

Az előbbieken leírtakkal korántsem szándékoztunk kisebbiteni Szent István életművének nagyszerűségét. Csupán az előzmények néhány elemét kívántuk más megvilágításba helyezni, továbbá arra törekedtünk, hogy ráirányítsuk a kutatás figyelmét azokra a pontokra, amelyek talán nem annyira egyértelműek, mint eddig (magunk is) véltük.⁴⁵

Csorba Csaba

⁴³ Az államalapítás korának írott forrásai 96–97. old.

⁴⁴ Uo. 399. old. (14. századi krónika szerkesztmény)

⁴⁵ Köszönjük Bóna István professzornak dolgozatunk első fogalmazványával kapcsolatos egyes szóbeli észrevételeit, amelyeket igyekeztünk hasznosítani.

ÉVFORDULÓK

„Aki a hazáját szereti, arra elég a teher, de kevés a jutalom”

250. éve született Révai Miklós

Neve ma már kevesek előtt ismert, pedig a magyar felvilágosodás korának kiemelkedő egyénisége volt. A nyelvtudomány kiváló nyelvészként az összehasonlító nyelvészet nemzetközi előfutárainak egyikeként, az irodalomtörténet a „klasszikus triász” költjeként, a sajtótörténet remek szerkesztőként, oktatástörténetünk pedig jeles tanárként tartja számon.

Ki is volt valójában ez a hihetetlenül sokoldalú, szenvedélyes és nyughatatlan természetű, egész életében súlyos anyagi gondokkal küszködő ember, aki ötven éves korában így jellemezte önmagát: „nagy grammaticus, jó költő és rajzoló, de háromszor szegény.”

Révai Miklós Nagyszentmiklóson, Torontál megyében született 1750. február 24-én, egy szegény csizmadia fiaként. Elemi iskoláit Csanádon végezte, majd 13 éves korában a piaristák szegedi gimnáziumába került, ahol hat évet töltött a humán tudományok tanulmányozásával. Rendkívüli tehetsége korán megmutatkozott, de alacsony származása és szegénysége miatt csak egyetlen út nyílt számára a felsőbb tanulmányok felé, a papi pálya. 1769-ben Kecskeméten belépett a piarista rendbe, ezt követően a rend iskoláiban működött. Tatán rajzot és építészetet, Veszprémben, Nagykárolyban és Nyitrán grammatikát tanított. Ugyanitt teológiai tanulmányokat is folytatott, majd Bécsben rajzot és műépítészetet tanult.

Ezekben az években több tankönyvet írt, ABC-s és szépíráskönyvet, mezőgazdaságtant, ő írta magyarul az elst építészeti tankönyvet, és az fordítómunkájának köszönhető az első magyar nyelvű villamosság-tani monográfia megjelenése is.

1778-ban pappá szentelték. Ebben az évben jelent meg elst verseskötete Nagyváradon, mely 12 elégiát tartalmaz. A disztichonban írt verseket magyarul, „alagykák”-nak nevezte. Ez nem műfaj-meghatározás, hanem formajelzés: hexameterek és pentameterek váltakozása. Révai versei példaadó minták arra, hogy nyelvünk mennyire alkalmas a görög–latin időmértékre. Ft érdemük, hogy tőle, Baróti Szabó Dávidtól és Rájnistól tanulta meg nemcsak Virág Benedek, de még Bacsányi és Csokonai is, hogy hexameterekben és más ókori alakzatokban is lehet gondolatokat és ftleget érzelmeket kifejezni. Berzsenyi és Vörösmarty költészetére is hatott a klasszikus triász. Révai verseinek leg többjében a magyar nyelv és a tudományok előmozdításának ügye a legfőbb téma.

A nyelv kérdéseivel foglalkozó tudományág e korban vívta ki magának a nyelvtudomány nevet. 1770-ben Sajnovics János megteremtette a finnugor nyelvészet hazai alapját, amelyet Gyarmathi Sámuel – akivel Révai személyes kapcsolatban állt – fejlesztett tovább. Révai volt a megalapítója a magyar történeti nyelvészetnek. 1780-ban jelent meg *A magyar nyelvnek helyes írása és kimondása felől kettős tanulság avagy ortográfia* című műve. A könyv helyesírási tudnivalókat és kiejtési szabályokat tartalmaz. Révai már ebben a könyvében is máig élő helyesírási alapelvünket, a szóelemző elvet képviselte, és új nyelvészeti szakszavakat alkotott. Pl. a nyelvtudós, és a helyesírás szavunk is az t nevéhez fűződik. A történeti szempontokat érvényesített, általa kialakított nyelvművelés elvei és eredményei közül több ma is helytálló, az általa rögzített szóelemző elvek pedig mindmáig a magyar helyesírás egyik alapját alkotják.

A Nagyváradon töltött évek után Bécsben vállalt nevelői állást, ahol közelebb került a tudományos élethez, törekvései egyre határozottabb célt kaptak.

1783 decemberében átvette a pozsonyi Magyar Hírmondó szerkesztését. Mindössze négy hónapig tartó szerkesztői-újságírói tevékenysége során, publicisztikai megnyilatkozásaiban tanúi lehetünk, egy az emberi kiszolgáltatottságot felismerő magatartásnak. Cikkeiben a szegények iránt érzett szolidaritás érzése dominál. Az „emberi szív”-nek, az „emberszeretet”-nek, az „érzékenység”-nek a gyakori emlegetése stílusosan is emlékeztet az olasz reformkatholicizmus legjelentősebb alakjának, Lodovico Muratorinak okosan érvelő, de bizonyos új társadalmi érzékenységgel is rendelkező prózájára.

Rövid szerkesztői tevékenysége során a *Magyar Hírmondó*hoz az ország különböző vidékeiről beérkezett híreket többnyire saját véleményével kiegészítve tette közzé. E kommentárok csaknem mindig a cselekvő emberszeretet szükségességét hangsúlyozzák. Egyházi felettségei nem nézték jó szemmel, hogy a szerzetes Révai újságírással foglalkozik, ezért lemondásra kényszerítették.

1784-ben Győrbe került, ahol Rájnis József, aki az idő tájt, hitszónoklatot tanított a főiskolán, nevelti állást szerzett neki. Azzal a szándékkal érkezett a városba, hogy a régi és új magyar irodalom legjelentősebb alkotásait megjelentesse. 1786-87-ben kiadta Faludi *Költevényes maradványait*. Közben ellentétbe került a győri papokkal, s ezért 1787-ben Pozsonyban folytatta munkáját. Ebben az évben jelentette meg Orczy költeményeit, majd saját verseit. 1788-ban Faludi „második megjobbított” kiadásával, majd 1789-ben Baresay és Orczy költeményes kötetével zárta sorozatát.

Pozsonyból 1787-ben tért vissza Győrbe, hogy elfoglalja állását a Győri Királyi Nemzeti Rajziskolában, ahol rajzot, mértant, építészetet, földrajzot és géptant tanított. Elkészítette a tanításhoz szükséges elemi rajzmintákat. Gyönyörű rajzai közül néhány ma is látható. 1793-ban rajzoktatói tevékenységéért megkapta a helytartótanács és a bécsi építészeti akadémia dicséretét.

A másik ügy, amelyért Révai szintén sokat dolgozott győri éveiben: a Magyar Tudós Társaság szervezése. Saját előszavával kiadta Bessenyei akadémiai tárgyú röpiratát a *Jámbor szándék*-ot, ezt a tudományos akadémia szervezését sürgető iratot. Az udvar támogatását szeretne volna megnyerni, ezért Sándor Lipót főherceget kérte fel a társaság védnökéül. 1790-ben megjelentette részletes tervét és a lendő tagok névsorát. A társaság célját a nyelv mfvelésében, a tudományok és a mfvészetek terjesztésében jelölte meg. Nyomatásban is terjesztett tervezetnek eredménye volt, hogy az akadémia létesítésének ügye az 1790–1791-es országgyűlés elé került. Bár a terv nem valósult meg, mégis fontos előrelépést jelentett Révai szívós munkája a magyar akadémia megvalósulásának útján.

Türelmetlen reformtörekvései egyre több ellenérzést váltottak ki, ő pedig egyre elkeseredettebb lett, helyzete Gytrben tarthatatlanná vált. 1795-ben beszüntette a tanítást, eltávozott a városból. Újra elkezdődtek a hányattatás és a nyomor évei.

Fél évet töltött Bécsben, majd 1796-ban kinevezték költészettanárnak Esztergomba. Komárom, majd Sopron és ismét Bécs következett. Nehéz körülmények között élt, betegsége is egyre jobban kínozza.

I. Ferenc idején, 1802-ben nyerte el az egyetem magyar katedráját, amikor a sok nélkülözéstől megtört életből alig öt év volt csak hátra. Lázás munka és hatalmas tervek jellemezték ezeket az éveket is. 1803-ban megjelentette főműveit. Közülük az első az *Antiquitates Litteraturae Hungaricae* (Magyar irodalmi régiségek), melyben közreadta legrégebb, összefüggő nyelvemlékünket, a *Halotti Beszéd*-et, és a szöveget tudományos magyarázatokkal látta el. Megjelentette a legrégebb magyar epikus költeményt, Csáti Demeter *Pannónia megvételéről* szóló énekét.

E könyv kapcsán emlegetik Révait a magyar történeti nyelvészet alapítójaként. Módszere egyedi és új volt, megelőzte a történeti nyelvtan legnagyobb művelőit: a német Schlegelt és Grimmet. Másik ft mfve az *Elaboratior Grammatica Hungarica* (Btvebb magyar nyelvtan). E könyv Révai összefoglaló nyelvészeti munkája, melyben nyelvtörténeti tényekkel magyarázza az élt beszéd grammatikáját - felhasználja az összehasonlító nyelvészet módszereit is. Mindkét mű nagy jelentőségű a magyar nyelvészet történetében. Előttük még nem jelent meg olyan alkotás, amely fejtegetéseiben ilyen tudományos, eljárásaiban ilyen módszeres, eredményeiben ilyen időtálló lett volna.

Révai élete utolsó éveiben fogott hozzá *A' magyar deáki történet* című munkájához. E műben a magyar irodalom és nyelv történetét tárgyalja, s kísérletet tesz az első magyar nyelvű stilisztikai mű létrehozására.

Révai élete, pályája buktatókkal, akadályokkal volt tele. Terveiből sok mindent nem tudott megvalósítani. Am amit létrehozott, azáltal a Révai-életmű elválaszthatatlanul összefonódik a magyar nyelv, a kultúra, a művelődés történetével – s ezért felbecsülhetetlen, maradandó érték.

Fehér Katalin

Kiss Lajos népzene kutató (1900–1982)

A magyar népzene kutatás jelentős egyénisége Kiss Lajos a vajdasági Zombor szülőtte. Az idén lenne száz éves, ha élne. A bölcsész tudományok doktora és a zenetudományok kandidátusa, ezen kívül zeneszerző. Tanulmányait Budapesten végezte, de pályáját otthon kezdte. Zomborban a zeneiskola, Újvidéken a konzervatórium igazgatója, Belgrádban pedig a Jugoszláv Akadémiai Énekkar karnagya volt. A háború után a győri Zenekonzervatórium és Filharmónia karnagya, majd az MTA Népzene kutató Csoportjának főmunkatársa. A Magyar Népzene Tára *Lakodalom* (III/A, B) és *Síratók* (V.) kötetének szerkesztője. A népzene és zene történet összefüggéseivel, népzene és a szomszéd népek népzenejének összehasonlító vizsgálatával foglalkozott első sorban. Ilyen tárgykörben számos kitérő tanulmánya jelent meg.

A tehetséges kutatónak mindenek előtt roppant méretű népzenei gyűjtése a legjelentősebb: mintegy 20 000 dallamot jegyzett le és vett hangszalagra a magyar nyelvterület nagy részén. Munkatársai szerint élő cáfolata volt annak a tévhitnek, hogy a népdalgyűjtés kora már lejárt. Ennek a kivételes gyűjtőszervevénynek az eredménye a déli magyar nyelvterület népdalainak feltárása is, amiért mi, a széthullás előtti Jugoszlávia magyarsága külön hálaival tartozunk neki. A ma három önálló országban, Szlovéniában, Horvátországban és Jugoszlávia (Szerbia) Vajdaság nevű tartományában élő déli magyarság népdalainak ő volt az első, érdembeli felfedezője és népszerűsítője. Bejárta a Murántúl szlovéniai falvait, a horvátországi magyar szórványokat, Szlavóniát és Drávaszöveget, a bácskai Duna mente falvait, a Bácska jó részét és Bánátnban az Al-Duna mellékére telepített bukovinaiakat.

Első kiadványa a *Délvidéki daloskönyv* 108 magyar népdala 1943-ban jelent meg. „Kodály Zoltán 1938-ban tartott rádióelőadása döbbsentette rá a Délvidék magyarságát, arra, hogy a hivatalos magyar népzene tudományának szinte alig van adata a déli végek népzenejéről” – írja Kiss Lajos a bevezetőben. A néprajzi kutatások szinte azonnal megindultak, ennek zenei részét Kiss Lajos vállalta és végezte. Ekkor már 2000-nél több lejegyzett dallamról ad számot a szlavóniai magyar népszigetekről, Baranyából, Bácskából és a Bánság székely telepeiről. „A Délvidék népzeneje semmiben sem áll a többi magyar vidéké mögött. Sőt, mivel azokkal Dunántúltól Erdélyig szerves kapcsolatban áll: amint a Duna és a Tisza egybegyűjti hazánk összes folyóvizéit, ugyanúgy szinte gyűjtőmedencéje a Délvidék népzeneje népzene és zenei dialektusainak.”

Itteni gyűjtéseit tehát 1938-ban kezdte, és még a háború alatt is folytatta. A drávaszögi Kisköszegen 1944-ben például az óvóhelyül szolgáló hegyoldalban egy több napig tartó légitámadás alkalmával is feljegyzett dallamokat. A kutatás fonalát 1957-ben ismét felvette, majd egész 1972-ig fáradhatatlanul gyűjtött. Ide vonatkozó anyagának pontos mennyisége még felmérhetetlen, de hozzávetőleges becslések szerint 6000 körüli. A szlavóniai szigetmagyarság különösen vonzotta archaikus dallamkincsével és a zenetörténeti emlékek gazdag tárházát idéző virrasztóénekeivel.

Tekintélyes mennyiségű anyagának egy része a Magyar Népzene Tára kötetekben és különböző írásaiban látott napvilágot, továbbá a népszerűsítési célokat szolgáló, több kiadást is megért, ún. „virágfüzetekben” (Rezeda, Rózsa, Viola stb.). Ezek közül a *Rozmaring* című csak Kiss Lajos gyűjtése és közreadása is egyben.

Viszonylag későn került sor a vidékünkön feltárt népzenei hagyaték tematikus kiadására. A Zentai Múzeum publikálta 1974-ben a *Horgosi népdalok* c. kötetét. Az újvidéki Hungarológiai Intézet a Jugoszláviai Magyar Népzene Tára tervezett sorozatában szándékozott megjelen-

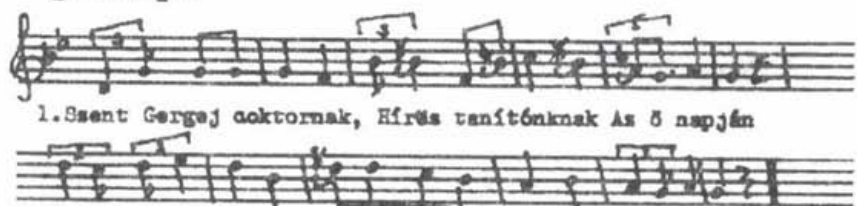
tetni Kiss Lajos jugoszláviai érdekű népdalait. Ennek keretében látott napvilágot a *Gombos és Doroszló népzeneje* 1982-ben, majd Kiss Lajos halála után Bodor Anikó közreműködésével *Az al-dunai székeleyek népdalai* 1984-ben és a *Szlavóniai szigetmagyarság népdalai I.* kötete 1990-ben. *A drávaszögi magyarok dalai* című kötet még mindig sajtó alatt van. Időközben a Hungarológiai Intézet is megszűnt, így a kiadás pillanatnyilag szünetel. Pedig emlékének és érdemeinek akkor tisztelgünk méltón, ha az ő jóvoltából megismerhető zenefolklór-örökségünket a nyilvánosság elé tárjuk, elősegítve annak beépítését közművelődésünkbe. Kiss Lajos jugoszláviai érdekű népzenei felvételeit javarészt továbbra is az MTA Zenetudományi Intézet Népzenei Osztályának archívuma őrzi, helyszíni lejegyzései pedig gyűjtőfüzeteiben sorakozva várják, hogy közhasználatba kerüljenek.

Ebből a gazdag hagyatékból ragadunk ki most izelítőül néhány dallamot a nyelvterület déli peremének különböző tájegységeiről.

I. Murántúl (Szlovénia)

Gergelyjárás(március 12)¹

Quanto, J. 92

1. Szent Gergej oktornak, Hírös tanítónknak As ő napján

Régi szokás szerint Mennjünk Isten szűrinté Iskolába.

2. Lám, a madarak is Had szaporodjonak, Majd eljönnek
A szép kikeletkor Sok szép énekszóval Zengedéznek.
3. Mind ijendő hejbe, Mind gyümölcsös kertben Fijatal fák,
Nevelködnek ifjak, Gyermekék, jó fajak Isten által.
4. Ij hejben kirajok, Úrfiak, császárok Tanítatnak,
A szégégy árvák is, Elhagyott fajak is Oktattatnak.
5. Ti is ezönképpen Jerték el hát szépen Iskolába,
Ahol szép tudományt Végyetek adományt Magatoknak.
6. Ném jó tudatlanul Felnőni parasztúl E világra,
Mert így embérségre Ném méhet sémmire Ez országban.
7. Szívünknek öröme, Mind drága szép gyöngye, Kis gyermekék,
Krisztus hív titéket, Mind szülejitéket, Eljöttetek!
8. Krisztus urunk régén Itt a földön lévő Gyermekkorban
Szeretett rëndölni (Szereté rëndünket), Ülni doktorok közt A tēplomban.
9. Hogyha ném adhattok Minékünk díjátok Házatokbul,
Pápirosra valót Adjatok adományt Javatokbul.
10. Szerelmes öcséjím, Tik lésztek társajím, Jerték el hát!
Jó tanító vagyon, Áldja még az Isten, Ki minket vár.
11. Jöjjeték mivelünk, Azért idejöttünk, Kis gyermekék,
Mert szép a tanulás, Mind Istentül áldás Réá nézve.
12. *(lassabban)* Az Isten áldása És szent adománya Házatokon
Maradjon mindvégig, Világvégeztéig Jóságatokon!

Iskolás gyerekek (11-13).

Göntérháza /Genterovci (Zala), 1969.

Március 12. Nagy Szent Gergely pápa, az iskolák patrónusának napja. Tanulótoborzó szokás és adománygyűjtés a tanítók részére. Európa más népei is ismerik. Magyarország nyugati megyéiben gyűjtötték első sorban, de már csak az idősebbek emlékeztek rá. A Murántúl néhány kis falujában azonban máig eleven szokás. Dallama késő középkori, jellegzetes strófászerkezete okozhatja, hogy minden változatában szinte azonos. Az észak-keleti

¹ HITK 11-12. sz. 69. old.

II. Horvátországi szórványmagyarság

Lírai dal és rabéneke²

Parlango, $\text{d} = 111$

1. Hosszú farkú rücske, Bácskai anyacske,
Micsoda szél hozott Ez idegen rücske?

2. Nem jöttem én gyalog, Duna vize hozott, Kisangyalom szöme E're csalogatott.
3. Szállj le, páva, szállj le Vármegye házára, Hozzál vizet szádban A rabok számára!
4. Jerték, szögén rabok, Ti jís hadt igyatok! A jó Isten tudja, Mikor szabadultok.
5. Térdig vasba vagyok, Dérékgig bilincsben, Kidagad a szömem A nagy sötétségben.

Sudár József (69).

Imszovác / Imsovci (Pozsega), 1969.

Műfajilag vegyes szöveg. Mind lírai, mind rabéneke versszakai közkedveltek, széles területen ismertek. Dallama főzárlatában is, sorzáró ritmusában is jellemzően dunántúli. Típusa Járdányi I. 201, dél-dunántúli (és észak-nyugati, alföldi).

III. Drávaszög (Horvátország)

Újévköszöntő (szilveszter este)³

Bubaro, $\text{d} = 96-100$

1. Új esztendő, vígság szerző, Most keza újulni,
Újulászal víg örömet Aker hirdetni.

2. Hirdeti már: a Mesijás Eljött meglenni,
Légyetök hát a nagy úrnak Kedves híveji, Kedves híveji.
 3. Alsó széki, felső kéki, Dicsérd uradat!
Urad áldjad, Istenedet, Te megváltódat, Te megváltódat!
 4. A csillagok, szent angyalok Mennyben éneklük,
Énekléssel az Úr Jézust Vígan dicsérik, Vígan dicsérik.
 5. Mondjunk néki dicséretet Ez új időbe,
Ki született Betlehemben Nagy szegénységben, Nagy szegénységben.
- (szóval:) Bor, búza, békesség szájjon házatokba, Ez új esztendőben minden jószágtokra!
Adjon Isten áldást táplálástokra, Virrasszon az Isten több fényes napokra!
Szívemből kívánom!

Jó József (76).

Sepse/Kotlina (Baranya), 1968.

² MKÚ 1976. VII. 15.

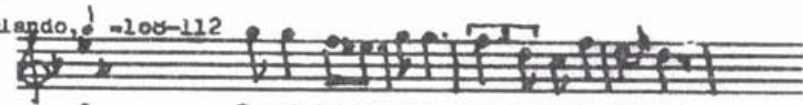
³ HITK 11-12. sz. 62 old.

A Drávaszög falvaiban még élő szokás volt az újévi kántálás a gyűjtés idején. Szövegének „Alsó széki, felső kéki” részlete a „Felső nagy (vagy szép) ég” és az „alsó kék ég” értelmét veszített elferdülései, Berze Nagy szerint az ősi ugor és altáji vallási gondolatközösség maradványai. Dallamai egyazon középkori eredetű típusnak sok féle alakú elágazásai. Erdély kivételével mindenütt ismertek különböző sorvégzördésekkel. Példánk záróhangja fríg. Típusait lásd MNT II. 1-40. Sz.

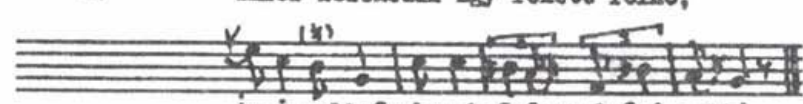
IV. Szlavóniai szigetmagyarság (Horvátország)

Rabének⁴

Parlando, $\frac{1}{4}$ -105-112

1. Imnol kerekűdik Egy rekete rőlnő,
 Áppá tolla^oszkodik Sa^orga la^ood holló.

2. A^oj mēg, holló^o, a^oj mēg, Hád üzenēk tőled Ápa^omnāk, ānya^omnāk,
 Jēgybēli ma^otka^omnāk!
3. Lātod-ē, āngyālka^om Ezt ā sza^orāz nya^orfa^ot? Mājd hā āz kizöldül,
 Ākkor mēgyēk hozzá^od.
4. Rāb vāgyok, rāb vāgyok, Szābādula^ost va^orok, A jó Isten tudjā, Mikor szābādulok!
 Kisgyōke Sāndor (80).
 Kórōgy/Korodj (Szerém), 1969.

A szlavóniai szigetmagyarság középkori folytonosságú magyar falvai, Szentlászló, Kórógy, Haraszi és Rétfalu (Eszék külvárosává vált az idők folyamán) sok becses régiséget őriztek meg elszigetelt helyzetüknél fogva. A legutolsó jugoszláviai háború végzetesnek lát-szó sebet ejtett rajtuk. Egyik legjellemzőbb dallamuk ez a fríg színezetű, ötfokú kvintváltó rabének, melynek legtöbb változata innen került elő. Típusa MNT VII: 20. Típus.

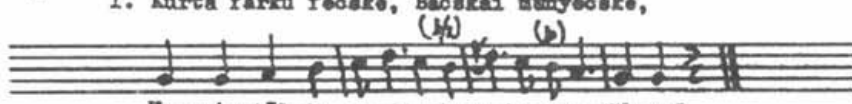
V. Bácskai Duna mente (Jugoszlávia, szerbiai Vajdaság)

Lírai- és katonadal⁵

Giusto, $\frac{1}{4}$ -132

1. Kurtá farkú fecske, Bácskai művecske,
 Hogy tuatl te iaegünni Es iaegwa rülare?

2. Nem jöttem én gyálog, Drává vize hozott, A szertém csálfa széme Idecsálogátott.
3. Repíj, mādár, repíj Kászárnyán keresztül! Ereggy, szójj bē ā bābāmnāk,
 Māgā vān ēgyedil!
4. Hā kérdi, hol vāgyok, Āzt is mēgmondhātod: Budāpesti kászárnyābā Ēn ott elhērvādok.
5. Édesānyām volt kend, Mért nem tānitott kend? Gyēnge fānāk ā āgā voltām,
 Mért nem hājlitott kend?
6. De már most nem hajlok, Mert kātōnā vagyok, Ferenc Jóska oktōbērbān Bākānāk íratott.
 Janovics Jānosné Nagy Erzsēbet (67) és fiatalok
 Bācskertes/Kupusina (Bács-Bodrog), 1960, 1942.

⁴ Szlavónia 36. Sz.

⁵ Alföld: 8. sz.

Ma is élő hagyományt képviselő lírai- és táncdal, leginkább csak az első két versszakával éneklük. A magas, illetve semleges „dunántúli” terc a mai változatokban már egyértelműen moll tercre rögzült. Egyedi dallamtípus, csak Bácskertesről és Doroszlóról került elő, máshonnan nem. Típusa MNT VII: 33. Típus.

VI. Párosító⁶

Gusto, $\text{♩} = 108$

1. Széles a Duna, magas a partja, az ám a legény, ki átugorja!

Szűnyog Gyurka átugorja az ám a legény 2. vsz.

2. Létészi szűrét a Duna mellé, Léhajtsa fejét a Tréza mellé.
Tréza jár utánna, Kendőt hord utánna, Az ám a leány, a leány!
Bacsó Antalné Dinnyési Anna (59).
Gombos/Bogojevo (Bács-Bodrog), 1941.

A párosító szövegek állandó sablonjai a szerelmi viszonyra történő tréfás célzások, ezekbe helyettesítik be tetszés szerint a konkrét legény és lány nevét. A dallam *szaffikus* formája a műköltészetből ered. Legegyénibb párosító dallamunk, mely négy hangnemben is előfordul. A Duna menti változatokra jellemző fríg alakja az ún. *Rákóczi-nóta* rokonságába tartozik. Típusait lásd MNT IV. 480-578. Sz.

VII. Bácskai Tisza mente (Jugoszlávia, szerbiai Vajdaság)

Pásztordal⁷

Parlamento, rubato $\text{♩} = 88-92$

1. A bugai úrnőyája, hej De megselelt a bal szárnya!

A bojtárja vérbe, fagyos, A számadó a csáradó.

2. Vagy két hete, vagyis három, Móta ja számadót várom. De Amoda gyün, amint látom, Fekete szőrű számaron.
3. — Agyon Isten, jó bojtárom! Ha jó kértem: van-e károm?
— Károd nincsen, de nem is lesz, Még a nyáj a kezemen lesz!
4. — Hogyne volna! De bizony van! Hát a vezérürü hol van?
Kibe meg vót hat font faggyú, Hatvan forint ára gyapjú?
5. — Ne azt kérdezd, mi a károd, Elsőbb nézd meg a falkádot!
Szőke szamarad a pányván, Hat komondor a falkánál.
6. Ne azt kérdezd, hun az iszák, Üres a zsák, üres bogrács.
Üres a zsák, üres bogrács, Üres a szalonnás iszák!
7. — Minek ez az ember bojtár, Hogyha mégis megvan a kár?
Hogyha mégis megvan a kár: Odavan a buga bárán!
8. — Kutyád itta meg a vérit, Zsidó vitte el a bőrit.
Zsidó vitte el a bőrit, Én meg elélttem a többi részit.
9. — Odavan a buga bárán, Ki fizeti meg az árát?
— Majd megfizetem tavaszkor, Hamarabb nem, Szent György napkor!
Bajtai János (47).
Horgos/Horgoš (Csongrád), 1942.

⁶ Gombos: 337. Sz.

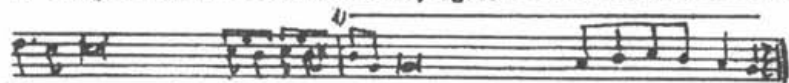
⁷ HN: 1. sz.

Az Alföldre legjellemzőbb pásztordalok egyike. Dallama két dallamgondolatból építkező kvintváltó szerkezet, ótörök eredetű zenei örökségünk tagja. Párhuzamai a rokon népeknél is számon tartja a kutatás. Legnépszerűbb dallamunk szinte a mai napig gyűjthető mind a Bácskában, mind a Bánátban. Változatunk kivételesen nagy terjedelme ma már szinte sehol sem hallható archaikus sajátság. Típusa MNT VIII: 45. típus.

VIII. Dél-Bánát (Al-Duna melléke) (Jugoszlávia, szerbiai Vajdaság)

Vén lány panasza⁸

ariaszop, recitativo, $\text{♩} = \frac{7}{6}$

2. Elszaggattam harminchárom pártát, Harminchárom pár csizmának talpát, Mégse mostam szapullóba gyagytát. Hát a szegény vénlány hogy ne unná magát?
3. Bárcsak legénesső lenne! Kífekünnék az út közepire, Hogy egy legény cséppenne ja Karincám szégire.

(Ismétlésre:) Hogy egy legény cséppene rá A hasam végire.

Szatmári Mihályné Balog Mária (42), Fábián Lajosné Balog Rózsa (32).

Hertelendyfalva/Vojlovica (Torontál), 1941.

Szövege Eredetileg diákének lehetett, mulattató költészeti műfaj. Ide tartozik Csokonai Dorottyája is. Szövegei felbukkannak a 17. századtól kezdve. Dallama tréfás recitatív, kis terjedelmű, dallammozgása révén az ún. *szoltár stílusba* tartozik. Ez a stílus egyik olyan ősrétegünket képviseli, mely mind a rokonnépeknél, mind a zsidó, mind a katolikus liturgiában megtalálható, tehát „nemzetek feletti” ősréteg. Legtöbb példáját a nyelvterület keleti népzenei dialektusa őrzi.

Bodor Anikó

Irodalom, rövidítések

Al-Duna = Kiss Lajos – Bodor Anikó: *Az al-dunai székegyek népdalai*. A Jugoszlávai Magyar Népzene Tára II. Újvidék, 1984

Alföld = Paksa Katalin – Németh István: *Magyar Népzenei Antológia IV. Alföld* hanglemezalbum dallamai. Budapest, 1994

Berze Nagy János: *Baranyai magyar népszokások*. Pécs, 1940

Gombos = Kiss Lajos: *Gombos és Doroszló népzeneje*. A Jugoszlávai Magyar Népzene Tára I., Újvidék, 1982

HITK = Kiss Lajos: *Köszöntők a jugoszlávai magyar népzeneben*. In: A Hungarológiai Intézet Tudományos Közleményei: 11-12. sz. Újvidék, 1972

HN = Kiss Lajos: *Horgosi népdalok*. Zentai Füzetek 8/F, Zenta, 1974

Járdányi I = Járdányi Pál: *Magyar népdaltípusok I-II*. Budapest, 1961

Kiss Lajos: *108 magyar népdal*. Délvidéki daloskönyv. Budapest, 1943

MKÚ = Magyar Képes Újság, Eszék, 1976. VII. 15.

MNT = *A Magyar Népzene Tára*. Szerkeszti Bartók Béla és Kodály Zoltán, I-X.

II. *Jeles napok*. Sajtó alá rendezte Kerényi György, Budapest, 1953

III/A, B. *Lakodalom*. Sajtó alá rendezte Kiss Lajos, Budapest, 1955-56

IV. *Párosítók*. Sajtó alá rendezte Kerényi György, Budapest, 1959

V. *Síratók*. Sajtó alá rendezte Kiss Lajos, Rajeczky Benjámín. Budapest, 1966

VII. *Népdaltípusok 2*. Sajtó alá rendezte Olsvai Imre, Budapest, 1987

VIII/A B. *Népdaltípusok 3*. Sajtó alá rendezte Vargyas Lajos, Budapest, 1993

Paksa Katalin: *Magyar népzene-történet*. Budapest, 1999.

Szlavónia = Kiss Lajos – Bodor Anikó: *A szlavóniai szigetmagyarság népdalai I*. A Jugoszlávai Magyar Népzene Tára IV/1. Újvidék, 1990

⁸ Al-Duna: 117–118. sz.

A brennbergi „Ilona akna” elvesztése

Most a millennium évében visszatekintve az elmúlt évszázadra megállapíthatjuk, hogy ebben az időben következett be Magyarország egyik nagyon fontos sorsfordulója, nevezetesen a *Trianoni Békeszerződés* megkötése. Magyarországnak a XX. században ez okozta a legnagyobb traumát. A trianoni békeszerződés előírásai közül is a legfontosabb csapást a határok megváltoztatása jelentette. A többi – akár a jóvátétel, akár a korlátozások – előbb-utóbb letelt, vagy kijátszható volt (pl. a hadsereg), a határok azonban maradtak, az ezzel kapcsolatos döntések határozatlan időre szóltak. Lehet eljutunk oda, hogy nem lesz jelentősége az országhatároknak, a történelmi tények azokban tények maradnak, s e téma is múltunk feltárásához tartozik.

A trianoni határok megállapítására annak idején a békeszerződés értelmében *Határkiigazító Bizottságokat* jelölt ki az antant. Ezekhez a bizottságokhoz hazánk nagy reményeket fűzött, annál is inkább, mert a határkiigazítás volt az utolsó lehetőség a sérelmek orvoslására.

Párizsban 1919 januárjában megkezdődött a győztes hatalmak és szövetségeseik konferenciája – vagy ahogyan akkor hivatalosan nevezték: előzetes békekonferencia –, melynek az volt a feladata, hogy a győztes hatalmak maguk között eldöntsék a legyőzötteknek átadandó békefeltételeket.¹ Az előtárgyaláson került sor annak tisztázására, hogy miként vonják be majd a legyőzötteket a békeszerződés előkészítésébe, mire hívják meg őket, a feltételek megvitatására, vagy csak a békeszerződés ultimátumszerű átvételére. Az utóbb mellett döntöttek, bár ezekről kezdetben nem esett szó. A legyőzöttek köreiben akkoriban még úgy vélték, miután a győztesek tisztázták a feltételeket, *béketárgyalásra* kerül sor és erre készültek. A legyőzött országok – Németország, Ausztria, Magyarország – vezető köreiben e mellett azt is figyelembe vették, hogy országaikban időközben rendszerváltás következett be. Németországban a weimari koalíció, Ausztriában az ellenzéki pártok koalíciója, Magyarországon Károlyi Mihály antantbarát függetlenségi csoportja a szociáldemokratákkal és a polgári radikálisokkal szemben kormányzott.

A párizsi előzetes békekonferencián a *Németországgal kötendő békének volt prioritása*, bár kezdetől párhuzamosan dolgoztak a többin is. Az egymásközt több mint három hónapos vitában készült el a német béke feltételeinek a tervezete. E munka befejező fázisával párhuzamosan a konferencia Főtanácsa – melyet az öt szövetséges főhatalom (Franciaország, a Brit királyság, az Egyesült Államok, Olaszország és Japán) *kormányfője és külügyminisztere* alkotott – most már kialakította a továbbiakban követendő sajátos eljárási módszereket is, melynek lényege: *tárgyalás a győztes és legyőzöttek között nem lesz*, a tervezett feltételeket hivatalos formában a küldöttségek személyes találkozásával adják át. Ekkor lehetőséget adnak szóbeli reflektálásra, de *mindenféle vita nélkül*. Ezt követően záros határidőn belül csakis írásos megjegyzések nyújthatók át, tárgyalásokra nem kerülhet sor, majd azokra válaszként elkészül a végleges szöveg, melyet most már *ultimátumszerűen* kap meg a legyőzött.²

Ezek a tárgyalások – melyek sok vitát váltottak ki – azért is érdekesek, mert ezek keretében alakult át részleteiben és konkrét formájában a *wilsonizmus* az európai nagy- és kishatalmi expanzió fegyverévé. Itt kellett a francia és angol szövetségeknek elérni az Egyesült Államokkal szemben, hogy a győztesek esetében az etnikai elveket a gazdasági stratégiai elvekkel hosszabbítsák meg.³

A gróf Apponyi Albert vezette magyar békedelegáció 1920. január 14-én 8 jegyzéket, statisztikai és egyéb mellékleteket adott át a békekonferenciának. A Nagykövetek Tanácsa pedig január 15-én átnyújtotta a *békefeltételeket*, melyre Ó január 16-án nagy beszédben válaszolt, s próbálta indokolni a magyar álláspontot.⁴

¹ Dr. Bacsa Gábor: A magyar–jugoszláv (S.H.S.) határ megállapítása és kitzése (a trianoni szerződés szerint) 1921–1924. Püski kiadó Bp., 1998. 11–16. old.

² Uo. 25. old.

³ Uo. 26. old.

⁴ Uo. 30. old.

A béketárgyaláson kidolgozott végleges békefeltételeket kísérőlevelekkel adták át. A formai eljárás valamennyi végleges szövegezésű békeszerződésnél ugyanaz volt, hiszen a kísérőlevelek tartalmazták az aláírásra való készség kinyilvánításának határidejét is. Így volt ez Magyarországra esetében is. A végleges békefeltételeket a magyar küldöttség észrevételeire adott választ ugyancsak egy kísérőlevéllel (Covering Letter) adták át, melyet Millerand francia miniszterelnök írt alá.

A magyar békedelegációknak átadott kísérőlevél tartalmát tekintve a többihez képest egyedülálló volt, mert nemcsak fontos adminisztratív jellegű információkat tartalmazott, hanem elvi jelentőségű fejtegetéseket is, de emellett sok illúziót, félreértést és félremagyarázást okozott.

Mind a német, mind az osztrák eljárásnál az eredetileg átadott tervezet és a végleges között jelentős kedvező irányú változások voltak, főleg a *regionális népszavazások* engedélyezése terén. A magyarban ilyen lehetőség nem volt, bár a főhatalmak magatartása Magyarországgal szemben időközben kedvezőbbre fordult. A kísérőlevéllel akarták ezt kifejezni, mivel a Magyarországgal szomszédos szövetségesek ellenállása miatt nem volt arra mód, hogy az eredeti feltételeken változtassanak. *A kísérőlevél is csak szűk határok között* és bizonyos kétértelműséggel *villanthatott fel* némileg kedvezőbb további lehetőségeket, azonban rendkívül határozottan helyezkedett szembe a soknemzetiségű Magyarország fenntartása melletti érveléssel. Ennek kijózanítólag kellett volna hatni a régi Magyarország visszaállításának igénylésében.

A következőkben röviden vizsgáljuk meg a kísérőlevél főbb tartalmát. A magyar békedelegációknak 1920. május 6-án Millerand átadta egy levél (Millerand-levél) kíséretében a *magyar békefeltételeket*, melyben közölték, hogy a magyar kívánásokat nem vehették figyelembe, viszont kilátásba helyezték a későbbi határ-kiigazítási lehetőségeket.⁵ Aponyi azt a kijelentést tette: „Száradjon el a kéz, amely aláírja.”⁶ Nem írta alá, hanem hazautazott.

Fontos azonban megemlíteni, hogy ebben a levélben jelent meg először – mint hivatalos békekongresszusi dokumentumban – a *problematikusság* jelzése: pl. „...az így megállapított határ” „esetleg” „...mindenütt” „...teljesen nem felel meg”. Bár ezen kitételekkel lényegében a probléma *bagatelizálására* törekedtek és többirányú értelmezést tettek lehetővé, mégis jelentős, hogy szerepelt ez az utalás a dokumentumban. Ugyancsak fontos elvi jelentőségű, hogy az azonnali megfelelőbb határkijelölést a kísérőlevél nyilván a szomszédos országok ellenállására utalva azzal utasítja el, miszerint „Meggyőződtek arról, hogy az általuk megállapított határ minden megbolygatása súlyosabb következményekkel járna.”⁷

Tekintsük át röviden, hogy a gyakorlatban mi volt az értéke ennek a levélnek. Abból a tényből kiindulva, hogy a bizottságok mozgása a trianoni vonal mindkét oldalára és csak szűk sávban lett tervezve, következtetni lehetett, hogy *csupán lokális természetű kiigazításokra volt felkészülve*, továbbá ha a lokális gazdasági érdekek úgy követelik, magyar oldalra is kiterjedhetett (bilaterális). Feltűnő, hogy a helyszíni szemlék tervezésénél *etnikai követelmények számításán kívül maradtak*.⁸

A kirívó igazságtalanságok megszüntetését szolgálta volna a kísérőlevél, mely ezek megszüntetését a *határrendező bizottságokra testálja*. A magyar kormány tehát bízott benne. Még nagyobb reményeket fűzött hozzá a közvélemény, melyet a sajtó is eléggé felkorbácsolt. De nemcsak a magyar közvélemény fűzött reményeket, hanem a semleges külföldi és az elfogulatlan antant közvélemény is. Ezt a kísérőlevelet állította oda, amidőn a szavát hallatta a trianoni béke igazságtalansága ellen. 1921 tavaszán az angol felsőházban az angol külügyminiszter egy hasonló célú interpellációjára válaszulva hivatkozott erre a kísérőlevélre, mint amelyet éppen a brit kormánynak sikerült a szövetséges hatalmakkal elfogadtatni, s amely hivatva lesz a trianoni békének az interpelláló által ecsetelt nemzetiségi igazságtalanságait megszüntetni.⁹

⁵ Uo. 31. old.

⁶ Békási Jenő: Zala megye feltámadása Trianon után. Hungária Hírlapnyomda Bp. 1930.

⁷ Galántai József: A trianoni békekötés 1920. Bp., 1990. 147–149. old.

⁸ Dr. Bacsa Gábor: Expozé a kandidátusi védéshez (kézirat)

⁹ Magyar Országos Levéltár K 477, Miniszterelnökség (ME) Rezervált 476/1922.

A dokumentum első részében utal arra, hogy „a Szövetséges és Társult Hatalmak bár kifejezik azt a reményüket, hogy a jövőendő Magyarország Európa biztonságának és békéjének egyik oszlopa lesz, nem felejtetik el, mekkora felelősség hárulik Magyarországra a világháború kitéréséért és általában a kettős monarchia imperialista politikájáért.” Idézet a wilsoni elvekből: „... egy nemzetet, egy népet sem szabad kirabolni, vagy megbüntetni azért mert, az illető ország felelőtlen uralkodói súlyos és gyűlöletes igazságtalanságot követtek el.”

A kísérőlevél egy másik helyen arról ír, hogy a magyar béke delegáció részletes kritika tárgyává tette a neki átnyújtott békefeltételek határozmányait. Az antant viszont csatlolja azt a választ, melyet megadni a Szövetséges és Társult Hatalmak székségeknél láttak. Szerpelnek azonban ebben olyan reménykeltő kitételek is többek között, hogy „... az így megállapított határ esetleg nem felel meg mindenütt teljesen a néprajzi vagy gazdasági kívánalmaknak. A helyszínen megejtett vizsgálat esetleg székségesse fogja tenni, hogy egyes helyeken a szerződésben megállapított határt áthelyezzék.”¹⁰

De majd, ha a határmegállapító-bizottságok (hmb.) megkezdik munkájukat – folytatódik a kísérőlevél –, ha úgy vélik, hogy a szerződés intézkedései *valahol igazságtalanok*, s hogy ennek az igazságtalanságnak az orvoslása közérdek, *módjukban lesz erről jelentést tenni a Nemzetek Szövetsége Tanácsának*. Ebben az esetben a Szövetséges és Társult Hatalmak hozzájárulnak, ha az egyik érdekelt felkéri, a Szövetség Tanácsa felajánlhassa jószolgáltatást abból a célból, hogy az eredeti határt ugyanazon feltételek mellett békés úton megváltoztassa ott ahol ennek megváltoztatását valamely határbizottság kívánatosnak tartja. A Szövetséges és Társult hatalmak bíznak benne, hogy ez az eljárás megfelelő módot nyújt minden igazságtalan határvonal kiigazítására, ha azok ellen alapos ellenvetést lehet tenni.¹¹

A határ-megállapítási munkálatokat Magyarországon négy határmegállapító bizottság a.) magyar-osztrák, elnöke Jocard (francia), magyar biztos a Keresztes Arthur ezredes, de ellátta ezt Villáni, illetve Träger is, osztrák részről Neugenbauer volt a határbiztos; b.) magyar-cseh-szlovák; c.) magyar-román és a d.) magyar-jugoszláv határmegállapító-bizottság végezte.

Egy bizottság 7 tagból állt. Ebből öt antant (angol, francia, olasz, japán) és kettő az érdekelt országokból pl. egy magyar, egy osztrák stb. A bizottságnak antant elnöke volt, angol vagy francia (északon és délen angol, keleten és nyugaton francia). Munkájuk alapját az 1920. május 6-i „Kísérőlevél”, a párizsi Nagykövetek Tanácsa által kidolgozott 1920. június 22-i (instruktions) „Utasítás” és az 1921. július 3-i (instruktions complementaires) kiegészítő, „Pótutasítás” képezte. A magyar-osztrák hmb.-nél még az 1921. október 13-i velencei egyezmény járult.

Kiemelve az Utasítás és a Pótutasítás közötti különbséget meg kell jegyezni, hogy a békeszerződés kísérőlevele értelmében nagyobb határkiigazításokat, illetve a Népszövetséghez felterjesztendő javaslatokat és az erre vonatkozó bizottsági eljárást a Pótutasítások szabályozzák, míg az Utasítások a bizottságok szervezetére, működésére vonatkoztak. A bizottság a kísérőlevelet *bilaterális jelentőséggel értelmezte* a magyar biztos tiltakozása ellenére is. Mind a magyar, mind a másik fél részéről fogadtak ugyan el területi követeléseket, a kísérőlevél összértékét azonban nem nagyra becsülték. Jóllehet – mint láttuk – a kísérőlevél határozott formában ígéri, hogy... „Majd ha a határbiztosok megkezdtek munkájukat... az eljárás megfelelő módot nyújt minden igazságtalan határvonal kiigazítására, ha azok ellen alapos ellenvetést lehet tenni.” stb.¹²

Az „eljárás” azonban nem nyújtott megfelelő módot az igazságtalanságok kiküszöbölésére. Az antantbizottság nemcsak hogy nem kereste az igazságot, hanem el is zárkózott előle. A Párizsból kapott utasítások alapján, „*kézivezérléssel*” működött. Mindig azon törték a fejüket, hogy milyen ürüggyel foghatnának ki a magyar javaslatokon. A szerbek pedig hivatkoztak Apponyi Albert gróf 1920. május 10-én, a béketanács teljes ülésén tett – kijelentésére is, mely szerint *a kísérőlevél csak kétes reményeket tartalmaz*. Mint mondták, Apponyi is azt a nézetet vallotta mint ők.¹³

¹⁰ Galántai József: uo.

¹¹ Uo.

¹² Bacsa 1998. 41., 61. és 120. old.

¹³ Uo.

A határmegállapítással kapcsolatos eljárás szabályai nem kedveztek a magyar aspirációknak. Azokat úgy alkották meg, hogy a magyar biztosokat nem vonták be, hanem kész tények elé állították. Rontották az esélyeinket, hogy a magyar biztosok egy területre csak egyetlen javaslatot nyújthattak be. Ebből következett, hogy magyar részről ésszerűen – a biztosabb megvalósulás reményében – csak apróbb módosítások kerülhettek előterjesztésre a bizottsághoz. Nyilván a „csak egy javaslat”-nak az is célja volt, hogy kizárják az alkudozást, ne lehessen taktikázni a területi igényekkel.

Az Ilona akna ügye

Hogy az eljárás mennyire nem szolgálta az igazság keresését azt példázza Ilona akna esete is, midőn elj is elvették tőlünk, amit egyszer már nekünk ítélték.

Az Ilona akna Récény (Reitzing, ma Ausztria) község területén volt és Brennbérgbányához tartozott. Brennbérgbánya pedig Sopronhoz tartozó bányatelepülés volt. Magyarország legrégebben (1765) művelt szénbányája. Ebben a bányában alkalmaztak először vízszivattyúzással a gőzgépet. 1952-ben a szén bányászatát befejezték.¹⁴

A récényi Ilona aknát a bizottság 1922. február 23-i ülésén *Magyarországnak ítélte*, (első határozat) mégpedig az összes antantbizottsági tagok szavazatával. Mivel azonban az osztrák delegáció megtagadta a döntés végrehajtását, így a magyar biztos a kitűzési munkáktól (határok lerakása, a határ állandósítása) elállott.¹⁵

A határmegállapító bizottság az első – az Ilona aknát nekünk ítélő – határozatát az osztrák kormány azzal az indoklással támadta meg, hogy a velencei egyezményt az Ausztriának ítélte. A hmb. április 7-én megtartott ülésén az osztrák biztos kormányának nevében tiltakozott Ilona akna Magyarországhoz való csatolása ellen. Az 1922. május 4-i helyzetjelentés szerint az osztrák kormány jegyzékben kérte a Magyarországnak odaítélt „Ilona akna” visszacsatolását Ausztriához, megjegyezvén, hogy nemleges válasz esetén a velencei egyezményre hivatkozással a Népszövetséghez fordul.

A bizottság a legerélyesebben visszautasította a hozott határozat visszavonására vonatkozó osztrák kérést.¹⁶ Sőt visszakérült Récény község határában fekvő Ilona akna, (Brennbérgtől délre) a hozzátartozó 500 kh-t kitevő szénterülettel együtt, melyet a bizottság véglegesen Magyarországnak ítél oda. Ezáltal kb. 300 holdnyi, harminc éves termelésre elegendő szénvagyon és egy téglagyár is visszakerült.¹⁷

Az osztrák delegáció megtagadta a récényi bányaterület határainak kiürítését, a vonatkozó bizottsági határozat végrehajtását. Jocard elnök a magyar, az angol és japán biztos és Neugenbauer (osztrák biztos) jelenlétében 1922. április 7-én kijelentette, hogy a récényi akna Magyarországnak való odaítélésére és az ottani határ kitűzésére vonatkozó határozatot a *magja teljességében fenntartja*, bár az ügyet az osztrák fellebbezés miatt a Népszövetség elé viszi. Kérte a magyar biztos, a válasz megadásáig tartózkodjanak a kitűzési munkálatok megkezdésétől. A magyar biztos ezt helyesnek tartotta, s elvi álláspontunk fenntartása mellett a műszaki személyzet nem fogott munkához. Kérte azonban az eset jegyzőkönyvbe vételét. Az elnök mindenben igazat adott és köszönetét fejezte ki a magyar biztosnak.¹⁸

Figyelmet érdemel az osztrák biztos akadékoskodó magatartása, mely nemcsak a magyar biztos, hanem a bizottság ténykedése ellen is irányult. Ez valószínű ellenszenvet váltott ki, mely végső soron nekünk kedvezett, tekintettel a bizottság addigi többé-kevésbé méltányos – tehát inkább álláspontunknak kedvező – eljárására. Az osztrákok nem törődve a bizottság jó, vagy rosszindulatával, más helyen kerestek és találtak támaszt ellenünk. Erre vonatkozólag több bizonyíték is van. Többek között a Nagykövetek Tanácsának azon – a békeszerződés ki-

¹⁴ Új Magyar Lexikon A–C 362. old.

¹⁵ Hadtörténeti Levéltár (HL) Határmegállapító Központ (HMK) 4724 sz. 1. sz. melléklet, Magyar-osztrák határmegállapító-bizottság (M-O hmb.) 140/1923.

¹⁶ HL HMK 372/h/1922. Helyzetjelentés

¹⁷ HL HMK kmh. iratai 1/48 1921–1922 1. doboz 549/h és HL HMK katonai meghatalmazott (kmh.) Helyzetjelentés Bp., 1923. 3. 10.

¹⁸ Uo. M-O hmb. 626/1922. 4. 27.

sérőlevelével, mint a bizottságok részére kiadott „Utasításokkal” és „Pótutasításokkal” ellentétben áll – rendelete, mely a határmegállapító biztost arra utasította, hogy a határ-megállapításoknál szorosan a trianoni vonalhoz alkalmazkodjanak.

Valószínű ezen utasításokkal állt összefüggésben az osztrák biztost az a kijelentése, miszerint kormánya utasítására a határnak semmiféle, tehát még kizárólag helyi jelentőségű, vagy kompenzáció elleni megváltoztatásába sem mehet bele.¹⁹

A Nagykövetek Tanácsát meglepte ez az állásfoglalás. A bizottságot utasították, hogy az eljárásról igazoló jelentést terjesszen elő. Mellettünk szövege azonban az a körülmény, hogy a Brenneri Bányák Rt. részvényeinek 3 része francia kézben volt.²⁰ A Nagykövetek Tanácsa 1922. július 21-én az osztrák kormányhoz intézett jegyzékében mégis már azt az álláspontot képviselte, hogy a brenneri határvonal – úgy mint az a velencei egyezményben foglaltatik csak az osztrák részről megadandó bizonyos biztosítékok nyújtása mellett –, melyek a tárnák maradéktalan kiaknázását lehetővé teszik – volna fenntartható.²¹ (Tehát a határmegállapító-bizottság határozata immár nem volt megindíthatatlan.) Az 1922. december 5-i bizottsági ülésnek – melyet a magyar és osztrák biztos éles vitája előzött meg –, aránylag nagy jelentősége volt, mert állást kellett foglalnia a récényi „Ilona akna” kérdésében. A Nagykövetek Tanácsa által teremtett új helyzetben, valamint Neugebauer báróval szemben érvényt kellett szerezni a magyar kormány ismételt hangoztatott azon határozott kívánságának, hogy a nekünk ítélt területnek birtokbevétele minél előbb legyen végrehajtva.

Egy 1922. augusztusi helyzetjelentés szerint a Brennerbánya Magyarországnak ítélt részét az osztrákok még nem ürítették ki egyrészt, másrészt – utalással a Nagykövetek Tanácsának azon jegyzékére, melyben – az osztrák kormányt értesítették, hogy a velencei egyezményben megállapított határvonal Brenner környékén csak úgy maradhat fenn, ha az osztrák kormány biztosítékokat nyújt a bányársulathoz arra nézve, hogy a kiaknázás zavartalansága akkor is meglesz, ha a bánya két állam területén marad.²²

A magyar biztos bizalmas úton értesült, hogy a Nagykövetek Tanácsa a bizottság tagjainak azt az utasítást adta, hogy a récényi „Ilona akna” kiaknázásának biztosítására az osztrák részről adott garanciákat kielégítőnek jelezzék, miáltal a február 23-án hozott határozattal Magyarországhoz – a mi felfogásunk szerint végérvényesen – visszacsatolt kb. 600 holdat kitevő terület Ausztriánál maradna meg.

A bizottság a december 5-i ülésén a magyar biztos előzetesen bejelentett tiltakozása ellenére, a kényszernek engedve tárgyalás alá vette a kérdés érdemi részét. Meghallgatták az osztrák szakértők, majd a bánya-részvénytársaság képviselőjét és Sopron város – mint a bánya tulajdonosa részéről kiküldött – Schindler alpolgármestert.

A magyar biztos a vita lezárása után újból tiltakozott a magyar kormány nevében az ellen, hogy a bizottság eredeti határozatát megváltoztassa. Erre az elnök a határozathozatalt a következő ülésre halasztotta. Utóbb bizalmasan közölték Träggerrel az antantbiztosok, hogy a récényi terület számunkra elveszett és jóindulatúan figyelmeztették, hogy legalább a magyar érdekeltség védelme céljából a bánya-részvénytársaság kérjen újabb, az osztrákok által kilátásba helyezett garanciákon túlmenő biztosítékokat, amit a bizottság elfogadna.²³ A magyar biztos megállapította, hogy a bizottság antant tagjai nem szívesen helyezkedtek a Nagykövetek Tanácsának álláspontjára, sőt maguk is örömmel látnák, ha a fellebbezés – amit a magyar kormány a Népszövetségnek benyújtana – eredménnyel járna, mivel rájuk nézve is statusfactiót jelentene.²⁴

A magyar-osztrák határmegállapító-bizottság – a fenti előzmények után – az 1922. december 12-i ülésén ismét az „Ilona akna” tárgyalásához fogott. A garanciák kérdésében a bánya képviselője kijelentette, hogy a biztosítékok elégtelenek és elfogadhatatlannak tartja. Abban

¹⁹ HL HMK 2989/1922. 5. 24. HM-nek

²⁰ HL M-O hmb. magyar biztos iratai 1921–1924 ?

²¹ HL HMK 4724. sz. 1. sz. melléklet M-O hmb. 140/1923. 2. 13.

²² HL HMK kmh. iratai 1921–1922 1/48. 1. doboz HM 848/1922. 8. 20. Helyzetjelentés

²³ HL M-O hmb. magyar biztosának iratai 1921–1924 1480/1922. 12. 6.

²⁴ HL M-O hmb. magyar biztos iratai 1 50–51. 1921–1924. 1480/1922. 12. 6.

az esetben ugyanis, ha a magyar csendőrség a bányának osztrák területre eső részein nem vehető igénybe, az ígéret csak írott betű maradna, mivel a bányai igazgatóságnak nem lesz módja az esetleges túlkapásokkal, az üzemet veszélyeztető szabálytalansággal szemben behatóan védekezni. A bányatársaság tiltakozni fog a határozat ellen, aminek azonban eredménye nem lesz. Meggondolandó volna tehát, hogy a kormány a Népszövetséghez forduljon orvoslásért.²⁵

A Nagykövetek Tanácsa a párizsi királyi ügyvivőhöz intézett jegyzékében *végleg Ausztria javára döntötte el* a vitás récényi terület kérdését. A nagykövetek döntésüket azzal indokolták, hogy szerintük a soproni népszavazási területnek a velencei szerződésben megállapított határait tiszteletbe kívánják tartani. A népszavazás eredményének kihirdetése után 8 nappal a területet a jogosítottak át kell adni.²⁶ A Nagykövetek Tanácsának jegyzéke úgy tünteti fel a kérdést, mint ha a Tanács felhatalmazta volna a bizottságot bizonyos feltételek esetén az első döntés megváltoztatására. Ezzel szemben a bizottsági elnök bizalmas véleményéből ismeretes, hogy a Nagykövetek Tanácsa *egyenesen utasította* a bizottságot, a későbbi – ráánk nézve kedvezőtlen határozat – meghozatalára.

A Nagykövetek Tanácsa sajnos befejezett tény elé állított bennünket és *a magyar királyi külügyminisztérium minden további tiltakozását hiábavalónak minősítette*. Ennélfogva részünkről céltalan volt a vitás terület határainak kitűzése elé nehézségeket gördíteni, mivel ilyen ellenkezés káros következményeket vonhatott maga után. A Központ ellenben utasította dr. Träger határbiztost, hogy a jogi jegyzőkönyvek megszerkesztésénél az osztrákok által nyújtandó garanciák minél inkább való kiterjesztésére törekedjen.²⁷ Az Ilona akna ügyében láthatjuk, hogy mivel a velencei egyezményben szabott határ Ilona aknát osztrák területre juttatta, Ausztria az Ilona akna visszacsatolását javasoló bizottsági döntés megmásítása végett a Nagykövetek Tanácsához fordult. A Tanács leiratban utasította a határmegállapító bizottságot, hogy amennyiben az osztrákok hajlandók volnának a bányauzem kitermelési munkálatok folytatóságát garantálni, döntését tegye újabb tanulmányozás tárgyává.²⁸ Miért ne vállalták volna a garanciákat cserében?

Az 1922. december 12-i ülésén *a bizottság tehát meghozta a második* – ráánk nézve kedvezőtlen – *határozatát*. Az említett terület hovatarozására a velencei egyezményben megszabott határok voltak irányadók, mely egyezmény II. rész első bekezdésében foglaltak szerint Ausztria állásfoglalása jogilag megtámadhatatlannak látszott. Emellett a Nagykövetek Tanácsa nemcsak felhatalmazta a bizottságot, de – mint azt később bizalmas értesülésekből kitűnt – egyenesen utasította azt – az első ráánk nézve kedvező döntés helyett – a kedvezőtlen döntés meghozatalára.²⁹ Így a bizottság az osztrák részről benyújtott garanciákat elégségesnek jelezvén első döntését megváltoztatta. *A két határozat tehát ellentétben állt egymással*. A Nagykövetek Tanácsának 1923. január 29-i jegyzéke pedig a ráánk nézve kedvezőtlen hatálytalanította.³⁰

Az ügy Népszövetség elé való vitelének nem lett volna értelme, mert az a folyamatban lévő határmegállapítás ügyében nem volt kompetens, de a kísérőlevél értelmében is csupán közvetítő minőségben járhatott volna el.

Mivel a garanciát a határbizottság elegendőnek találta, a határt Sopron vármegye határa mentén a velencei egyezmény alapján állapította meg azzal, hogy a garanciákat jogi jegyzőkönyvben kell rögzíteni. A jegyzőkönyv tervezet többek között az alábbiakat tartalmazta: „Ausztria elismeri, hogy a »Barbara Ilona« bánya gazdasági egység marad, s hogy annak jelenlegi és jövőbeli terjedelmében osztrák területen kell lennie, alárendelve azonban a magyar bányaközigazgatás kezelésének és ellenőrzésének. A bányászok és a bányaalakalmazottak a magyar bányatörvény alá fognak tartozni (munkaidő, munkabér, biztosítás stb.-re vonatko-

²⁵ HL M-O hmb. magyar delegáció irata Sopron 1511/1922. 12. 13.

²⁶ Uo.

²⁷ HL HMK kmh. iratai I/48/h 5151/1923. 3. 5.

²⁸ HL HMK kmh. iratai I/48 1923–1925. 372/h/1924

²⁹ MOL K 478 (Miniszterelnökségi Iratok) HMKI ME általános iratok M. kir. Külügyminisztérium 3903/Pol./1924

³⁰ HL HMK 4724 sz. 1. sz. Melléklet M-O hmb. 140/1923. 2. 13.

zól), még abban az esetben is ha osztrák területen dolgoznak.” Ausztria kötelezte magát Reitzing (Récény) területén egy csendőrs felállítására, a bánya területén és környékén a rend biztosítására. Kötelezte továbbá magát, hogy a bányák kiaknázásához szükséges anyagot, főleg fát, vámentesen engedje bevinni.³¹

A téma összefoglalásaként néhány dolgot még kiemelek az „Ilona” aknával kapcsolatban.

A határmegállapítással kapcsolatos első döntésnél, az *első változatban* – mivel az Ilona akna csak magyar területtel való összefüggésben művelhető – a határmegállapító-bizottság Magyarországhoz visszaszolgált. Ezzel mintegy 600 holdnyi terület jutott vissza magyar fennhatóságok alá, de ezzel kapcsolatban a Népszövetségnek és a Nagykövetek Tanácsának csak tudomásulvételi szerepe lehetett, tekintettel arra, hogy sem a békeszerződésben, sem a velencei egyezményben megnevezett fix pontok nem lettek megváltoztatva.

Az osztrák kormány mégis felszólalt a bizottság döntése ellen, s az erre való jogát azzal igyekezett indokolni, hogy ez népszavazási terület volt, melynek határai már az egyezményben meg vannak állapítva az egyes fix pontok között vont egyenes vonalak által. Itt azonban ki kell emelni, hogy a velencei egyezmény szerint Ausztria kötelezte magát, hogy „amennyire ez lehetséges a szövetségközi bizottság határozataiba bele fog egyezni, amennyiben azonban kénytelen volna fellebbezni, kijelenti, hogy a Népek Szövetsége által javasolt megoldást elfogadja.”³² Ezzel tehát Ausztria jogérvényesen előre kötelezte magát a Népszövetségi döntés elfogadására.

Ebből azonban következik, hogy míg a többi magyarországi határrészen a Népszövetség tulajdonképpen csak mint közvetítő szerepelhetett, az illető szomszéd állam között, az illető határmegállapító bizottság javaslata alapján egy „a l’ aimable” (barátságos) megegyezés érdekében, a magyar-osztrák határmegállapítási javaslat felett, – tekintettel a velencei egyezmény idézett határozmányára – mint teljhatalmú arbiter (bíró) dönthetett. Erre való tekintettel a Népszövetséghez és a Nagykövetek Tanácsához intézett jegyzékében Kánya rendkívüli követünk kérte, hogy a magyar-osztrák határmegállapító-bizottság határjavaslatának a többi bizottság javaslataitól elkülönített és sürgős tárgyalását tegye lehetővé.

Végül ki kell még emelni, hogy *Ausztria nem fogadta el a bizottság javaslatát, ami fellebbezésnek volt tekinthető.* Így a velencei egyezmény értelmében, e javaslatnak a Népszövetség elé terjesztését Kányának kellett a magyar kormány nevében a Nagykövetek Tanácsától és az abban való döntést a Népszövetségtől kérelmezni. Mint az osztrák perfidia (szószegés) újabb bizonyítékát kell kiemelni, miszerint az osztrákok ekkor látszólag azzal érveltek, hogy nekik kellett volna a Népszövetséghez fellebbezni, és ha ezt nem tették a magyar-osztrák határmegállapító-bizottság javaslata nem is tárgyalható a Népszövetség által. Újból utalni kell arra, hogy a magyar-osztrák határ egyéb, a népszavazási területen kívüli határrészeinél a velencei egyezmény mellett az „instructionis complementaries”-t is alkalmazni kellett.³³ Így a magyar-osztrák bizottság – mint harmadik módozat – a magyar-osztrák határrész megállapításánál ellentétben a többi bizottsággal nem földrajzilag körülhatárolt területeket ajánlott a Népszövetségnek Magyarországhoz való visszacsatolásra, hanem a Népszövetségtől felhatalmazást kért a békeszerződésben megállapított fix pontok feloldására, hogy ezek között a határt belátása szerint saját hatáskörében állapíthassa meg.

A bizottság ez alapon szerkesztett határmegállapító javaslatát tehát a párizsi Nagykövetek Tanácsához terjesztette, melynek kötelezősége volt ezt a javaslatot a párizsi, a pótutasítás VIII. c. pontja alapján a Népszövetséghez továbbítani. Jóllehet a Nagykövetek Tanácsának nem állt jogában a bizottságoknak utasításokat adni, e javaslatok felett határozni, vagy intézkedni, ezeket *legfeljebb újabb megfontolás céljából a bizottságnak visszaküldhette.* Ha azonban a bizottság megmaradt álláspontja mellett, köteles volt ezeket haladéktalanul a Népszövetséghez továbbítani. Ki kell azonban emelni, hogy a magyar-osztrák határrészen tekintettel arra, hogy a velencei egyezmény értelmében a Népszövetség amint arbiter szerepelt, a Népszövetség Tanácsának még a visszaküldéshez sem volt joga.³⁴

Dr. Bacsa Gábor

³¹ HM HMK kmh. iratai 1923–1925 I/48 372/hsz./1924

³² MOL K 478 Határmegállapító Központi Iroda (HMKI) (Miniszterelnökségi Iratok) ME általános iratok 4. csomó Másolat M. kir. Küm. 3031/Pol./1922. 6. 18.

³³ Uo.

³⁴ MOL K 478 (Miniszterelnöki Iratok) HMKI ME általános iratok 4. csomó M. kir. Küm. 3081/Pol./1922

Magyar ellenállási mozgalmak Kárpátalján a csehszlovák uralom ellen (1919–1923)

1919 nyarán egyre világosabban érzékelhető volt – bár a trianoni békediktátumot csak egy év múlva kényszerítették rá Magyarországra –, hogy a megszálló katonai egységeket követő cseh állami hatóságok végleges jelenlétre rendezkedtek be Kárpátalján. A magyar uralom tisztviselőit még nem bocsátották el állásukból, és a régi hivatali szokások itt-ott még gyakorlatban voltak, de már kitűnt: a vidék új hatalma mindezt csak átmenetinek tekinti és fokozatosan bevezeti a teljes cseh impériumot. Ung, Bereg, valamint Ugocsa és Máramaros vármegyék csehszlovák megszállás alatt lévő területe – mintegy tartományként – ez időben katonai igazgatás alatt állt Hennoque francia tábornok vezetésével, aki ungvári székhelyű hivatalát kormányzásnak nevezte. Bereg vármegyét pedig zsupán (főispán) igazgatta Munkácsról, a színmagyar és évszázadok óta megyeszékhely Beregszászon, a zsupáni hivatalnak csak egy kirendeltsége működött. A közhivatalokban hivatalos nyelvként a rutén és a szlovák nyelvet rendelték el, de ez egy ideig még nem ment át a gyakorlatba. A magyarlakta területeken ugyanis kevesen beszélték ezt a két nyelvet.

A vármegyék területén 1919 májusától „szigorú katonai diktatúrát vezettek be”, statárium és sajtócenzúra volt érvényben, amelyet csak három év múlva, 1922. április 27-én szüntettek meg. Este 9 óra után kijárási tilalmat hirdettek ki a településeken, amely alól senkinek sem adtak felmentést. A cseh hatóságok gyanakvással tekintettek a magyar ügyekre, különösen a szellemi életet korlátozták, mindenben összeesküvést sejtve.

„Mély fájdalommal töltötte el minden hazáját szerető igaz magyar lelkét, mikor látnia kellett, hogy a cseh zsebrákok kezére jutott Rákóczi szent földjén, ott, ahol egykor a tárogató bús hangja az osztrák elnyomás ellen harcba hívta a magyart s Rákóczi nagy fejedelmünk gens fidelissimáját (leghűségesebb népét) – a magyarsághoz mindig hű rutént –, a gyáva cseh martalócok nyomorult hada pöffeszkedik.” Így kezdődik az Ung vármegyei Bező községben született Komporday Andor (1884–1964) sebesfalvai (Bereg vármegye) görög katolikus lelkész emlékezése.¹ „Valóság ez, vagy álom? Hát nincs már magyar erő, amely Giskra zsebrák hadát kiverné a magyar földről?...Hát lehetséges az, hogy a magyar ebbe belenyugodjon? Nem, nem, az lehetetlenség, hogy az annyi honfivér által áztatott szent magyar föld a gyáva csehek prédája legyen. Szent meggyőződésünk, hogy az Alföld magyarsága azt nem engedi s rövidesen itt lesz idő, amidőn felhangzik az: Előrel, s a Kárpátok bérceire újból feltűzzük a magyar trikolort. De hogy a magyar feltámadás napja ne találja készületlenül a gens fidelissimát, a rutént, azért az (alsó)vereckei járásban megindul a fegyveres felkelés szervezése.”

Bereg vármegye cseh katonai megszállása után, 1919 májusában kezdődött a magyarok és rutének fegyveres felkelésének előkészítése az új uralom ellen. Az ezeréves magyar határon álló, 1405 méter magas Pikuj-csúcs lábánál fekvő (az 1910. évi népszámláláskor 172 lakosú), ruszinok lakta Sebesfalván a helyi görög katolikus lelkész, Komporday Andor és társai a parókiaián gyűltek össze. „A magyarok, s Isten legszentebb nevére megfogadtuk, hogy a cseh rablók ellen dolgozni fogunk, a rutén népet fegyveres felkelésre megszervezzük, a csehek fegyverrel kiverjük s újból szabaddá lesz a rutén nép, Rákóczi szent földje.”² Az eskü után megindították a szervezést, összeköttetésbe léptek „a szabad magyar földdel” és a szomszédos Lengyelországgal. Futárokat küldtek Budapestre, ahol az illetékes körök „örömmel és lelkesedéssel... a legmesszebbmenő” támogatást ígérték számukra. Komporday két társával átment Lengyelországba, ahol nagy szeretettel fogadták őket, s ahonnan ígérték, hogy a szükséges időben lengyel önkéntes légiók jönnek a segítségükre. Megszervezték az állandó budapesti és lengyel összeköttetést. „A rutén falvak lakói lelkesen csatlakoztak, illetve sorakoztak a felkelés zászlaja alá és szent esküvel fogadták, hogy a magyar hazához mindhalálig hűek maradnak.” Mindezt a legnagyobb titokban végezték a szervezők, már nemcsak Bereg, hanem

¹ Menekültek könyve. (A megszállott magyar területről kiülőözött magyar testvéreink kálváriája.) Szerk.: Tisza Miksa. Miskolc, 1940. 83. old.

² Uo. 83–84. old.

Máramaros és Ugocsa vármegyék csehszlovák fennhatóság alatti részére is kiterjesztve. „Nyíltan nem lehetett dolgozni, mert cseh szuronyok vettek körül minden oldalról s nagyon jól tudtuk, hogy a halál fiai vagyunk, ha a csehek rájönnek szervezkedésünkre.”

Komporday Andor parókus felesége 1919 novemberében Budapestre utazott, ami „igen veszedelmes volt akkoriban, mert a csehek gyanús szemmel nézték, s mindenféle akadályokat gördítettek az útjába, és csak rendkívüli bátorságának és leleményességének volt köszönhető, hogy a csehek el nem fogták. Ilyen lelki bátorságot csak a hazának végtelen szeretete adhat egy magyar nőnek”. Az asszony a fővárosban Kutkafalvy Miklósnak, a nemzeti kisebbségek minisztériuma államtitkárának útján érintkezésbe lépett az illetékes körökkel, akik újra „a legmesszebbmenő” támogatásukról biztosították a mozgalmat. Egyben tudatták, hogy a fegyveres felkelésnek 1920 tavaszán kell kitörnie, s azt addigra teljesen meg kell szervezni. Az asszony hazatérve zászlót is varrt, egyik oldalára Szűz Mária képét festette „Istenért és Nemzetért” felírással. Nem volt könnyű a zászló összeállítás, ugyanis Munkácson csak piros színű selymet, illetve szövetet, Kassán csak fehérét árusítottak, zöld színű viszont egyik anyagból sem lehetett sehohlyt kapni. A csehek gondoskodtak arról, hogy az általuk megszállt területen ne lehessen magyar trikolorót készíteni. Zöld színű selymet a lengyelországi Sztrijból sikerült a zászlóhoz a parókuséknak beszerezniük. A lobogót a világháborút végigharcolt egyszerű rutén férfiak közé vitték, és ekkor „... olyan jelenet következett, ami fényes tanúbizonysága volt a rutén fiúk hazaszeretetének. Sírva borultak a zászlóra a hős rutén fiúk, és úgy csókolták s újból fogadalmat tettek, hogy a Szűz Máriás lobogót diadalra viszik. Hogy pedig a segítségükre siető lengyeleket is méltóképpen fogadhassuk, lengyel nemzeti lobogót is csinált a Feleségem 'Vivat Polonia' felírással a fehér sas körül.”³

1920. március 20-án Kompordayékhoz futár érkezett Budapestről azzal a hírral, hogy a felkelés két hét múlva fog kitörni, legyenek készenlétben. Üzenték azt is, hogy néhány nap múlva magyar tisztek jelentkeznek Sebesfalván, akik átveszik a felkelés irányítását, illetve annak katonai vezetését. A szervezkedés utolsó heteiben a parókus a cseh hadseregben szolgáló magyar, rutén és „tót” (szlovák) katonákat, sőt egy „deutsch-böhmisch”, azaz csehországi németekből álló zászlóaljot is megnyert a mozgalomnak. A fegyveres felkelést már teljesen előkészítették, az időpontját is kitűzték. Kész volt a terv: az Alföldről, délről magyar csapatok törnek be, északról pedig rutén-magyar felkelők két tűz közé szorítják a csehszlovák katonaságot, csendőrséget. „Uram Isten, micsoda futás lesz itt Prága felé, ha megjön az indulási parancs ... Már csak két nap s megindul a lavina a Beszkidekről”. Az utolsó napon azonban jött az utasítás, hogy elhalasztják az akciót, mert a külpolitikai helyzet miatt az idő nem alkalmas a fegyveres felkelésre. Komporday később értesült arról, hogy a budapesti illetékes köröknél egy szavazaton múltott, hogy nem indulhatott meg a felkelés. „Fájdalommal vettük tudomásul a parancsot s vártuk az alkalmas időt”, amely azonban elmaradt.

Közben a cseh hatóságok egy magyar értelmiségi férfi árulása folytán tudomást szereztek a mozgalomról, és hajsztát indítottak a felkelés szervezői után. 1920. április 3-án a sebesfalvi parókián egy Simon Bálint nevű egyén jelentkezett Kompordayéknál, és a Horthy-hadsereg tisztjének adta ki magát. Közölte, hogy a magyar fővárosból jön és Varsóba igyekszik. Budapesti megbízóitól azt az utasítást kapta, hogy a csehek kutatása miatt az iratait meg kellene semmisíteni, akkor menjen Kompordayhoz Sebesfalvára, aki ellátja új igazoló iratokkal, majd átvezeti Lengyelországba. Az éjjel Szolyva közelében a csehek motozása miatt az előbbieknél megfelelően kellett cselekednie. Kérte a parókust, hogy állítson ki a számára egy olyan ajánlólevelet, amelyet bemutathat a lengyel határőrségnél. Ezen kívül adjon neki egy olyan értelmű írást, amellyel a varsói magyar nagykövetségen igazolhatja magát, végül vezesse át őt Lengyelországba. A lelkészházaspár szívélyesen fogadta az állítólagos magyar tisztet, uzsonnával, borral, cigarettával kínálta, és elbeszélgetett vele a haza sorsáról. Társalgás közben azonban a vendég olyan kijelentést tett és olyan híreket mondott, amelyek kétségessé tették magyar tisztit voltát. Arra kérte a parókust, hogy – mivel Lengyelországból visszafelé is erre szeretne jönni – szerezzenek neki egy cseh utazási igazolványt. Izgatottan viselkedése miatt mindinkább gyanússá vált a háziak előtt. Az asszony egy alkalmas pillanatban négyzemműközt figyelmeztette férjét: vigyázzon, mert a vendégük nem magyar tiszt, hanem cseh detektív vagy

³ Uo. 84–85. old.

agent provocateur (beugrató titkos rendőrök). „Revolveremet zsebre vágtam, mert el voltam készülve a legrosszabbra – folytatta emlékezésében Komporday Andor. – Beszélgetésünk tovább folyt s ő közben többször kérte az iratok kiállítását, és azt, hogy vezessem át Lengyelországba. Biztosítottam őt, hogy legyen nyugodt, az iratokat megkapja, és ne féljen a rutének-től, mert egytől-egyig mind magyar érzelmű s itt nem fog áruló akadni. Minthogy magam is szentül meg voltam győződve, hogy az illető az elfogatásunkra kiküldött cseh detektív, s hogy mindeddig csak azért nem lépett fel, mert az átvételi dokumentumokat is meg akarja szerezni, nem tartottam szükségesnek, hogy érzelmeimet leleplezzem, mert tudtam, hogy kenyértörésre kerül a dolog”.

Az időhúzással a szobában érezhetővé vált a feszültség, amely már bármelyik pillanatban robbanhatott. „Az isteni Gondviselés azonban mást akart” – írta a parókus. Egy rutén paraszttasszony kopogtatott, majd lépett a szobába és arra kérte a lelkészt, hogy menjen át a szomszédos Latorcafőre (1910-ben 639 ruszin lakos) három súlyos beteget meggyógytatni. (A falu különálló plébánia volt, de papja néhány héttel korábban meghalt, ezért Sebesfalváról Komporday igazgatta.) A lelkész befogatott a lovas kocsiába, közben a vendéget megnyugtatta: hamarosan visszajön, megvacsoráznak, kiállítja számára a kért iratokat, majd egy rutén parasztemberrel átkísérteti Lengyelországba. Az állítólagos magyar tiszt nagyon kérlelte, mielőbb jöjjön vissza. A lelkész biztatta, hogy sietni fog. A falu végén a kocsmánál négy szuronyos cseh csendőr posztolt, az italmérő előtt pedig az alsóvereckei cseh főbíró fogata állt, ő maga pedig a kocsmában volt. A csendőrök köszöntötték Kompordayt, majd útjára engedték. A lelkész a tapasztaltak teljesen meggyőzték arról, hogy az elfogására jöttek. S most csak azért nem tartóztatták föl, mert a detektív a parókián volt, akinek bizonyára oka van rá, hogy elengedte.

A parókus Latorcafőn meggyógytatta a három beteget, mire végzett, három esküt tett rutén felkelő váraozott az ottani parókián hagyott fogatánál. Hamarosan előkerült „egy intelligens fiatalember is, aki szintén tagja volt a felkelő csapatnak s akit azelőtt egy héttel Ungvárra küldtem le, hogy Ungvár környékén a velünk érző papoktól, akik a cseh katonai detektívostállyal titkos összeköttetésben állottak, tudjon meg egyes fontos dolgokat.” Beszélgetés közben elmondta a felkelőknek, hogy milyen gyanús vendége van. Megtudta tőlük, hogy az állítólagos magyar tiszt a főbíróval és a négy csendőrrel együtt ment Sebesfalvára, látták, amikor hazajöttek Alsóvereckéről. Komporday már tisztán érzékelte a helyzetet, s azt, hogy gyorsan kell cselekedni. A felesküdt rutén katonák erre azt mondták: vegyék elő rejtett fegyvereiket, azzal fegyverezzék le a csendőröket, ha nem akarnák megadni magukat, akkor lőjék le őket. A detektívet és a főbíró színtén fogják el, és foglyaikkal együtt menjenek át Lengyelországba. Ott a barátaik örömmel fogadják, nemcsak a régi összeköttetéseiknél fogva, hanem azért is, mert az alsóvereckei cseh főbíró is viszik, akit „a lengyelek, mint halálos ellenségüket úgy is igen szerettek volna vendégül látni”.

A lelkész elfogadta a rutén legények indítványát és megparancsolta: azonnal szedjenek össze még 5-6 felkelőt, vegyenek magukhoz elegendő lőszert és gyülekezzenek a parókia udvarán. Együtt mennek Sebesfalvára a cseh csendőrök, a detektív és a főbíró lefegyverzésére, illetve elfogására. A három rutén fiú azonnal indult a parancs teljesítésére, de nemsokára visszarohantak és jelentették: a négy csendőr már itt van Latorcafőn, nincs idő a legénységet és a fegyvereket előkeríteni. Kérlelték a lelkészt, azonnal meneküljön, őket ne féltse. Komporday hamarjában levelet írt a feleségének és tudatta: az elfogatására jöttek, amely elől Lengyelországba menekül. Legyen bátor, ha lehetséges, ő is meneküljön, az első lengyel faluban várja. A levelet a kocsisának adta, aki szintén felesküdt felkelő volt, s meghagyta neki, hogy a papírt észrevétlenül nyújtsa át a feleségének. Mindez alighogy megtörtént, a négy csendőr megjelent a parókiánál. A lelkész gyalog, reverendában vágott neki az útnak. Pillanatok alatt eltűnt a latorcafői házak között, rövidesen elérte az erdőt és gyors léptekben igyekezett a lengyel határ felé. Ez nem volt egyszerű, hiszen a cseh határőrség vonalán is át kellett haladnia. „Az Alsóvereckén állomásozó cseh zászlóaljnál voltak ugyan pártunkra állott magyar, rutén és tót fiúk, de voltak igazi csehek is. Menekülésem sikere tehát attól függött, hogy a mi embereink vagy a csehek vannak-e őrségen?”

Komporday Andor április 3-án este 7 órakor indult el, és az Erdős-Kárpátokban bolyongva, éjfélkor érte el a lengyel határt. Kimerülten dőlt a holdvilágos, csillagos éjben egy hatalmas fenyő alá. „Csend, halálos csend mindenütt. Elgondolkozom: jóságos Istenem, ilyen a

magyar sors már évszázadok óta. Hányszor kellett már hazájokat szerető hű hazafiaknak épp úgy bujdosni, mint most nekem. Talán Rákóczi is erre menekült Lengyelországba... Ti hős magyar fiúk, akik a Kárpátok bércein és itt, ezen a helyen is, ahol én átléptem a határt, három alkalommal hősiiesen visszaverték (1914–1915-ben, a szerző megjegyzi.) az orosz hadsereget, vajon gondoltatok-e arra, hogy a magyar férfiak vérével öntözött drága magyar föld a gyáva cseh martalócok nyomorult prédájává lesz? Mindenható Isten, aki örök Igazság vagy, ne hagyd el a magyart, tekints e sokat szenvedett nemzetre s add vissza, ha vérünk árán is, nagy, szabad hazánkat. Majd eszembe jut a feleségem s két kis gyermekem. Mi van velük? Vajon sikerül-e nekik a menekülés, avagy a csehek kezébe kerülnek? Szűzanyám, légy velük, oltalmazd őket. És itt Lengyelországban, az isten szabad ege alatt, újból esküvel fogadom, hogy mindenkor hazám ellenségei ellen fogok dolgozni, legyenek azok akár külső, akár belső ellenségek. Majd hálát adtam a jó Istennek megmenekülesemért, az isteni Gondviselés csodálatos közbelépéséért, mert hiszen, ha gyóntatni nem hívnak, nem igen menekülhettem volna meg.”⁴

Jó negyedórát haladt tovább, amikor a határ felől kutyaugatást és elmosódó emberi hangokat hallott. Csehek voltak és rendőrkutyával üldözték. Égyórai menetelés után egy lengyel tanyaúra ért, ahol vendégül látták, majd a gazda fia a legközelebbi faluba, Visvekibe kísérté. Itt találkozott Hebe Józseffel, az alsóvereckei járás számvevőjével, aki néhány héttel korábban hivatalos ügyek miatt összeveszett a csehekkel, s azokat lehordta. Emiatt – nehogy elfogják – szöknie kellett Lengyelországba, s a feleségét Komporday kísérté át a határon. Hebéék a lelkeszt szeretettel fogadták, megosztották vele a lakásukat. A parókus felkereste a lengyel csendőrséget, ahol régi ismerősei voltak: elmondta a történeteket, és kérte, nézzenek utána mi van a feleségével és gyermekeivel. Egy hétig tartózkodott Visvekiben. Itt tudta meg, hogy a feleségét a csehek még április 3-án elfogták, a gyermekei pedig otthon vannak a nővére felügyelete alatt. A lengyel csendőröktől, akik álsruhában mentek át csehszlovák területre, megtudta: április 3-án éjjel „rettenetes razzsiát” tartottak. Az egész alsóvereckei cseh katonai zászlóalj kivonult az üldözésére rendőrkutyákkal, öt környékbeli faluban minden parasztházat, padlást, istállót átkutattak, és erősen fogadták, hogy azonnal fölakasztják, ha megtalálják.

A lelkész a húsvétot Hebééknél töltötte. A cseh hatóságok nem nyugodtak, minden áron el akarták fogni Kompordayt. „Visvekiben is megjelentek, mint lengyel zsidók s kikutatták tartózkodásom helyét. Lengyel barátaim figyelmeztettek, hogy mivel Visveki elég közel van a határhoz, jobb lesz, ha beljebb megyek az országba, habár szívesen őriznek s éppen ezért emelték fel a csendőrség létszámát is, de mégis helyesebb volna, ha Turkára mennék”. A Hebe család, egy fiatalember – aki szintén a csehek elől menekült – és a parókus a javasolt településre mentek, amely az Uzsoki-hágótól mintegy 100 km-re feküdt. A lelkészt itt Pietrowszky rendőrkapitány és magyar felesége fogadta. Két napot töltött náluk, majd Lembergben a katonai parancsnokságnál jelentkezett, ahol „a Magyarországra, illetve a cseh megszállt területre vonult ukránokról adott részletes és bő felvilágosítást.” Innen Varsóba utazott, ahol a magyar külképviseleten gróf Csekonics István nagykövet fogadta, „akinek elmondta szervezkedésüket s azt, mért nem sikerült a tervünk.” A gróf azzal lepette meg, hogy ő már tudott az én munkámról, ő már informálva volt s kár, hogy nem sikerült, de ennek nem én vagyok az oka...Még aznap felkerestem a szintén Varsóban működő csehellenes rutén propaganda osztályt, ahol Stefán Gusztáv volt rahói ügyvéd volt a varsói rutén propaganda osztálynak a vezetője, akivel a jövőben is folytatandó csehellenes mozgalmak megszervezését megtárgyaltam. (Sajnos, ez a Stefán később csehbarát lett s árulójává lett a magyarság s a rutén nép ügyének.)”

Komporday másnap újra felkereste Csekonics nagykövetet, és kérte: diplomáciai úton lépjen közbe felesége cseh börtönből való kiszabadítása érdekében. A gróf azt válaszolta, hogy a varsói csehszlovák követtel nem áll szóba, mert még a Monarchia idejéből ismeri, amikor együtt szolgáltak Münchenben. A spanyol követ útján igyekszik segíteni, aki jóban van a csehekkel, és mindent megtesz, hogy a feleségét valamely cseh fogollyal Magyarországra ki tudja cserélni. A lelkész a német-lengyel határzár miatt csak egy hónap múlva kapott útlevelet, addig a varsói Viktória szállodában lévő magyar-rutén propaganda kirendeltségnek volt a ven-

⁴ Uo. 85–88. old.

dége. Végül, mint magyar diplomáciai futár, Berlinen és Bécsen keresztül 1919. május 18-án érkezett Budapestre. Még aznap fölkereste a nemzeti kisebbségek minisztériumában Kutkafalvy Miklós államtitkárt és két miniszteri tanácsosát, akiknek beszámolt „csodálatos” meneküléséről. Tudatták vele, hogy már lépéseket tettek a felesége kiszabadítására. Komporday másnap, 19-én felkereste a budapesti olasz missziót, hogy segítsen felesége szabadlábra kerülésében. A hónap végén a sátoraljaiúj helyi propaganda kirendeltségen kapott munkát, ahol egy Munkácsról menekült ügyvéd barátjával dolgozott.

A honvédelmi miniszter hamarosan tábori lelkésszé nevezte ki, ilyen minőségben 1921. július 1-jéig szolgált, majd a Zemplén vármegyei Rudabányácskára került parókusnak. „Cseh megszállt területről átjött barátaimtól tudtam meg, akik között egy Medveczky nevű ember 1920-ban a munkácsi cseh zsupáni hivatalban volt alkalmazva, s így közvetlen tanúja volt a zsupán és a cseh katonai parancsnokság megrökönyödésének, amidőn hírt kaptak megmeneküléséről, és hogy a csehek 1920 áprilisában in contumaciam (távollétében) halálra ítélték, és kézre kerítőmnek 50 000 szokol vérdíjat tűztek ki jutalom gyanánt. Ez az ítélet és díj most is [t. i. az emlékirat készítésekor, 1933-ban] érvényben van.”⁵ A megmenekülése utáni évben, „1921-ben öt lövést adtak le reám és feleségemre nyomorult cseh bérencek, s ide Kányba is megüzenték, hogy végeznek velem. De én bízom az isteni Gondviselésben, hogy a csehek kezébe nem kerülünk”.⁶ (Komporday Andor emlékezése írásakor a magyar–csehszlovák határ mentén, Abauj-Torna vármegyében fekvő, s ez időben mindössze 264 lakosú Kány görög katolikus lelkésze volt.)

Tanulságos a feleség, Komporday Andorné (1893–1981) – aki a Máramaros vármegyei Tiszabogdányban született – emlékezéséből is idéznünk. Amikor a lelkész elment Latorcafőre gyóntatni, a parókián maradt cseh detektív „továbbra is adta a magyar tisztet”. Arról érdeklődött az asszonytól, hogy a rutén nép valóban szereti és várja-e a magyarokat? A parókusné kijelentette: „Igen, a rutén nép a maga nagy tömegében – kivéve azokat az árulókat, akik küldöttségileg mentek Prágába a csehekhez, akik között papok és tanítók is voltak, hogy a rutének lakta északkeleti Magyarországot felajánlják a cseheknek – szereti a magyarokat s alig várja, hogy a magyar uralom ismét visszajöjjön. Erre ő is kijelentette, hogy ő is gyűlöli a rabló csehek, mire megjegyeztem: igazi magyar tiszt másképp nem is érezhet.”⁷ Ezután a vendég engedelmet kért, hogy a faluba mehessen meggyőződni arról, hogy a nép valóban annyira várja-e a magyarokat? Az asszony erre megjegyezte: Ne gondolja, hogy a nép kitarja a szívét, mert nem ismerik, csak agent provocateur-nek fogják nézni. Az asszony a kertből utánanézett a távozónak, és látta, hogy egy cseh csendőrrel hevesen gesztikulálnak. Amint azonban észrevették őt, rögtön abbahagyták és elváltak. Az áltiszt tovább ment a falun lefelé, a csendőr pedig a parókiához jött, s érdeklődött a papnéval, hogy ki volt az az úriember, aki az imént elment? A válasz: munkácsi állatorvosnak mutatkozott be és állatokat akart vásárolni. Erre a csendőr visszatért a községbe. A parókusné ezután a cselédlányt a faluba küldte két kisgyermekével, figyelje meg, hová megy a csendőr, és találkozik-e az állítólagos magyar tiszttel. A lány hamarosan hozta a hírt: a vendég egy parasztházba ment be a csendőrrel. Rövid idő múlva lélekszakadva szaladt a parasztaskony, akinek a házába betértek, s mondta: a csendőr a civil férfinak egy vasbilincset adott át azzal az utasítással, hogy ha a főtisztelendő úr Latorcafőre hazajön, azonnal verje bilincsbé. A papné az előbbiekről értesíteni akarta férjét, de nem tudta, mert az áltiszt visszatért a parókiára. Állandóan a nyomában járt, egy lépést sem tehetett egyedül. Nyugalmat erőltetett magára és megkérdezte a vendéget, mit beszélt a csendőrrel? Az igazolmányát kérte – válaszolta –, ezután az asszony tudomására hozta: levelet írt Kompordaynak, hogy siessen haza, mert ő (vagyis az áltiszt) nem érzi magát biztonságban a faluban.

A lelkésznek – a feleség számításai szerint – öt órára kellett hazaérkeznie, azonban egyre később. Az idő múltával a papné egyre biztosabban érezte, hogy a férjének sikerült átszöknie Lengyelországba. Minden bizonnyal elmenekült, ellenkező esetben a fölkelő rutén katonák értesítették volna. Az áltiszt viszont egyre idegesebb lett. Hét órákor megérkezett a kocsi, de

⁵ Uo. 92–93. old.

⁶ Uo. 93. old.

⁷ Uo. 93. old.

a lelkész nélkül. Az asszony megkérdezte: Hol a főtisztelendő úr? A másik faluba ment gyónatni, de oda már gyalog ment, mert a lovak éhesek és hazaküldött – válaszolta a kocsis. Közben odacsúszta az asszony kezébe a parókus levelét. Az áltiszt észrevette, de az asszony nem adta oda neki, hanem a konyhában gyorsan elolvasta: „*Kedves Annuska! Ha lehet menekülj. Pénzt végy magadhoz. Lengyelországba megyek s Téged az legelső lengyel faluban várlak. A gyermekek miatt nem búsulj, mert Annuska (a sógornóm) /t. i. a lelkész nőtestvére/ hétfőn, április 5-én érkezik*”. Az asszony a levelet lassan összetépte, majd észrevétlenül a tűzbe dobta. Azt mondta az áltisztnek, hogy a férjének útközben (az 1910-ben 113 rutén lakosú) Medvefalvára – az ellenkező, déli irányba! – is el kellett mennie gyónatni, hadd keressék. Így időt nyer a menekülésre. A papné ezután felajánlotta a „vendégnek”, hogy a rutén parasztok átvezetik a határon. Ezt azonban az áltiszt nem akarta, és hamarosan eltávozott. Az asszony ezután gyalog útnak indult Lengyelország felé, két óra múlva betért a latorcafői parókiára az özeveg papnéhoz, itt fogták el a csendőrök és a detektív. Közben előzőleg Sebesfalván a nyomozó és a csendőrök puskatussal ütve-verte őket, vallomásra igyekeztek bírni a parókián dolgozó cselédlányokat, hol van Kompordayné. Bizonyára sétálni ment – mondták – nem árulták el, hogy elmenekült. Erre a lányokat kilökdösték a szobából, majd magukkal hurcolták a szomszéd faluba, de mivel ott sem találták a parókusnét, elengedték őket.

A papné Latorcafőn székérre rakták, éjfélkor érkeztek a sebesfalvai parókiára. A két cselédlányt újra faggatták, de megint nem árultak el semmit. Három csendőr és a detektív házkutatást tartott, mindent felforgattak, de bűnjeleket nem találtak a három budapesti magyar újságon és egy darabka nemzeti színű szalagon kívül. „A szekrényekben őrzött aranynemű azonban eltűnt a csehek enyves kezén” – emlékezett Kompordayné. Egy csendőr közben a papnéra szegezte szuronyát, a hatéves kislányát is kérdezték, ígérve cukorkát, pénzt, mondja meg, kik jártak a parókiára. Az apróság csak annyit válaszolt: „Én magyar kislány vagyok, nem tudok semmit!”⁸

A parókusnét éjjel két órakor Alsóverekére vitték tovább a galíciai ukrán származású főbíróhoz. Dühös volt, „a haját tépte mérgében, járt-kelt mint egy őrült és szidta a detektívet és csendőröket”, hogy nem tudták elfogni Kompordayt. Ráordított az asszonyra: „Várja a magyarokat?” „Igen, várom őket, s bár itt lettek volna már”. „Izgattott a csehszlovák állam ellen és részt vett-e a fegyveres felkelés előkészítésében?” „Nem.” „Hazudik!” – üvöltött az asszonyra a főbíró. A papné: „Lehet, hogy Ön szokott hazudni, de én nem, s ha a kezében vagyok is, viselkedjen tisztességesen egy nővel szemben.” „Mikor volt utoljára Budapesten?” „1918 júniusában.” A főbíró hol gorombán fenyegetőzve, hol szép szóval igyekezett rávenni az asszonyt, a vallomásra: mondja el, hogy férjének kik voltak a segítőitársai a fegyveres felkelés előkészítésében. „A szerencsétlen cseh azt hitte, hogy egy gyáva ukrán asszonnyal áll szemben, aki megijedve az ő ordítózásától, azonnal bevall mindent s árulója lesz a magyar ügynek. Seme közé néztem s azt mondtam: Igen, mindent be fogok vallani, amit csak tudok, de ezzel úgysem éri el a célját, mert én a felkelés szervezéséről semmit sem tudok.” Arra a kérdésre, miért utazott gyakran Munkácsra, azt válaszolta: „Azért, hogy élelmiszereket vásároljak, mert maguk nem gondoskodnak semmiről, úgy, hogy az egész Felvidék majdnem éhenhal, amióta maguk itt vannak!” – válaszolt az asszony. „A lengyelek ígérték-e fegyveres támogatást?” „Erről nem tudok semmit.” A főbíró: „A magyar kormány tudott a felkelés szervezéséről, mert nekünk biztos tudomásunk van, hogy Kutkafalvy államtitkár erősen dolgozik a csehek ellen.” „Ha maguknak erről biztos tudomásuk van, akkor miért kérdezik tőlem, én erről sohasem hallottam.” A főbíró elvesztette türelmét és újra az asszonyra ordított: nemcsak a férje, hanem ellene is kiadták az elfogatási parancsot, Beregszászban majd vallani fog.

A kimerült papnénak végül megengedték, hogy az irodai díványon aludhasson, az ablak elé csendőrt állítottak. Két óra múlva kiabálásra ébredt, a sebesfalvi plébániához tartozó férfi hívek követelték a főbírótól, hogy bocsássák szabadon. Reggel „a derék, régi szolgabírói hajdú” hozott az asszonynak reggelit, és könnyes szemekkel bízta: ne féljen, legyen bátor, megsegíti a jó Isten. A papné ezután két csendőr és egy detektív székéren vitte a volóci vasútállomásra, hogy a kilátásba helyezett beregszászi fogsággal ellentétben, vonattal egy külön fulkében Ungvárra szállítsák. Húsvét napja volt, a város utcáin „hemzsegett a nép”, és a parókusné – batyúval a hátán – cseh fegyveres kísérettel nagy feltűnést keltett. Mindenfelől

⁸ Uo. 93–98. old.

ijedt arcokat látott. Ismerősök is jöttek az asszonnyal szemben, köszöntötték, de tekintetükből látszott a rémület. Tíz perc alatt tudta az egész város, hogy Kompordaynét elfogták a hatóságok. A rendőrségi fogdába vitték, ahol csak egy szennyes, piszkos padágy (Pritsche) állt. Ráült és elgondolkodott: „Édes Jézusom, a te feltámadásod napján kerültem a gyáva csehek kezébe, akik most vitéznek, gyenge törékeny nők letartóztatásával. Bűnöm: a magyar hazá iránti lángoló szeretetem.” A padágyra dőlt, a kimerültségtől elaludt, délben nevetésre ébredt. „Cseh asszonyok voltak, akik kacagva mutogattak reám, öklükkel megfenyegettek és köpködtek. Majd ennivalót hoztak, valami moslékfélét, amihez hozzá sem nyúltam. Hátizsákból kivettem egy darab kenyert, megettem. Ez volt a húsvéti ebédem. Délután kihallgatásra vittek.” Az asszonyt tíz napig tartották fogva az ungvári fogdában, ahol patkányok futkostak, ugráltak körülötte a deszkaágyon. „A pritschen való alvás(tól), illetve fekvéstől a testem kisebesedett, nagyon össze voltam törve. Az ungváriak közül Kucka János püspöki kocsis, özv. Roskovics Emánuelné és az anyósom hoztak nekem ennivalót.” (A korabeli szokás szerint a fogva tartottaknak maguknak kellett gondoskodniuk ételmükről, illetve kintől hozatniuk.) A papné éjjelenként alig tudott aludni, mert az első napon kívül mindig éjfélkor viték kihallgatásra. A rendőrségen szolgáló cseh asszonyok minden nap megnézték cellájában, s gyalázták, gúnyolták, öklükkel fenyegettek, köpködtek.

Kompordaynét a tizennegyedik napon ismét vonatra ültették, Beregszászra kísérték, ahol hét cigányasszonnyal együtt a törvénytörési fogház egyik cellájába zárták. Amikor a züllött nők megtudták, hogy politikai fogoly, a legnagyobb tisztelettel viseltettek iránta. Itt is naponként kihallgatták, és mindig éjfélkor. Az egyik nap a délutáni sétakor látta, hogy vasra verve hét felesküdtöt rutén legényt hurcoltak a fogházba, nyomban megismerte őket. „Mindennap némán köszöntöttük egymást... Rettenetesen kínozták a derék rutén fiukat, de egy sem vallott. Az esküt, amit letettek, megtartották.” A parókusnét egy Prágából érkezett hadbíró is kihallgatta, aki dühösen vetette a szemére, hogy „a csehszlovák államot alapjában rendfítette volna meg, ha a rutén nép fegyveres felkelése, melynek én is egyik főszervezője voltam, sikerül.” Az asszony azt felelte: „Nagyon tévednek, mert nekem nincs tudomásom én nem is volt, semmiféle felkelésről.” A parókusnét naponta egy-egy félórai sétára engedték ki cellájából, és mindig a fogház udvarának azon részébe küldték, ahol a kiütéses tifuszos betegek feküdtek a napsütésben. A beregszászi börtönben ebben az időben dühöngött az említett járvány. Két fogházi orvos is megkapta a betegséget, és mindketten meghaltak. „Hála Istennek, én nem betegedtem meg. A börtönben teljesen lesóványodtam: csont és bőr lettem.” Kompordaynét a budapesti olasz misszió közbelépésére 1920. június 4-én ideiglenes jelleggel szabadlábra helyezték a Kassán tartandó hadbíróági főtárgyalásig, de naponta jelentkeznie kellett a csendőrségen, illetve ellenőrizték, otthon tartózkodik-e? Később sikerült a cseh hatóságok éberségét kijátszania, és július 20-án két kisgyermekével átlépnie a magyar határt. Sátoraljaujhelyen találkozott a férjével. Ott tudták meg, hogy az elfogatásukra küldött állítólagos horthysta-tiszt korábban magyar határrendőr volt, aki átállt a cseh hatóságok szolgálatába. A felkelő csapatok számára varrt, Szűz Mária képével díszített magyar zászlót a sebesfalvi templom oltárpárnájában rejtették el, ezért nem találták meg a cseh detektívek. A lobogót később egy görög katolikus lelkész Magyarországra hozta, és az asszony emlékiratának elkészítésekor, 1933-ban Rajnay Vilmos honvédszázados őrizte.⁹

A tervezett fegyveres felkelésről az alábbiakban így számolt be egy szovjet korszakban megjelent kiadvány: „az osztrák–magyar, a csehszlovák uralkodó osztály és a fasiszta leigázók hűséges szolgájának”, a kárpátaljai görög katolikus egyháznak „népellenes tevékenységéről.” „A horhysták javára végzett kém- és felforgató tetteiért a kassai bíróság másfél év börtönre, és öt év közügyektől való eltiltásra ítélte Andrej Fankovich unitus (görög katolikus) lelkész, aki a 'ruszin légión' nevű terrorista-diverziós csapatot szervezte... 1920-ban egy Budapesten tartózkodó csehszlovák ügynök olyan üzenetet küldött Pídkarpatzskba Rusz kormányzóságának, hogy az alsóvercekei Komporday Andor lelkész, valamint sógora, Koszej Gyula a magyar és a lengyel fasiszták kémei. Provokációs iratokat és fegyvereket terjesztettek. Ezek után az ügynökök (t. i. Komporday és Koszej) elhagyták Csehszlovákiát és Lengyelországba menekültek.”¹⁰ Az idézetet egy helyen helyesbítenni kell: Komporday Andornak

⁹ Uo. 98–101. old.

¹⁰ Bukovics, D.; Pavutinnja omani. Uzgorod, 1974. 49. old.

nem Koszej Gyula volt a sógora, hanem Fankovich Endre lelkész. Fankovichnak Komporday Erzsébet volt felesége, Andor húga. (Komporday Andor fia, id. Komporday Zoltán Miskolcon élő ügyvéd személyes közlése.)

Az alábbiakban a fiú, dr. Komporday Zoltán emlékezésével egészítjük ki a szülei által 1933-ban leírtakat. „Édesanyám egy barátője Munkácson elvállalta, hogy a felkelés számára készített magyar nemzeti lobogóra ráfesti Patrona Hungariae, azaz Szűz Mária arcképét. Egy idő múlva elment a zászlóért, hogy hazavigye Sebesfalvára. A lobogót a barátője lakására beszállásolt cseh főhadnagy ágya alá rejtették. Vacsoránál a tiszt is jelen volt, akinek édesanyám a beszélgetés közben megemlítette: Nem tudom, hogyan jutok haza, mert a férjemnek nem tudtam üzeni, hogy küldjön értem lovas fogatot.” A főhadnagy udvariasan felajánlotta, hogy a lovas kocsját másnap a rendelkezésére bocsátja, és azzal hazamehet. Reggel a zászlót tartalmazó csomagot kivették a tiszt ágya alól és édesanyám felült a cseh katona által hajtott fogatra. Az úton nem igazoltatták, sőt tisztelgtek a járművön ülőknek a katonai ellenőrzési pontokon. Munkácsról ilyen körülmények között került haza, Sebesfalvára az a magyar zászló, amelyet a templom oltárpárnájában rejtettek el. A felkelésre kész rutén legények erre a lobogóra tették le az esküd Kárpátalja cseh uralom alóli felszabadítására... Édesanyám futárszolgálatot teljesített Budapestre, ahonnan a barátőjével különböző iratokat, felhívásokat vitt Kárpátaljára. Egy alkalommal a csehszlovák oldalon levő sátoraljújhelyi kisállomáson vártak a vonatra. Hideg idő volt és a peronon álltak. A cseh állomásfőnök felajánlotta: menjenek be az irodába, ne fagyoskodjanak odakint. Amikor édesanyám levette a bundáját, több röpirat a földre esett. Lelepleződésük adott volt, de a vasúti főnök szerencsére csak arra figyelt, hogy a hölgy valamit leejtett, felvette és elolvasás nélkül átnyújtotta.” (A sátoraljújhelyi kisállomásról: a csehszlovák delegáció a párizsi béketárgyalásokon a Kassa–Csap–Királyháza vasútvonal fontos csomópontját, Sátoraljújhely városát (1910-ben lakossága 19 940 fő, ebből 18 965 magyar, 478 szlovák, 273 német stb.) is meg akarta szerezni, de meg kellett elégednie annak a hírnedt (állítólag hajózható!) Ronyva patakon túl fekvő gyártelepi, ún. kisállomásával. Így a Csehszlovákiát Romániával összekötő vasúti fővonal itteni szakasza néhány méterre a magyar határtól, a város szélén, a Ronyva patak hidjának túlsó oldalán haladt – miként ma is – végig.¹¹ A város előbbi elszakított, mintegy 1400-1500 hektár területű ipari negyedében – melynek jelentőségét a vasútállomás és a MÁV-műhely adta –, 1919-ben mindössze 205 fő lakott, de ennek több mint kétszerese volt a nappali /ott dolgozó/ népesség (1930-ban 678 fő). A gyártelepet az 1938. november 2-i első bécsi döntést megelőző, félbeszakadt komáromi magyar–csehszlovák tárgyalások első napján, október 9-én hozott megállapodás értelmében, Hont vármegye hajdani székhelyével, Ipolysággal együtt Magyarország visszakapta, amelyeket két nap múlva birtokba is vett.¹² Sátoraljújhely-gyártelep kisállomás neve Slovenské Nové Mesto (Szlovákújhely).

Visszatérve dr. Komporday Zoltán szüleivel kapcsolatos személyes közlésére: „Amikor a budapesti olasz misszió közbenjárására édesanyámat a bírósági főtárgyalásig ideiglenesen szabadlábra helyezték, a cseh börtönparancsnok az alábbi megjegyzéssel engedte ki: Úgy igyekezzen, hogy többet ne találkozzanak. Több mint egy hónap múlva sikerült illegálisan átlépnie az országhatárt... 1942-ben Volócon voltam cserkész táborban, ahonnan egy barátommal átmentünk a több mint félszáz kilométerre fekvő Sebesfalvára. Közben felkerestük Katlanfalu körjegyzői hivatalát – Sebesfalva is idetartozott –, ahol a barátom bátyja volt a jegyző. Beszélgettünk, elmondtam neki, hová megyünk. Hallotta ezt egy rutén parasztember, aki utánunk jött, és elbeszélte: 1919–1920-ban ő volt a harangozó, ők őrizték az oltárpárnában a magyar zászlót. Vallatták őket, de semmit nem árultak el... 1942-ben édesapámat és édesanyámat, a Magyarország kormányzója, Horthy Miklós által alapított Nemzetvédelmi Kereszt-tel tüntették ki. Ez a magas elismerés nem szerepel azon korabeli kitüntetések között, amelyeknek viselését az 1990. évi rendszerváltozás után hozott törvény engedélyezte.”*

Botlik József

¹¹ *Palotás Zoltán*: Trianoni határok. Bp., 1990. 46. old.

¹² *Thirring Lajos*: Ipolyság és Sátoraljújhely-gyártelep. = Magyar Statisztikai Szemle. 1938. 9. sz. 869–872. old.

* A tanulmány befejező részét a következő számban közöljük. (Szerk.)

Tízestendő a Kriza János Néprajzi Társaság

Az intézmények nélkülözhetetlen szervezői és működtetői az emberi közösségeknek. Intézmények nélkül amorf tömeggé válnak, mállékony, széteső, könnyen manipulálható, terelhető tömeggé. Ez az evidencia vezette az utódállamokat, amikor az impériumváltás után elsőként a kisebbséggé vált nemzeti közösségek intézményeit szüntette meg vagy építette le. Az elmúlt nyolc évtizedben az intézményrombolás és az intézményépítés kedvezőbb és kedvezőtlenebb időszakai váltották egymást. A mi szempontunkból a konjunkturális időszakok voltak a ritkábbak és a rövidebbek, a leépülés és a hiány időszakai a hosszabbak. A mögöttünk levő évtized az építés évtizede volt a nemzetiségi intézmények tekintetében.

Az erdélyi magyar néprajzi kutatásokra és az egyetemi szakképzésre gondolva nehéz volna megmondani, hogy az 1990 előtti időszakban mi táplálta inkább az aggodalmakat: a korábbi nagy nemzedék utáni űr, vagy pedig a kutató és oktató intézmények teljes hiánya. Ha vannak folyamatosan működő intézmények, akkor rendszerint a fiatalok is megtalálják a helyüket, és fokozatosan, kisebb-nagyobb hullámzásokkal átveszik az idősebbektől a tudományművelés feladatát és az intézményvezetés felelősségét. Kedvezőtlen körülmények között töresek, kihagyások következnek be. A mi esetünkben azonban a helyzet teljesen kilátástalan volt: hiányoztak az intézmények, az idősebbek, az oktató még Csúry Bálint és Gunda Béla tanítványai, a nyugalomba vonulás idején is túljutottak. Továbbra is fontos műveket alkottak, az utánpótlás azonban késett. Hiányoztak a nemzedékváltás feltételei, sőt ennek esélyei sem voltak egészen az 1989 végi fordulatig.

Tíz évvel ezelőtt alakult meg a Kriza János Néprajzi Társaság, és a tíz év a kerek évszámon túlmenően már kellő távlatot nyújt ahhoz, hogy visszatekintsünk, hogy értékeljünk, vagy akár ahhoz, hogy tervezzünk, a jövőről szóljunk. Jól emlékszem az alakuló ülésre 1990 márciusában: a fiatal kollégák lelkesedésére és az idősebbek óvatosságára, az akkor még inkább mozgalmi, mint szakmai hangulatra. Erre szokták azt mondani, hogy elemi erejű volt az igény a Társaságra mint intézményre, akkor ez az igény motiválta és hitelesítette, később pedig egyre inkább a rendszeres szakmai munka. Ebben az igényben már benne volt az Erdély-szerzte szétszórta élők kapcsolatkeresése és egy nemzedék fellépése, megjelenése. Ők, a fiatalok keresték a maguk helyét nem az idősebbek ellenében, hanem éppen azért, hogy még tanulhassanak az idősebbektől. Akkor még magam életkor tekintetében valahol középen álltam, a fiatalok és az idősebbek között, amennyire tőlem tellett, közvetítője, összekötője voltam a két nemzedéknek. Mára változott a helyzet: az akkori fiatalok most a középnemzedéket alkotják, és megjelentek az új fiatalok, közvetítésre pedig nincs szükség, annyira együtt vagyunk, akik még vagyunk. A nemzedéki törésvonalak, a korábban végzetesnek tűnő generációs hiányok mára feloldódtak, helyettük a szemléleti, a szakmai és az alkati különbségek kerültek előtérbe, azaz a természetes, sőt szükséges megtermékenyítő véleménykülönbségek, feszültségek.

Utalnom kell arra, hogy ez az új helyzet, a fiatalok intézményteremtő igyekezete demitizálás is volt, bár nem tudatosan. Korábban az évtizedekig tartó kedvezőtlen helyzet kényszerében többek között az egyszemélyes intézmény mítoszát építettük, heroizáltuk azt, ami miatt háborognunk kellett volna. Nem volt szakmai társaság, nem volt egyetemi szak és tanszéki képviselő, de volt a Kriterion Kiadó, volt a Népismereti Dolgozatok, voltak a tájmonográfiák, aztán a Korunk Gáll Ernővel, a Művelődés, a Hét, volt Kós Károly, Faragó József, Nagy Olga, Kallós Zoltán, egy időben volt Aradi József is, akik körül egy-egy fészekaljnyi vagy annál is több fiatal tolongott, tanult, publikált is, amíg még lehetett. A szakmát képviselő, sőt megtestesítő személyiség igen fontos a maga tapasztalatával, tekintélyével. Hosszú távon azonban ilyen körülmények között nem alakulhat ki egészséges légkör, nem jelenhetnek meg az új egyéniségek. A mérce maga a szakmát képviselő tudós, az ő szemlélete, véleménye. A csoportok, a körök ma is megvannak Kallós Zoltán vagy Nagy Olga körül, az igazi centrum mégis a Kriza Társaság, az egyetemi tanszék. A kutató és az oktató intézmény adja meg a biztos keretet és hátteret, az együttműködés lehetőségét és a perspektívát.

A mítoszhoz és a heroizáláshoz az az aggodalom is hozzátartozott, hogy az előző nagy nemzedék egyben az utolsó nemzedék, és hogy velük kihal ennek a fontos magyarságtudományi szakterületnek a művelése. A szakma működésében világosan elhatárolódott egymástól a beavatottak, az igazi szakmabeliek egyre szűkülő köre és a laikusok, az amatőrök népes társasága. Az elmúlt tíz évben, gondolom, eltűntek ezek az aggodalmak, a tekintély és a tisztelet megmaradt az idősebbekkel szemben, de a mítosz elhalványult, a szakmaiság erősödött, a profik tábora egyre népesebb és egyre termékenyebb, és ez kedvező hatással volt a Társaság egész tagságára. Ma is vannak amatőrök, önkéntes gyűjtők, helytörténész mindenek, akikre igen nagy szükség van. Saját közösségükben ők azok, akik az értékeket ismerik, tudatosítják, lejegyzik, publikussá teszik, tájgyűjteményeket hoznak létre, néha megelevenítenek archaikus vagy éppen reliktumértékeket.

A korábbi helyzethez hozzátartozott a polihisztorkodás gyakori kényszere és a dilettantizmus veszélye. Most nem arra az akár patológiás kórképnek is tekinthető helyzetre gondolok, ha valaki, aki tisztességes polgári foglalkozásában nyugalomba vonult, és ez után hatvan-hetven éves korában kezd el nyelvészettel foglalkozni, megírja a maga délibábos eszmefuttatását a magyar nyelv eredetéről vagy őstörténetéről, vagy monográfiával áll elő pl. a díszítőmotívumok szemiotikájáról. A híres erdélyi polihisztorok komoly tudósok voltak. Mítizált személyé vált az erdélyi polihisztor is, az olyan személyiségek, mint amilyen Benkő József volt kétszáz évvel ezelőtt, vagy a múlt században végig Brassai Sámuel, akik több tudományban alkottak jelentőset. Bár ez anakronizmus, a kisebbségi kultúra és tudományművelés sajátos helyzete, szűk, belterjes volta századunkban olyanokat is rákényszerít a mindenre szerezpre, akik jól látják ennek korlátait és veszélyeit. A magyarságtudományban olyan területeken, mint a helytörténet, a folklorisztika, a néprajz, a dialektológia vagy akár az onomasztika, a polihisztorok és a nem szakképzettek hasznos közreműködése mindig magában hordozza a dilettantizmus és a provincializmus veszélyét, kísértését. Erre is oda kell figyelni, noha éppen az ellenőrizetlen kiadási lehetőségek miatt ez egyre nehezebb. És a mi környezetünkben a szakmai felügyelet és a szakkritika sem úgy működik, hogy ezt meg tudná akadályozni. Ezt tágabb körben is tudatosítani kell: a népköltészet, a népi kultúra vagy akár a magyar nyelv sokak számára fontos, az egész közösségnek fontos, de szó sincs arról, hogy mindenki szakértője volna, szakértője lenne.

Sok mindenre jelenthetett alibit a korábbi időszakban a nagyfokú veszélyeztetettség, az elszigeteltség, a szakmai tájékozatlanság. A veszélyeztetettség nem szűnt meg, de oldódott az elszigeteltség, a kultúra élete, mozgása természetesebb mederbe terelődött, és a kultúra kutatói és építhetik kapcsolataikat, tájékozódhatnak a világban és a szakirodalomban. Közvetlenül 1990 után a Magyar Néprajzi Társaság éppen ebből a megfontolásból, a segítség szándékával szervezte évente a tapasztalatcserét a külső régiók alakuló műhelyeivel, tágabb körben pedig ez a szerepe a közös néprajzi szemináriumoknak.

Az egyetemi képzés újrakezdésének ősszel, október elején lesz az évfordulója. És noha az egyetem és a Kriza Társaság viszonya jellegzetesen a tyúk és a tojásé, a tanszéki munka néhány hónappal később indult, mert nem indulhatott hamarabb, mint az egyetemi év. 1990 májusában Budapesten a Magyar Néprajzi Társaság ülésén a támogatás feltétlen ígérten és a lelkesedéssel kívül némi hitetlenkedés is fogadta az őszi indulásra vonatkozó bejelentésemet. A két ikerintézmény viszonya azóta is egyedülálló Erdélyben, az, hogy egy „civil szervezet”, egy országos szakmai szervezet és egy egyetemi műhely ilyen közeli kapcsolatban legyen egymással. A legtöbb civil szervezetnek hiányzik a hiteles szakmai háttér, nincs kellő utánpótlás a képzés hiánya miatt, nem tud beépülni sem a romániai, sem a magyarországi intézményi keretekbe és kapcsolatokba. Ezt teremti meg, ezt nyújtja az egyetemi tanszék a Kriza Társaságnak: a Társaság vezetőinek szakmai hitelét és presztízsét, közületi tekintélyét, az egyetemi alapképzéssel az utánpótlás folyamatosságát, a tudományos minősítéssel a nemzetközi szakmai életben igényelt és elfogadott hitelesítést. Mindez a Társaság egész szakmai életére befolyással van: folyamatosan jelzi a szakmai igényeket, a tájékozódás szükségét és lehetőségét.

Az egyetemnek is fontos a Kriza Társaság megléte, a tanszékhez térben is közeli helyiségei és könyvtára. És nem csupán azért, mert a Bölcsészkar épületében és a tanszék helyiségeiben nagyon szűken vagyunk. A Társaság a hátszínigot jelenti, azt a tágabb vagy akár teljes szakmai közösséget, amelybe a hallgatóknak be kell épülniük az egyetem elvégzése után, könyv-

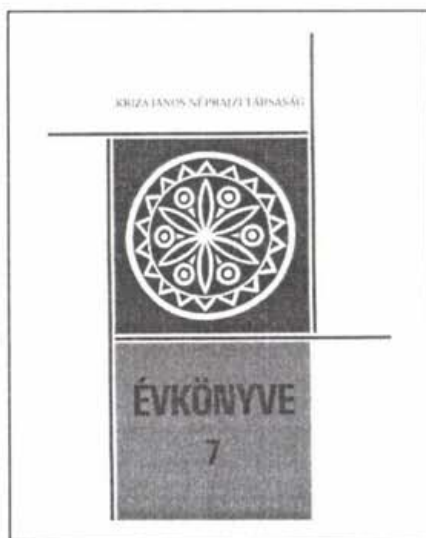
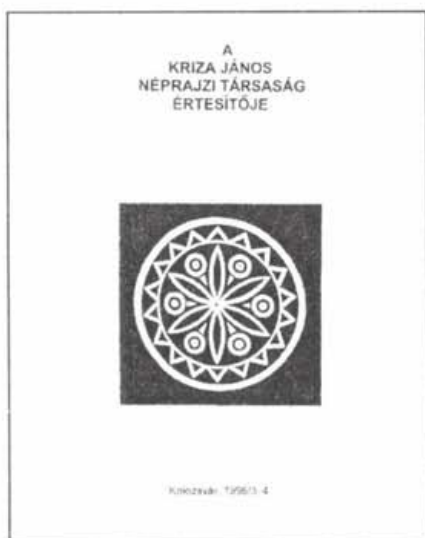
tárat és archívumokat jelent, technikai felszerelést, a terepmunkában nélkülözhetetlen emberi kapcsolatokat Erdély egész területén, a megmérettetés, a fellépés lehetőségét egyetemen kívüli szakmai rendezvényeken, a publikálás lehetőségét a Társaság Évkönyvében és más kiadványaiban, sőt a szerkesztésben való közreműködést. A Kriza túl van a falakon, jelen van Csíkszeredában Balázs Lajossal, Kézdivásárhelyen Szabó Judittal, Sepsiszentgyörgyön Gazda Enikővel, Udvarhelyen Pálfalvi Pállal, Szovátán Gub Jenővel és Márton Bélával, Korondon István Lajossal, Marosvásárhelyen Barabás Lászlóval, a Partiumban Major Miklóssal, Dukrét Gézával, a déli végeken Zsóka Bélával, hogy csak néhány ismert nevet említsek azok közül, akiktől tanulni is lehet.

A vendégek, akik hozzánk jönnek, egyaránt vendégei a tanszéknek és a Társaságnak, sőt a tanszéki zsúfoltság és nyüzsgés miatt bizonyára inkább a Kriza székhelyén érzik igazán jól magukat. És ha tőlünk valaki külföldre vagy akár az anyaországba kerül, mindkét intézményt képviseli. A mindennapi munkában gyakran nem is tudjuk, nem is keressük a két intézmény határát. Ugyanazt a szakmai és közösségi ügyet képviseljük és szolgáljuk itt is, ott is.

A magyarságtudomány számára Erdély nem könnyű terep. A szakmai belterjesség jelentős mértékben oldódott az elmúlt időszakban, sokféle módszer, szemlélet, irányzat épült be éppen a fiatalok révén. Ezt a sokszínűséget továbbra is meg kell őrizni, ellen kell viszont állni a végleteknek: a termékletlen, néha destruktív divatoknak éppen úgy, mint a provincializmusnak, ellen kell állni minden olyan személyes, alkati gyengeségnek, a szakmai kizárólagosságnak, gögnek és hiúságnak, amely megronthatja a szakmai közéletet. A termékeny együttműködésre azért is szükség van, mert egyre halaszthatatlanabbá válik azoknak a szintéziseknek a megírása, amelyeket *Erdély néprajza* című tanulmányában Kósa László már jó évtizede hiányolt.

Intézményeink vannak, de folyamatos kiszolgáltatottságban végzik munkájukat. A civil szervezetekre sokféle nyomás nehezedik, sokféle jogos elvárásnak kell eleget tenniük, és sokféle ideológiai csábításnak, zsarolásnak kell(ene) ellenállniuk. A szakmai intézményekben alapvető fontosságú a szellemi függetlenség, maga az intézményi autonómia, amelynek akár a többségi, akár a nemzetiségi vagy a nemzeti viszonyrendszerben autonómiának kell maradnia. Az értékelésnek és a besorolásnak, a hitelességnek vagy a pályázati támogatásnak pedig nem lehet kritériuma sem az, hogy új, sem az, hogy régi, sem az, hogy állami, sem az, hogy egyházi, sem az, hogy mennyiben szolgál vagy nem szolgál ideológiát vagy pártokat. Az alapvető kritérium csak a felvállalt szerepe lehet és a szakmai eredményesség és színvonal, az, ahogyan az intézmény szerepét betölti. Ebben a megmérettetésben pedig mind a Kriza János Társaság, mind az egyetemi tanszék vállalhatja tízéves múltját, s a rá váró feladatokat.

Péntek János

Virág Benedek és kortársai

„Hadd idézzem az ezüst üstökű költőt, a poézis aranymisés papját, zsinóros atillájában, a »magyar Horac«-ot, a deákos oskola oszlopos tagját, a múzsák andalító lelkes barátját, lassan fölcseperedő szegény-szegény irodalmunk apostolát, koplalóját, mártírját, a »szent öreg«-et, aki alázatos, budai lakásában vendégül látá Vörösmarty Mihályt, Berzsenyi Dánielt, Kazinczyt, Kölcseyt, Kisfaludy Károlyt, Bajzát, Toldyt, a kedves Vitkovicsot s a többi »istenfit«, mindmind...”¹ – Kosztolányi Dezső látta így a versben megénekelte² „igaz, hajlíthatatlan férfi”, Virág Benedek alapját halálának 100. évfordulóján.

Ő volt az első hazai költő, akinek temetése nemzeti szertartássá alakult át, utolsó útjára fákllyát vivő emberek sokasága és a tabáni plébániatemplom harangjának folyamatos kongatása kísérte. „Ekkor tűnt csak ki, hogy mennyire és mennyien szerették. Barátai, ismerősei, tudósok és írók, kik közül csak az ő nagy lelkétől fogott tüzet, rendkívül nagy számban jelentek meg. A szegény munkás nép is seregestül tódult ravatalához, hiszen papjokat, a szent öreg papot temették, ki nem restelt hajnalba misézni a szegény munkásoknak.”³ A Hazai és Külföldi Tudósítások című lap néhány nap múlva így számolt be haláláról: „Oda magyar Horatiusunk, oda felejthetetlen Virág Benedek, ki nemzeti poézisukra oly szép fényt terjeszte.” A fehérvári születésű Horváth István történész, a Tudomány Gyűjtemény szerkesztője, a legközelebbi barátok egyike írta nekrológiájában: „Virág nevére mindenkor meg fognak rezzenni az alacsony lelkűek, mi pedig... azt fogjuk a halhatatlan érdemű férfiúról mondani, hogy nála hívebb jobbágyot, buzgóbb hazafit, tisztább eszű tudóst, ártatlanabb, szelídebb és nemesebb lelkű embert sohasem esmértünk.”⁴

Kazinczy levélben vallotta meg Guzmics Izidornak a nagyra becsült pályatárs halála miatti megrendülését. Virág sorsában Vörösmarty a magyar poétai sorsot látta. „Halála, mint többnyire minden literatőrre, rettenő például szolgálhat mindennek, aki az ügyefogyott magyar literatúra kapás mezejére az élet útjáról eltévedni elég boldogtalan” – írja egy Fejér megyei barátjához, Horváth Ferenchez címzett levelében,⁵ majd így folytatta: „Szegényül és elhagyatottan halt meg, egy-két jó barátja segítette, tehetősb ismerősei nem úgy, a hogy illetet volna. A gyereklelkű öreg mindenét elajándékozta, vagy meglopott; mert gondviselő nélkül élt gyámoltalan öregségében, s szükségét csak azért nem szenvedett, mert egyszerű bölcs élete kevéssel elégedő volt. Az éjjel, hogy a gutaütés ellehetetlenítette, tyúkjá fejénél ült, kutyája mellette az ágyon s macskája rajta járt. Ezek voltak őrállatai az emberektől elhagyatottak...” Vörösmarty túlságosan sötét képet festett: Virág Benedek apostoli szegénységben élt, de nem elhagyatottan. Halálát megelőző este sokáig beszélgetett kedves tanítványával, Reseta Jánossal, s örvendve mondta, hogy jól érzi magát. A fehérvári születésű Reseta a helyi gimnáziumban Virág Benedektől tanulta az irodalmat, s hamarosan a pesti egyetem tudós tanára lett. Gyakran látogatta a költőt tabáni szegényes otthonában, s miként Toldy írta 1853-ban, a volt fehérvári diák „még most is emlegeti azon buzgóságot és tüzet, mellyel Virág tanított, s a deák költészet mellett a nemzetit is igyekezett megkedveltetni az ifjú nemzedékkel”.⁶

¹ Kosztolányi Dezső: „Igaz, hajlíthatatlan férfi”. Új Idők 1930. január 19.

² Kosztolányi Dezső: Ének Virág Benedekről

³ Garzó Béla: Virág Benedek élete és irodalmi munkássága. Kecskemét, 1900. 81. old.

⁴ Lausmann Gyula: Virág Benedek és Ányos Pál viszony Székesfehérvárhoz. Csitári Nyomda, Székesfehérvár, 1905. 13. old.

⁵ Vörösmarty Mihály: Horváth Ferenchez. Pest, Február 1. 1830. Vörösmarty Emlékkönyve (szerk.: Czapáry László) Székesfehérvár, 1900. 297–298. old.

⁶ Lausmann Gyula: i.m. 14. old.

Toldy Ferenc harminchárom év távlatából is meghatottan emlékezik arra a napra, amikor két ifjú barát – ő és Bajza – „tiszteletteljesen lépett be egy hetvenes agghoz, kinek buzdító énekei téteték velök azon szent fogadást, hogy az isten is úgy akarja, egész éltök azon célnak leszen szentelve: a nemzet csinosodását, a nemzet irodalmi dicsőségét előmozdítani. A fiatal lelkű agastyán egy csókkal szentelte fel a két tanítványt”,⁷ s fogadta őket a Múzsák szolgálatába.

Virág Benedek sírját – az Ürményi József országbíró özvegyének költségén történt temetés napján – egyszerű kicsiny fakereszttel jelölték meg. Ezt Reseta János kegyelele magas márványkereszttel cserélte fel. Döbrentei Gábor pedig elindítója volt annak a mozgalomnak, melynek eredményeként közadakozásból felállították a költő szobrát, Ferenczy István alkotását. Virág Benedek volt az első magyar költő, kinek a hazafiúi hála és kegyelet szobrot emelt.

Születésének meghatározása sokáig az irodalom vitás kérdései közé tartozott. Ő maga rendkívül keveset beszélt életéről még legmeghittebb barátai előtt is, sőt arra a kérdésre, hogy hol látta meg a napvilágot, félrevezető választ adott. „Ott születtem, hol a bajt nagyban osztogatták”⁸ – mondta, tehát Nagybjomban – következettek a kortársak. Ma már tudjuk, hogy Virág Ádám Ignác Dióskálon született 1754-ben, s miután apja a jobbágyi kötelékek alól feloldoztattott, 1769-ben családjával Nagybjomba költözött. 13 évesen került a nagykanizsai piarista gimnáziumba. Az ott töltött öt év a latin nyelv tanulásával, a római klasszikusok tanulmányozásával telt. 1772-ben Pécsre ment, ahol az akkori középfokú iskola utolsó ún. retorikai osztályát végezte. 1775-ben az egyetlen magyar alapítású szerzetbe, a pálosok rendjébe lépett. Egy évig Pesten bölcsészetet hallgatott, majd rendje a pécsi teológiára küldte. Ebben az időben kezdett el a római költők, elsősorban Horatius hatása alatt latin nyelven verselni. Ekkor kezdődött barátsága rendtársával, Ányos Pállal, aki a szentimentalizmus felé vonzotta, Bessenyei és Báróczi műveire hívta fel figyelmét. 1777-ben már azt írta Virágról, midőn első költeményeit megismerte, hogy „országunk főbb versszerzője leszen”.⁹ Virág latinul válaszolt, nyilvánvaló tehát, hogy ekkor még nem írt magyar nyelvű verseket. A szentimentalizmus csak irodalmi tevékenysége kezdetén volt hatással rá, később eltávolodott ettől az irányzattól, az Ányos által képviselt költői, elsősorban formai törekvésektől, s amit akkor írt, maga is oly kezdetlegesnek tartotta, hogy fel sem vette kiadott munkái közé. Kétségtelen viszont Ányos hatása a latinról a magyar nyelvű verselésre való áttérésben. A Fehérváron született Kreskay Imre is – aki akkoriban a rend mecseki birtokait kezelte, 1777-től a pesti rendház könyvtárosa lett, majd a fehérvári gimnáziumban Virág tanártársa – megleghangú episztolával bízta írásra. Ebben az időben került kapcsolatba Verseghy Ferencsel, Kreskay jó barátjával, Juranics Lászlóval, Batsányi egykori iskolatársával, aki később is Batsányi hűséges hazai híve maradt, és Nunkovics Györggyel, a Debreceni Grammatika mecénásával.

Virág Benedek elsősorban Bessenyei tanítványának vallotta magát. Erre utal a Bessenyei Györgynek emlékezete című költemény és a hozzá fűzött jegyzet: „Bessenyei Györgyöt nem ismertem, de olvastam könyveit, és kezdém jobban, jobban szeretni nyelvünket...”¹⁰ Később a Hunyadi László tragédiájának átdolgozásával, Pontyi figurájának szatíráiban való szerepeltetésével is az ő hagyományát kelti életre.

1781-ben szentelték pappá, s ez év őszén a székesfehérvári gimnázium latin nyelv és irodalom tanárává nevezték ki. Ekkor már a magyar Múza szolgálatába szegődött. Reseta Jánoshoz intézett költeményében írja, hogy az álmában megjelenő Álmos ugyanúgy beszélte le őt a latin, mint a Horatius Romulus a görög verselésről. 1782-ben Ányos is az iskola tanára lett, s a szoros szellemi és baráti kapcsolat mindvégig, Ányos 1784-ben bekövetkezett haláláig fennmaradt köztük.

A pálosok fehérvári működésének írott emlékei nagyjából elvesztek, a meglévők is hiányosak, s az utánuk jött ciszterek levéltárában sincs semmi feljegyzés, amelyből elődeik munkájáról, a rendtagok életéről megtudhatnánk valamit. Csak a rend feloszlásával kapcsolatos

⁷ Toldy Ferenc: Irodalmi arcképek. Szépirodalmi Kiadó, Bp., 1985. 56. old.

⁸ Garzó; i. m. 7. old.

⁹ Ányos Pál: Virág Benedek, Buda, 1777. november 15.

¹⁰ Virág Benedek válogatott művei. (Válogatta, a szöveget gondozta, a bevezető tanulmányt és a jegyzeteket írta Lőkös István). Szépirodalmi Kiadó, 1980. 132. old.

dokumentumok maradtak ránk. A pálos rend egyik névtelen tagja, ki ekkor a fehérvári rendházban élt, latin nyelven írott naplót hagyott az utókorra. Ezen följegyzésekből az eltörlésre vonatkozó részek magyar fordítása a következő: „1786. március 20-án délelőtt 10 órakor olvasták fel előttünk II. József császár rendeletét, a mely alaptalan okok miatt rendünket az egész ausztriai birodalomban eltörlé, öt hónapot tűzvéni ki, amely idő alatt még szabad lesz szerzetesi ruhánkat hordoznunk. Minden egyes tagnak negyven krajcár napi összeget adnak öfenntartására. A császár biztosai vandálokhoz valának hasonlók. Augusztus 21-én le kellett vetnünk a fehér papi ruhát, és feketetét felhúznunk, távoznunk kellett a kolostorból, hogy – sajnos! – soha több vissza ne térjünk.”¹¹

Virág ebben az évben az első humanista osztály professzora volt. A püspöki levéltárban található az a dokumentum, amely betürendben sorolja fel az eltörölt pálos rend székesfehérvári tagjait. Ebben Virágról az olvasható, hogy 33 éves, kilenc éve lépett a rendbe, teológiát Pécsen hallgatott és csupán magyarul beszél. Ez az utolsó rovat egyébiránt az egész jegyzékben egyforma: a német hitszónokokon kívül senki sem vallotta be, hogy tud németül. Virág a rend feloszlása után is megmaradt tanári állásában és Sellyei Nagy Ignác püspökhöz folyamodott, hogy vegye fel őt az egyházmegye papjai közé.

Székesfehérvár ébresztette fel Virág történelmi érdeklődését. A királyváros hagyományai, a koronázások és temetkezések emlékei megragadták képzeletét, s már itt fölillant a Magyar Századok megírásának gondolata. Kutatta a könyvtárakat, gyűjtötte a könyveket, tanulmányozta a hozzáférhető forrásokat. „Ha nem tudod, mit történt előtted, gyermek vagy”¹² – e szavakkal buzdított másokat is a kutatásra.

1788. július 1-jén jelent meg a Kassai Magyar Múzeum első száma. Batsányi az írók segítségét kérte megindítandó folyóirat számára, s Virág örömmel ajánlotta fel tollát, megleghangú levelet intézve a szerkesztőkhöz, tele ragyogó tervekkel, a hazafiúi kötelesség tudatával. A következő évben e lap hasábjain látott napvilágot első nyomtatott verse, a *Vitéz Gróf Nemes György dicsérete* című óda, s Batsányi máris a folyóirat főmunkatársaként mutatja be Aranka Györgynek egy 1791-es keltezésű levélben: „Virág Benedek professor Székesfehérvárott (...) expaulinus. Különösen jó poéta mind cadentias mind pedig metrumos versekben.” A nyolcvanas években ő állt legközelebb Batsányihoz. Az irodalmi vezérségre törekvő, energikus ifjú költő hozzá írta első igazán jelentős versét, a *Serkentő* választ. A másik szerkesztő, – aki 1760/61-ben szintén tanára volt a fehérvári, akkor még jezsuita gimnáziumnak – Baróti Szabó Dávid verseinek 1777-es kiadását Virág már ismerte, s fokozott érdeklődést tanúsított a későbbi kötetek iránt is. Baróti klasszikus mértékre írott versei különösen vonzották, ösztönzően hatottak rá. Virág ódáinak egész sorát intézte hozzá, levélváltásuk állandósult. Barátságukat a virtuális látogatás beárnyékolta ugyan, de meg nem szakította. Talán a személyes találkozás nem tudta azt az élményt nyújtani, amit vártak tőle, talán Baróti Szabó zokon vette, mikor a kifinomult ízlés és műgond jegyében Virág szóvá tette – főként szórendi – vétségeit. Tény azonban, hogy barátságuknak csak Baróti Szabó Dávid 1819 novemberében bekövetkezett halála vetett véget, s a költőtárs – megengesztelődve – ódáival búcsúzott tőle. A Magyar Múzeum szerkesztőinek köréből kilépő Kazinczy is megnyerte magának a fehérvári poétát: 1790-ben Széphalmi Vince névvel indított lapjában, az *Orpheusban* több versét is közreadta. Kapcsolatuk ebben az időben csak ritka levélváltásra szorítkozott, barátsággá 1801 után mélyült.

Miután Milassin Miklós fehérvári püspök saját kérésére felmentette állásából Virág Benedeket, s évi 300 forint nyugdíjat rendelt számára, 1794 márciusában búcsút vett a várostól, tanítványaitól és tisztelőitől, és Pestre költözött. Rövid ideig a Batthyány grófok, Ferenc és Imre nevelője volt, de nyugalomra, magányra, függetlenségre vágyott, arra, hogy csak az irodalomnak szentelhesse minden erejét, s lemondott tisztéről. Hamarosan a csendes Budán, a Tabánban talált otthonra.

A magyar jakobinus mozgalom leleplezése utáni némaság, a pályatársak iránti rokonszenv megnyilvánulása *A kalitkába zárt madár* című allegória. Virágnak volt bátorsága kifejezni együttérzését a halálos ítélet alól éppen megmenekülő és börtönbüntetését töltő Kazinczyval, kapcsolatba lépni a kufsteini várbörtönből szabadult Batsányival. Utóbbival minden titoktartás nélkül

¹¹ Lauschmann: i. m. 7. old.

¹² Garzó: i. m. 10. old.

levelezett, sőt 1798-ban Bécsben meg is látogatta őt. Ekkor találkozott Báróczyval is. Ez az időszak Virág számára a költői érdeklődés és formai tisztulás időszaka.

A Kisfaludy Sándor baráti köréhez tartozó Takáts József a század utolsó éveiben magyar kiadvállalatot indított, s abban a Batsányitól saját fölfedezettjének tekintett Virág Benedek verseinek gyűjteményét, majd Batsányi szerkesztésében Anyos munkáit is kiadta.

Virág *Poétai Munkái* című kötete 1799-ben jelent meg. „Az előző korszakban meginduló deákos metrikai irány voltaképpen Virágnak ezzel a kötetével jut el egy olyan tisztult fokig, amely már klasszicizmusnak mondható – írja Horváth Károly.¹³ A kötet egységes, mert teljesen egy ízlésirányt és egy zárt világlétfogást tükröz. Virág régebben rimes verseket írt (...) de most elv-szerűen csak az antik metrumra készült darabjait helyezi el a kötetben (...) a bevezető vers A Múzsákhoz szól, az utolsó ver is a Múzsához: programvers ez: a költő célja a nemzeti költészet művelése.” A kötet különleges helyet foglal el a magyar költészet történetében; kisebb korszakhatárként is felfogható. Előtte és mellette jellegtelen, esztétikailag vitatható értékű művek egész sora jelent meg. Érthető tehát a kortársak lelkesedése. Csokonai – kivel 1795 óta személyesen is ismerték egymást – halhatatlanságot jósol hozzá írott versében. Berzsenyi mesterét tiszteli benne. Ugyanakkor ez a kötet Virág életművében is különleges helyet foglal el. Véget vet a korábbi bizonytalanságnak; ettől kezdve csak antik metrumokban versel. Nemcsak gyakorlat ez, hanem tudatosan vállalt program, miközben új irányhoz tradíciót teremt: komoly filológiai munkával összegyűjti és kiadja azokat a magyar költőket, akik már az elmúlt századokban is deák mód szerint írtak magyar verseket. Kötetével tehát véglegesen irányt változtat, s az 1760 óta folyamatosan élő deákos hagyományhoz kapcsolódik.¹⁴ A *Poétai Munkái*-ban érvényre jutó egységes stílus s a költői nyelv tisztasága közelítette később a nyelvújítókhoz, Kazinczyhoz is. 1801-ben Virág verssel köszöntötte, s ettől kezdve Kazinczy legszűkebb köréhez tartozott, legbensőbb levelezőtársa lett, kitől számtalanszor kért tanácsot is. Ő a legjelentősebb magyar költő Széphalom számára, s az irodalmi küzdelmekben gyakran idézett példa.

Virág minden idejét és erejét a irodalom ügyének szentelte. Sokat írt és sokat fordított – több mint negyven kiadvány került ki tolla alól. 1801-ben jelent meg Horatius Ars poeticájának fordítása. 1804 és 1823 között megszólaltatta magyarul Horatius teljes életművét: ódáit, szatiráit, levelezését, politikai munkáit. Cicerót is, Phaedrust is fordított. Verstani és nyelvészeti vizsgálódásainak dokumentuma a *Magyar prosodia és Magyar írás* című könyve, melyben gazdag szemelvényanyagot is közölt régi irodalmi és nyelvi emlékeinkből. Klasszikus metrumokba átdolgozva tette közzé Szenczi Molnár Albert zsoltárfordításait *Magyar Lant* címmel. Közben újabb költeményekkel is jelentkezett, melyeket összegyűjtve a *Poétai Munkák Két Könyvében* jelentette meg.

Legnagyobb hatású műve azonban nem vers, hanem a magyar történelmet népszerűsítő, összefoglaló prózai munka, a *Magyar Századok*. Olvasmányos lapjain nemzedékek nevelkedtek, s nem kisebb költőt ihlettek meg, mint Vörösmarty. Az ősi dicsőség hirdetése erősítette a nemzeti öntudatot. A nemzeti eszme és ezzel a történelem iránti érdeklődés egyre inkább előtérbe került, ám a század első évtizedében a magyarul olvasó közönség hiába keresett hazánk történetével foglalkozó műveket. Történetírásunk még kibontakozóban volt, a Fejér György nevéhez fűződő forrásfeltáró és feldolgozó munka csak ekkor kezdődött. Virág nem végzett önálló kutatómunkát. A Magyar Századok megírásához szükséges dokumentumokat, Horváth István bocsátotta rendelkezésére és szűzítette, ösztönözte a nagy mű megírására. Irodalomtörténet-írásunk sokáig úgy tudta, hogy Horvát Virág Benedek tanítványa volt a fehérvári gimnáziumban. Vass Bertalan, Horvát életrajzírója ezt cáfolja, de tény, hogy az ismeretség szálai Fehérváron szövődtek, s lettek egy bizalmas barátság alapjai.

Az 1810. szeptember 5-én a Budán pusztító tűzvésznek Virág lakóháza is áldozatul esett. A szomorú hírről ketten is tudósították Kazinczyt. Vitkovics Mihály 1810. szeptember 8-án: „Századainak folytatása s több esetben becses kéziratai hamuvá váltak.”¹⁵ Horvát István szeptember 26-án: „Virág Benedekünk az égés után kevés napokkal Ercsi nevű mezővárosba utazott, ide két postányira. Onnan vettem a napokban levelét. Nemsokára visszatér, s a télen poeta len-

¹³ Horváth Károly: A klasszikából a romantikába. Akadémia, Bp., 1968. 30–31. old.

¹⁴ Bíró Ferenc: A szent öreg. Új Írás, 1991/11. 66. old.

¹⁵ Lauschmann: i.m. 10–11. old.

ni szándékozik. Elégtek nála a magyar századoknak folytatásai, elégett nála az én 1382. évi magyar szentírásom is, melyet Révaim, kinek képe itten most vésetik rézbe, másolt le. Elégett, s ezt leginkább szánom azon számos régi és új könyveim között, melyek nála hasonló sorsra jutottak.”¹⁶ (A tűzvész után Horvát eszközözt ki évi segítséget – a tönkrement és mint expaulinus – 300 forint nyugdíjból tengődő költőnek, Ürményi Józsefnétől, mégpedig – hogy Virág érzékenységét még csak gondolatban sem sértse – misepézn címén.

A *Magyar Századok* a reformkor fő hajtóerejévé vált nemzedékre volt a legnagyobb hatással. A reformkor egyik alapeszméjét hangsúlyozta, a kötelelességtudatét, s a közjó megvalósulása érdekében a kölcsönös kötelezettségekre emlékeztetett. Virág sem értelmileg, sem gondolkodásában nem kötődött a nemességhez, s gyakorlatilag a katolikus egyháztól is, melynek papja volt, független lehetett. A maga korában a magyar történetírás jelesei között tartották számon. Hassel weimari udvari tanácsos elkérte arcképét, hogy a kiváló történetíróiról készülő munkájába iktassa.

A mesternek kijáró tisztelet övezte. A század első évtizedeinek fiatal írói benne látták a magyar irodalom atyját, szívesen meghallgatták tanácsait. Legendás szerénységű otthonában – noha csak három szalmaszék szolgált a vendégfogadásra – mindig nyitva állt az ajtó az írástudók előtt, s ha munka után kísértál a házától nem messze eső hajóhídhöz, már várták és csatlakoztak hozzá ifjú tisztelői, Szalay László, Eötvös József, Kisfaludy Károly és mások. Tekintélyének alapja az életcélnak és az életvitelnek harmóniája volt. Nemcsak úgy élt, ahogyan gondolkozott, de ezt az egységet látványosan, mindenki másnál látványosabban volt képes megvalósítani – írja Bíró Ferenc. Úgy rendelte alá életét a magyar irodalom ügyének, hogy döntéséből az antik hősök igénytelen egyszerűsége, természetessége és következetessége sugárzott. Sikere ugyanakkor irodalmi siker is volt. A XIX. század első két évtizedében élvezett tekintélye nemcsak erkölcsi magatartást, hanem alkotói teljesítményt is honorált. E teljesítmény mára már jó részt – Horváth János kifejezését használva, melyet Horváth Károly továbbörökít – „tisztos szürkeségé” – fakult, néhány költeményből azonban ma is költői erő sugárzik. Pontosan meghatározta a poeta szerepét a nemzet emlékezetének alakításában, az arra érdemes hazafiak halhatatlanná tételében. Költő nélkül nincs öröklét, költő nélkül nincs nemzeti tudat – bizonyította egy oly korban, melynek kezdetén a magyar nyelvű verselés létjogáért is küzdeni kellett. „...alakja a kortársak számára több és más volt, mint egy (mégoly kiváló) magyar költő különleges pályafutásának egyik eleme (...) abban van, hogy neki sikerült a magyar költőként megjelenie kortársai tekintetében.”¹⁷

És mégis... Nem ő lett az induló Tudományos Gyűjtemény vagy Auróra szerkesztője, nem ő lett a pesti írók vezére. Csak a tudós-poéta szerepét kívánta magának. Egyetlen kötelezettséget vállalt következetesen: a legnemesebb értelemben vett tanításét.¹⁸ „Születtem, szerettem a hazámat és dolgoztam érte. Ez az én életem története. Tegyetek ti is így, tanítsátok utódaitokat, s ha azok is ezt teszik, akkor Magyarország boldog lesz.”¹⁹

Horváth Júlia

¹⁶ U. o. 12. old.

¹⁷ Bíró: u. o.

¹⁸ *Taxner-Tóth Enikő*: „Kelenföldnek koszorús zengője...” Magyar Nemzet, 1980. január 27. 11. old.

¹⁹ *Garzó*: i. m. 3–4. old.

Richter Mátyás a székesfehérvári tűzoltók farsangi báljáról

Richter Mátyás István ciszterci áldozópap, tanár 1865-ben született a Nyitra megyei Németprónán. Középiszkoláit a privigyei római katolikus algimnáziumban kezdte, és az egri ciszterci főgimnáziumban fejezte be. 1881-ben lépett a Ciszterci Rendbe, ahol a Mátyás rendi nevet kapta.¹ Teológiai tanulmányokat folytatott Zircen és a rend budapesti intézetében, majd bölcsészhallgató volt a budapesti egyetemen. 1888-ban szentelték áldozópappá. Ekkor kezdte magyar, német, latin nyelv és irodalom szakos tanárként pedagógus pályáját. Előbb Baján tanított, majd három év elteltével Egerbe helyezték, Székesfehérvárra 1899-ben került. Itt egy év megszaktítással (1903-ban visszahelyezték Bajára) 1933-ig nevelte és oktatta a fehérvári ifjakat a Ciszterci Rend gimnáziumában.² A rend apátja 1933-ban ismét Egerbe helyezte alperjel tanárnak.

Richter Mátyás több mint három évtizedes fehérvári munkásságáról a Ciszterci Rend Székesfehérvári Katolikus Főgimnáziumának Értesítője szolgál értékes adatokkal. Az értesítő évente teszi közzé a gimnázium tanárainak névsorát, külön fejezetet szentel a tanárok társadalmi és irodalmi munkásságának. Richter Mátyás neve először az 1899–1900-as iskolai tanévre szóló értesítő lapjain szerepel. Tevékenységét a következőképpen foglalják össze: „Richter Mátyás: ciszt. r. áldozópap, rendes tanár; a Magyar Néprajzi Társaság tagja. Tantárgyai magyar, latin és német nyelv.”³ E rövid meghatározásból kiténik, hogy a gimnáziumi paptanár nem közömbös a népelet, a népi kultúra iránt. Elmélyült néprajzi érdeklődését számos előadás és cikk, illetve 1924-től a Magyar Néprajzi Társaság választmányi tagsága igazolja.⁴ Írásainak nagy része Nyitra vármegye néprajzával foglalkozik, ezen belül is hangsúlyt fektet a németajkú települések, különösen Németpróna népéletére. Első írását 1885-ben a Magyar Állam című folyóirat közölte, ettől kezdve számos publikációja jelent meg elsősorban a Nyitrai megyei Szemlében, az Ethnographiában, a Bajai Független Újságban, a Bajai Közönyben,⁵ és a székesfehérvári napilapokban. Az Ethnographiának 1896-ban lett munkatársa. Első közleményét⁶ számos tanulmány követte egészen 1946-ig, amikor a folyóiratban Az egri mészárosremeklés című írása azzal a szerkesztői megjegyzéssel zárult, hogy a szerző „gyengülő látására hivatkozással utolsó munkájával küldte be e közleményt.”⁷ A különböző folyóiratokban közzétett írásai mellett nem hagyható figyelmen kívül önálló műve, amely a németprónai származású papok életrajzát és irodalmi munkásságát foglalja össze.⁸ Noha a tekintélyes paptanár tanulmányainak jelentős része szülőföldje néprajzi értékeivel foglalkozik, számos publikációja jelent meg az egri, bajai, székesfehérvári jelesnapi hagyományokról is. A székesfehérvári Katolikus Legényegyletben és a székesfehérvári Múzeumegyesületben több alkalommal tartott előadást a téli és a tavaszi népszokásokról, írásait rendszeresen közölte a székesfehérvári sajtó.⁹ Közülük most azokra a munkáira kívánom felhívni a figyelmet, amelyek a székesfehérvári tűzoltó egyesület farsangi mulatságairól és a bögömetes ceremóniájáról tudósítanak.

A Fejér megyei farsangi népszokások kutatásában nem ismeretlen a tűzoltóegylet nagyszabású bálján megrendezett bögömetes. Lukács László a Fejér megyei népszokásokat összefog-

¹ Richter Mátyás István: A németprónai származású papok. Bp., 1914. 277. old.

² Szimyei József: Magyar írók élete és munkái. 11. köt. Bp. 1906. 968–969. old.

³ A Ciszterci Rend Székesfehérvári Kath. Főgymnasiumának értesítője 1899–1900. iskolai évről. Szfvár., 1900. 19. old.

⁴ A Magyar Néprajzi Társaság 1924. április 30-i felolvasói ülésén „Az ifjúmesterek” címmel (Adatok a németprónai céhéletből) tartotta székfoglalóját. A Ciszterci Rend Székesfehérvári Szent István Főgimnáziumának CXI. értesítője az 1923–24. iskolai évről. Szfvár., 1924. 9. old.

⁵ Richter Mátyás i. m. 280–281. old.

⁶ Richter M. István: Halotti szokások Német-Prónán és vidékén. Ethn. 1896. 398–408. old.

⁷ Ethnographia LVII. 1946. 64. – A cikkhez írt szerkesztői megjegyzés az utolsó híradás életéről

⁸ Richter Mátyás István: i. m.

⁹ Írásai többsége nem székesfehérvári vonatkozású

laló monografikus munkában két olyan bőgőtemetési gyászbeszédet is közzétett, amelyek valószínűleg a székesfehérvári tűzoltóegylet farsangi bálján hangzottak el. Mindkét gyászbeszéd igazolja, hogy a temetést parodizáló játékoknak ez a formája meghatározó eleme volt az előke-lő társaságok mulatásainak a XIX. század utolsó harmadában.¹⁰

Richter Máttyás a Fejérmegyei Napló 1931. évfolyamában Farsangi szokás címmel megjelent írását azért tartom különösen figyelemreméltónak, mert értékes adatokkal egészíti ki a bőgőtemetésről szóló eddigi ismereteket. A cikk szerint az 1870-es években a legfényesebb és legpompásabb álarcosbálnak a helybeli tűzoltó egyesület húshagyókeddi mulatsága bizonyult, amelyet a Magyar Király Szállóda nagytermében rendeztek. A farsangi időszak végére való tekintettel pontosan éjfélkor vége szakadt a mulatozásnak, a vendégek hazatértek, mert megkezdődött a nagybőjt. Akkoriban ez volt a farsang leglátogatottabb bálja, amely erkölcsi és anyagi sikerében túlszárnyalta a többi mulatságot. Ez a színvonal azonban néhány év múlva alább szállt, Richter Máttyás tudomása szerint azért, mert egyre több „kevésbé művelt közönség” jelent meg. Ekkor a vezetőség, hogy a bált vonzóvá és érdekessé tegye, kigondolta a farsang elmulását jelképező bőgőtemetés tréfás szertartását. Az első bőgőtemetést Kőmíves Imre,¹¹ az akkori színtársulat tagja rendezte. Közvetlenül éjfél előtt ő és a fiatalság egy része észrevétlenül eltűnt a táncteremből, majd egyesével a cigánybanda tagjai is kiosontak. A báli közönség egyszer csak arra lett figyelmes, hogy a folyosó felől gyászdal hallatszik, és egy gyászmenet közeledik. A menetet Kőmíves Imre vezette, utána haladt a cigánybanda saját szerzeményű gyászindulót húzva, mögöttük pedig két tűzoltó fekete lepellet letakart halottat cipelt, amely nem volt más, mint a nagybőgő, jelképezve a meghalt Karnevált, az elmúlt farsangot. Azután jött a gyásznép siránkozást utánozva. A menet a nagyterem közepén megállt, az „elhunyt” nagybőgőt két székre helyezték. Kőmíves Imre szellemes, tréfás versben búcsúztatta el a „halottat”, azaz a farsangot, mire a gyásznép nagy műsírásba és fuldokló zokogásba tört ki. Utána a halottat a folyosó másik végére tették, és ott elföldelték, azaz a földre helyezték. Ezzel véget ért a farsang, és a tűzoltóbál is befejeződött. Néhány év múlva a bőgő számára koporsót is készítettek, amelyet a délutáni felvonuláson közszemlére tettek, s éjfélkor a nagybőgőt ebbe helyezték bele. A búcsúztatás és elföldelés után azonban feltámadt a „halott”, és a báli közönség nagy örömeire virradatig folytatódott a mulatság.

Miután Kőmíves Imre színésztársaival elhagyta Székesfehérvárt, a városban nem igen akadt olyan költő, aki erre az alkalomra verset írt volna, és főleg nem olyan, aki saját szerzeményét el is szavalta volna. Ekkor a vezetőség hosszú tanácskozás után úgy döntött, hogy pályázatot hirdet egy alkalmi beszédre. A pályázatnak lett is eredménye. A legjobb búcsúztatót megjutalmazták, és egy jó szavalóval a ravatal előtt el is mondtatták. A beszédet kinyomtatták, és városszer-te sok példányban terjesztették. Hogy az 1930-as évekbeli olvasóközönségnek fogalma legyen a beszéd tartalmát illetően, Richter Máttyás teljes terjedelmében tett közzé egy gyászbeszédet, amely a XIX. század 70-es éveinek végén a következőképpen hangzott:

„Tisztelt gyászoló közönség

Mélyen megrendülve és megtörve, gyászba borulva és teljesen elkeseredve állok itt e néma ravatal előtt. Megdöbben emberi szívem a sors borzasztó csapásai láttára. Ime, itt fekszik előttünk holtan az, akit még néhány perccel ezelőtt is ünnepeltünk! Elvesztettük őt, akit mindnyáján szerettünk és akit soha el nem felejtünk. Akit e koporsó takar, az igazi gentleman és általánosan ismert világfi, Karnevál herceg offensége volt. Jöttét mindenhol örömpresve várták és nagy hűhóval fogadták, halálát világszerte gyászolják. Mert hát, ki is voltál te nekünk, te felejthetetlen halott? Te a mi örökké mosolygó, vidám, pajkos cimboránk valál. Igen, a te életed csak vidámság, élvezés és boldogság vala. Nem volt hely, ahol nem uralkodtál volna. Nem volt hely, ahol nem uralkodtál volna és nem volt ember, aki nem ismert volna.

Te voltál a mulató, dorbézoló, tobzódó, bohó, kicsapongó, csélcsep ifjak mintaképe, a viruló és már elvirult hajadonok ideálja, a papák zsarolója, a mamák ámitója! Veled együtt elhalt a vidámság, eltűnt a bohóság, s megszűnt a pajkosság és csintalanság.

¹⁰ Gelencsér József–Lukács László: Szép napunk támadt. A népszokások Fejér megyében. Székesfehérvár, 1991. 197–208. old.

¹¹ Kőmíves Imre Bodajkon született 1839-ben, 1858-ban lett színész, és 1908-ig járta a vidéki színpadokat (Magyar Színházi Lexikon 1994. 420. old.)

Ha könnybelábadt szemeimet körülhordozom e gyászoló tömegen, lehetetlen észre nem vennem, mily őszinte részvét nyilatkozik meg a te halálod miatt. Sirat téged minden rendű és rangu hím- és nőnemű személy. De legjobb siratnak téged az eladó lányok, mert füstbe ment a kívánságuk. Kőműves Imre szerint:

Könnyektől a föld úgy agyon fog ázni,

Hogyha megfagy, lehet rajta korcsolyázni.

Azért siratnak téged, mert jól tudják, hogyha vége a te birodalmadnak: a farsangnak, akkor vége a lakúknak is.

A lányok után keservesen zokog elhunytad miatt minden vendéglős és korcsmáros, minden hitelező és uzsorás, minden cigány és hangász, minden potya fráter és lesipuskás. Hisz te voltál a kocsmák hőse, a telt erszények fosztogatója, minden nemű adósság csinálója, az ingyenélők és tányérnyalók pártfogója, sok botránynak és még több bajnak az okozója. Szívünk meghasad, ha meggondoljuk, hogy nem fogunk már látni csörgőspikával a fejedben, kulaccsal a kezében, rózsák és virágok közt díszes hintón feszelegni. Igen, elköltöztél tőlünk, te örökké jókedvű vig cimborá. Pohárcsengés mellett, nóta és muzsikaszó közt hunytad le, végkimerülés következtében szempilláidat, hushagyókedden, az éjféli órában. Itt hagytad kesergő pajtásaidat, a kifizetetlen számlák légióit (...) árván és elköltöztél oda, ahol semmiféle hitelező vagy jótálló nem ver fel álmaidból; se cukrász, se divatkereskedő, se suszter, se szabó nem kedveskedik neked számlával, se végrehajtó nem kopogtat ajtódon, se rendőr vagy csendőr nem kísér utadon. Te nyugodtan pihenhetsz babéraidon és nem törődöl a világ ezer bajával!

De most már bucsuzom tőled, feledhetetlen jó barát! Menj oda, ahová nem kísér szipolyozó, zsaroló meg sáskahad és örülj, hogy megszabadultál minden adósságotól! Isten veled! Szerencsés utat! Szervusz!"¹²

Richter Mátyás értesülése szerint az 1880-as években a vezetőség, hogy a farsangi mulatságot változatosabbá, érdekesebbé és közkedveltebbé tegye, ismét újítást hozott be: életbe léptette a húshagyókedd délutáni maskarás felvonulást.¹³ A tűzoltók álarcos felvonulása sem ismeretlen a szakirodalomban, hiszen Lukács László 1991-ben közzétett egy 1900-ban készített fényképet, amelyen a székesfehérvári tűzoltólaktanya udvarán 24 maszkos alakoskodó látható.

Richter Mátyás cikke azért jelentős, mert szemtanúk elmondására hivatkozva közli az álarcos felvonulás pontos, részletes leírását. Eszerint a felvonulás húshagyókedden délután 2 óra körül kezdődött. A menet élén kiselejtezett katonaruhába bújtatott álarcos lovas vitéz haladt, aki minden utcabejáratnál a tűzoltótrombita vészese hangjával jelezte, hogy közeledik a farsangi tűzoltó-felvonulás. Utána lobogós ingű parasztleány és rongyos bohócruhába öltözött álarcosok haladtak. Ezt követte az úgynevezett stráfkocsi, amely recsegett-ropogott a rajta ülők súlya alatt. Mögötte állt a rongyos és kormos cigánybanda, ugyanis a néhány fiatal önkéntes tűzoltó felcsapott aznap cigánymuzsikusként. Mindegyikük egy-egy rozoga hangszeren próbálgatta tehetségét, s a híres bandát egy rongyos ruhába öltözött álarcos karmester dirigálta furkósbottal. A banda muzsikájára egy álarcos pár járt táncot. A férfi Napóleon-kalapot és rongyos bekecset, az asszonyság piros főkötőt és krinlint viselt. A stráfkocsi után egy felcserélt kerekű hintó haladt, rajta egy álarcos, bohócruhába öltözött enyelgő párral. A menet végén a városi szeméthordó vastalyigák zörögtek, telve cifraruhás álarcosokkal, akik folyton mókáztak a velük incselkedő suhancokkal. A menet lassan haladt előre, s a tűzoltótrombita hangjára minden utcasarkon megállt. A karmester ekkor „kikiáltó”-nak lépett fel, s így kezétt szónokolni:

„Tisztelt publikum! Ezennel közhírré tétetik, hogy ma este, 8 órai kezdettel, a híres-neves „Magyar Király” szálloda nagyertermében fényes álarcos bál lesz. Az álarc szigorúan kötelező, azonban, akinek nincs, eljöhet anélkül is. Mert hát tisztelt publicum, az nem lesz ám zártkörű mulatság, mint a többi bál, mi nem zárunk ki senkit sem, mindenki megjelenhet, akinek piculája van! De személyválogatás sem lesz ám! Úr és paraszt, gazdag és szegény, tűzoltó és fűtő egyformán beállhat oda. Kitűnő muzsikáról, válogatott ételekről és finom italokról gondoskodva van. Olyan finom fánkot ehetik ott mindenki olesó pénzért, amelyet még az öregapja sem látott. Bort pedig olyat ihatik, amelyet szeme szája kíván, de pénzért ám! ... Megértettétek?”

¹² Richter Mátyás: Farsangi szokás. A székesfehérvári tűzoltóbál és a böngömetetés. Fejérmegyei Napló, 1931. február 15., február 18. 3. old.

¹³ Gelencsér József–Lukács László: i. m. 185–186. old.

A maskarás kikiáltó tehát mindenkit meghívott az esti bálra, amelyre így nagyon vegyes társaság gyűlt egybe, s amely a régi tűzoltóbálok jó hírnevén évről-évre egyre nagyobb csorbát ejtett. Ahogy Richter Mátyás írja, a bögömetetés is nagyon alpári lett; a tűzoltók közül mondott valaki rögtönzött beszédet, amely mindenféle pórias és illetlen kifejezések halmazából állt, s a hallgatóságban is visszatetszést keltett. A báli közönség viselkedése mindinkább átlépte a „tisztetség határait”, s ezen oknál fogva a tűzoltóbál kiszorult a Magyar Király Szállóból, és a Fehér Bárány Szállodában kapott tánchelyiséget. Itt már nem rendeztek bögömetetést, s mivel fokozódott az illem és erkölcs elleni kihágás, a vezetőség az 1900-as évek elején, felsőbb parancsra megszüntette a tűzoltók farsangi mulatságát.¹⁴

Richter Mátyás írásai az 1920-as évek végén és az 1930-as évek elején tudományos igénnyel, néprajzi látásmóddal elkészített dolgozatok. XIX. századi szemtanúkra hivatkozó részletes leírásai több ponton is kiegészítik a tűzoltók farsangi felvonulására és a bögömetetésre vonatkozó eddigi ismereteket, így máig forrásértékűek a néprajztudomány számára. Annak ellenére, hogy Richter Mátyás munkássága idején az országban még nem létezett etnográfus képzés, úgy vélem méltán nevezhető a gimnázium paptanára Székesfehérvár elfelejtett, s talán első etnográfusának.

Nagy Veronika

Fejér megye nemzetiségei

Fejér megye lakossága a török hódoltság 145 éve alatt elmenekült, elpusztult. A hadjáratok a középkori településszerkezetet feldúlták, szinte teljesen eltűntek az egykor virágzó magyar, kun és besenyő falvak. A kor viszonyainak megfelelően rendezett mezők, települési határok pusztasággá, füves sztyeppévé váltak.

Hódoltsági magyarok, balkáni népek

A XVII. sz. első harmadában, a hosszú háború után, mindössze 26 gyéren lakott települést találtak itt az összeírók. A kipusztult lakosság helyére balkáni népek költöztek. 1630–1650 között 22 új falut hoztak létre a délszláv népek, akik jórészt a török földesurak engedélyével telepedtek meg a Duna mellékén, és mintegy 1370 házban éltek. Voltak köztük szerb parasztok, transzhumáló pásztorok és dalmáciai és bosnyák katolikusok. Utóbbiak ferences szerzetesek vezetésével érkeztek Magyarországra, zárt közösséget alkotnak Ercsiben, Érden, Besnyőn, Ágseptpéteren. Ez a délszláv népcsoport azonban nem tudott gyökeret verni ezen a vidéken, mert a török hadjáratok éppen úgy pusztították őket, mint a hódoltsági magyarságot. A török bécsi hadjárata, majd a felszabadító háborúk szinte megtizedelték ezeknek a falvaknak a lakosságát.

Belső migráció, Csernovics szerbjei

A vidék Székesfehérvár visszavételével (1688) megszabadult a töröktől, a háború azonban tovább folyt. Fejér megye az utánpótlási útvonalakba esett, így a háborús körülmények egyáltalán nem szűntek meg. Ennek ellenére bizonyos belső migrációról vannak adatok, amikor a királyi Magyarországról az elmenekült lakosság visszaszivárog a kelet-dunántúli falvakba. Székesfehérvárra veszprémi, győri, komáromi lakosokból jöttek olyanok, akiknek korábbi kötődéseik voltak a városhoz. 1703-ig szervezett telepítés nem indult a megye és a város falai közé, hiszen ekkor még nem volt létbiztonság. 1690–1696 között viszont a Csernovics vezette szerb családok közül mintegy 200 érkezett Fejér megyébe, akik a kiürült rác falvakat foglalták el. Az 1690-ben kapott szabadalomlevél alapján települtek le Székesfehérvárra is, a már meglévő rác közösség közé. A székesfehérvári újonnan letelepedett rácok Pécsre utaztak, ahol Lipót csá-

¹⁴ Richter Mátyás: A székesfehérvári tűzoltók farsangi felvonulása a múlt században. Székesfehérvári Napló, 1929. február 13. 2. old.

szárnak hűségüket tették. Ugyancsak telepedtek a városba a felszabadító háborúk alatt katonák, és maradtak itt török családok és gyermekek is.

A német betelepítés a megyébe és a városba szóróvándorlás. A várost az udvari kamara mintavárosnak képzelte el, ahol az osztrák abszolútizmus megvalósíthatja politikai koncepcióit. Így a telepítés engedélyezése során arra törekedtek, hogy ide csak katolikusok és németek jöjjenek. Ezt az álláspontot következetesen képviselte is a városi hatóság. A népesítési elgondolások között különös hangsúllyal szerepelt, hogy a városban kézművesek, kereskedők telepedjenek meg, és legyen ez a város a régió központja, ahol az árucseré is lebonyolódhat. A városi élet még 1688-ban kibontakozott. Azt követő évtizedben a német, magyar és szerb lakosság szinte egyenlő arányban volt jelen.

A németek letelepedése ugyancsak elkezdődött a XVII. század végén, azonban a családok (nagy nyomorúság folytán) sehol sem maradtak meg. A Rákóczi-szabadságharc idején a magyarság a kurucokat támogatta, de a szerb és a német lakosság labanc érzelmű volt. A küzdelmek a város körül folytak, így oda telepedési célból családok nem költöztek. Arról viszont vannak adatok, hogy uradalmakból jobbágyok szöktek meg, akik Székesfehérváron kerestek védelmet földesuraik túlkapásai ellen. A harcok elmúltával 50 szökött jobbágy tartózkodott a városban, akik a budai külvárosban, kunyhókban éltek.

A szervezett telepítés évtizedei

Székesfehérvár 1710-től tudta gyakorolni a szabad királyi jogokat, amiket még 1703-ban kapott az uralkodótól. A privilégiumlevél előírta, hogy a városban katolikus családok telepedhetnek meg, míg a szerbek megtűrt felekezetként élhettek itt. A városba a XVIII. század folyamán valóban tömeges volt a letelepedés, de ez különbözött az uradalmak által szervezett akcióktól. A városba ugyanis egyedi elbírálás alapján engedte meg a tanács a betelepítést, míg az uradalmakba egyszerre több család érkezett, akiket előzetesen megbíztak szerveztek és szerződéssel jöttek Fejér megyébe. Az uradalmak már kevésbé tudták érvényesíteni a bécsi intenciókat, így tiszta katolikus falvak telepítése nem sikerült. Ugyanis az etnikum és a vallás összekapcsolt fogalmak. A németek katolikusok, a nyugati szlovákok evangélikusok, a szerbek görögkeletiek. A munkaszerződésnél a vallás kevésbé volt meghatározó. Így jöttek létre a többetnikumú falvak, ahol magyarok, szerbek, németek, szlovákok éltek.

A megye etnikai képe a XVIII. sz. közepéig kialakult. Az ez utáni időkben csak számszerű változások mentek végbe közöttük. A későbbiek a meglévő falvakba, pusztákra települtek, új utcákat vagy falurészeket építettek maguknak. A németeket a csókaik és a Zichy uradalmak telepítették főzimmel, de jutott belőlük az Esterházy, a Batthyány, az Amadé, a Szapáry, a Cziráky, valamint a jezsuiták komáromi, a pálosok győri és a pesti rendházak falvainak is. A németesség a megye északnyugati részén, a Kelet-Bakony, a Vértes, a Vértesalja, a Gerecse, a Velenicei-hegység, továbbá a Mezőföld Nagyláng-Adony tengelyben alkottak majdnem egységes tömböt. A balkáni népek új falvakat nem foglaltak el, a hódoltság idejében létező és akkor rácsfaluknak ismert helységeket éltek a XVIII. század közepén is. (Ezek a Duna mentén és a megye északkeleti részén találhatók.) A szlovákok a Váli-völgy és a Szent László-patak vonulatában, Bicskétől Adonyig alkottak egységes tömböt, de élnek belőlük másutt is, vegyes etnikumú falvakban. Az 1773. évi összeírás meglehetősen szemléletes képet nyújt a nemzetiségi lakosságról. A megye 5 mezővárosában és 68 falujában szinte valamennyiben találhatók nemzetiségi lakosok, de meghatározó a jelenlétük 25 helységben. (Németek 14, szlovákok 5, szerb-sokácok 6 faluban voltak többségben.) A mezővárosok közül csak Sárospatak magyar lakosságú, Lovasberényben németek és zsidók, Mórton, Isztiméren németek, Adonyban pedig magyar, német, szerb, szlovák lakosság volt. A nemzetiségi lakosság származási helyét elég pontosan meg tudjuk határozni. A németek Ausztriából, Bajorországból, Stájerországból, Württembergből és a Rajnavidékről érkeztek; a szlovákok a történelmi Magyarország felvidéki vármegyéit (Pozsony, Nyitra, Trencsén, Hont, Komárom és Esztergom) hagyták el. A balkáni népek Boszniából, Dalmáciából, a Balkán-félsziget keleti területeiről, a Szerémségből és Pozsega vármegyéből jöttek.

A cigányok jelenlétét a hódoltság korában érzékeljük. Ekkoriban katonai telepek mellett éltek: fegyverkovácsok, kocsikészítők, lópatkolók voltak. Állandó tartózkodási helyük nem volt, kóboroltak a hódoltság egyik területéről a másikra. Székesfehérváron a török kiűzése után ma-

radt egy csoport, ők a városkapun kívül éltek. 1690-ben a városi tanácsnak sikerült őket távozásra bírni, azaz hatóságilag távozásra kényszeríteni. A XVIII. sz. második harmadában tűntek fel ismét a megyében, mint kóborló népek, és jelenlétükkel a társadalom éppen konszolidáló folyamatát gyengítették. Az uralkodó ezt a nomadizáló népet letelepítésre akarta kényszeríteni, s a földesurakat kérte, hogy megelhetést biztosítsanak nekik, akár jobbágytelek vagy zsellérfundus juttatásával, akár kézműves iparuk folytatásához szükséges műhely helyiség kialakításával. Hatóságilag tilos volt lovat tartaniuk, mivel kocsijaikon egész vidékeket tudtak felkeresni, és a helyhez kötést ezzel semmissé tették volna. Kivették őket a vajdai felügyelet alól, és a falusi bírák fennhatósága alá helyezték őket. Állami gondozásba adták a 4-10 év közötti gyermekeiket, a lányokat pedig kötelező szolgálatra küldték. A gyermekeket iskolalátogatásra kötelezték, eltiltották a cigányruha viselését, és a helyi jobbágytság ruházatához kellett igazodniuk. 1785-ben a megye községekben 211 cigánycsaládot sikerült letelepedésre bírni, akik adófizetővé váltak, és ezeket újparasztnak nevezték. Ezek a családok a megye 62 helységében éltek, a legtöbb faluban csak 2-3 családdal, de a mezővárosokban vagy a nagyobb határral rendelkező falvakban 8-10 család is akadt belőlük. Ahol a társadalmi viszonyok a cigányságnak kedvezőek voltak, ott beolvadásuk is megtörtént a magyar, a szlovák, a szerb környezetbe. Utánpótlást viszont bőven kapott ez az etnikum a kóborló csoportokból, s ezek sorsát máig sem sikerült megoldani.

A zsidóság a Dunántúlon – így Fejér megyében is – a XVIII. sz. első harmadában érkezett, a III. Károly által is támogatott telepítési akció során. A zöm a rajnai, német zsidó-rezervoár lakója volt, de morvaországiai is keveredtek közéjük. Néhány nagybirtokos felismerte gazdasági szerepüket, és engedélyt adott, hogy az uradalmi központban letelepedjenek. Így jöttek létre Fejér megyében Lovasberény, Cece, Sárbogárd, Kajászószentpéter, Felcsút, Kápolnásnyék zsidó községei. A földesúri jogi védelem (a Schutzjud) megmaradásukat, és vándorkereskedői tevékenységüket a vármegyei és a városi tilalmak ellenére is garantálta. Az említett falvakon kívül a zsidóság diaszpórában élt, szinte minden faluban, mezővárosban, majorban, pusztán megtalálhatók voltak, sok esetben egy-egy családra izolálva éltek. Ők voltak a földesúri regálék bérlői, kocsmákban, mészárszékekben gyarapodtak. Kihhasználva a napóleoni háborúk konjunktúráját, befektették tőkéiket, megszállták a megye terménypiacait; a gabona-, élőállat-, bőr-, gyapjú- és borkereskedelem centrumait, felvásárolták a földesurak, a parasztek termékeit; őket nevezték Kornjudeneknek. A termék biztos megszerzése érdekében zöldhitel kötöttek. A székesfehérvári diaszpórában 1837-től tűntek fel, amikor a városi tanács a lovasberényi zsidó nagykereskedőknek engedélyezte a városba történő letelepedést. 1840-ig, a törvényhozás által adott engedélyezésig, 9 család kapott letelepedési engedélyt a városban. Az e célra alkotott városi státútum szerint erkölcsi bizonyítvánnyal, 600 ezer ezüst forint értékű vagyonnal kellett rendelkeznie, akit befogadtak a városba. Előírták még, hogy letelepedési taksájuk 400 ezüst forint, és nyilatkozatban kellett vállalniuk, hogy zsellérjogon élnek a városban, adót fizetnek a kereskedői tevékenység után, ingatlanulajdont nem szerezhetnek, lakás, ház, raktár, szántó, szőlőföld csakis bérlet útján kerülhet használatukba. Vállalniuk kellett, hogy csak nagykereskedelmi tevékenységet folytatnak, és nem kapnak engedélyt detail kereskedelemre. Az 1848. évi áprilisi törvények biztosították nekik a nemzeti egyenjogúsítást, ami tulajdonszerzéssel és szabad letelepedéssel járt. A tőkeerős családok városokba, dunai kikötőkbe (Rácalmás, Ercsi, Duna-entele), majd vasúti csomópontokra költöztek. 1848 után a feudális kori zsidótelepek kiürültek, a tőkeerős családok a városokban, az ipartelepeken, a pénzintézetekben vezető szerepet kaptak, és a tőkés fejlődés meghatározói lettek. Ugyanakkor a falvakban, a pusztákon 1944-ig a kezükben tartották a bolti kereskedelmet. Érvényesülésük a kapitalista világ minden területén lehetséges volt, de a történelmi örökség folytán a kereskedelem, a bankvilág, a holdingszféra, a szabad értelmiségi és menedzserpályák lettek sajátjaik.

A telepes családok zöme paraszt: a kézművesek, kereskedők Székesfehérvárra érkeztek. A parasztek a földesuraktól szabad esztendőket kaptak, s ezalatt felépítették házaikat, megszervezték a gazdálkodást, kialakították telkeiket, réjteiket. Amikor a német telepítés zöme zajlott (az örökösödési háború alatt), ők minden rendelkezésre álló fundust, telket elfoglaltak, így a később jövőknek csak nehéz munkával, irtással, mocsarak és belvizek lecsapolásával sikerült termőterületet szerezni. Erre az időre jellemző volt, hogy több német falu lakossága a zord természeti körülmények miatt elszökött, mivel jobb telepítési ajánlatokat kaptak. A vértessobriaiak 1755-ben Württembergből érkeztek, és 7-10 év szabad esztendőt kaptak. Minden gazdá-

nak kötelező volt 2 hold erdőt kiirtani, de voltak, akik ennél jóval többet dolgoztak. A bogláriak 15 év elteltével elszöktek a faluból. Bánsági ügynökök kedvezőbb szerződést ajánlottak nekik. A szökés éjszakáján az elhagyott házak elé karót ütöttek, melyhez a kapufélfát kötötték. Ezzel jelezték földesuruknak, hogy engedély nélkül távoztak. Néhány év múltán újabb német telepes csoport érkezett, akik keletbajorok voltak, és végleg ott maradtak a helységben, sőt további irtással szántókat és szőlőterületet szereztek maguknak. Elszökött az etyeki németek egy része is. Akik viszont maradtak, hamarosan meggazdagodtak, irtással szerzett szántók és szőlők szép jövedelemmel örvendeztették meg őket. A XVIII. sz. utolsó harmadában érkezett német telepesek már nem tudtak maguknak (irtás útján sem) termőterületet szerezni, így ők a zsellér-helyeket foglalták el. A csókakői uradalom viszont a gazdaság modernizálásába kezdett, különösen az állattenyésztés területén volt szükség olyan munkaerőre, amelyet a tehenészetekben, az ökörhizlalásnál, továbbá a növénytermesztés területén tudtak szakszerűen foglalkoztatni. A pillangósok elterjedése ezekben az évtizedekben ment végbe, de a sertés és a juhtenyésztés is fellendült. Voltak zsellércsaládok, akiket vadörnek, másokat vagy a fakitermelésnél, szénégetésnél, hamuzsír készítésénél alkalmaztak. Az árutermelő nagybirtok igényelte a specializált szakértelmet, és állattartó telepeire irányított zselléreket. Ezek jórészt németek voltak (Hatvanpusztán, Újbarokon). A német földművesek fejlettebb agrokultúrájukkal hatottak a megye többi népére, tőlük sajátították el a szénakészítést, az aratást, a takarodást, a szőlőművelést, a borkészítést korszerűbb technikai fogásait. Ők kezdték el a háromnyomásos gazdálkodást, az istállózó állattartást, ők termesztették a nagyobb területeken a burgonyát és a kukoricát. Azok a kezdeti sűrűlódások, melyek az etnikumok között megvoltak, néhány évtized alatt elmúltak. A hatóság is erélyesen lépett fel az etnikumközi viszályok, a felekezeti viillongások során. Még a XVIII. sz. elején Fehérváron német és magyar bírók ciklusonként váltották egymást, a belső tanácsban németek és magyarok azonos arányban vettek részt. A szerb lakosok között azonban nem találtunk olyat, aki tanácsnoki tisztséget viselt volna. A szerbség a fehérvári közélet perifériáján volt, céhtag vagy kereskedelmi társulati tagság sem járt nekik. 1793-ban a királyi biztosiak panaszolták el sérelmeiket. Ezek között a városi közéletből történő kirekesztettségük szerepelt súlyosabban. (A tanács a szerbség kérelmével nem akart foglalkozni, beadványaikra egyáltalán nem vagy késedelmesen válaszoltak, a polgárjogot megtagadták tőlük, nem vették fel őket a céhekbe.) A szerbek a városrészükben 47 házban éltek, s valamennyien görögkeleti vallásúak voltak. Ebben az évben kaptak saját iskolát, amit a város tartott fenn és hozzájárult a tanító fizetéséhez. A szerbek magukat az illír nemzet tagjainak mondták, de a városi tanács is így nevezte őket. A szerbek elzárása a városi közügyektől izoláltságukat erősítette, a magyarságba történő integrálásuknak ekkor még nem volt jele. Kulturális vonatkozásban sem kötődtek a városhoz, s pópájukon keresztül a budai szerbekkel tartottak kapcsolatot.

A vallás a többi nemzetiség számára is fontos tényező. A protestáns magyar falvakban az egyházi előjáróság azonos a falu politikai vezetőivel. Hasonló a helyzet a szerbek, a szlovákok körében is. Az uradalmak is felismerték a falvaknak ezt a szervezetét, és az „egysorsú és állapotú” falvakról azt tartották, hogy azokkal a legnehezebb a kapcsolatot tartaniok, mert egységesen tudnak fellépni bizonyos földesúri követelésekkel szemben. Ezekben a falvakban védelmezték a földközösség intézményét, mivel annak előnyeit a telkes, a zsellér is élvezte.

Ugyancsak erősítette az egysorsú falu a maga autonómiáját, s a szabad bíró és esküdttválasztás megtartásáért harcolt. Az uradalmak számára a többetnikumú, többvallású falvak voltak az előnyösebbek, mert egységes akarataikat és törekvésüket a katolikus valláson keresztül meg tudták törni.

Asszimiláció folyamata

Fejér megye példa arra, hogy a beolvadás természetes társadalmi folyamat, melynek gyorsítása nem állt az uralkodó körök érdekében. Nemzetiségi iskolák, anyanyelven prédikáló papok a polgári rendszer 100 éve alatt mindvégig akadálytalanul működtek. Az állami élet, a gazdasági kapcsolatok kényszere vitte rá az etnikumokat identitásuk feladására, a magyar nemzeti eszméhez történő közelítésre. Segítették az asszimilációt a vegyes házasságok is, amelyek legtöbb esetben a gazdasági viszonyokból fakadó vándoráramlás következményei voltak. A nemzetiségi lakosságot a magyar kulturális örökség megismerése és átültetése az ifjú nemzedékbe is közelítette a magyarsághoz. Ezzel ugyanis az idegen népek megnyerésének egyik alapvető feltételéhez, az érzelmi kötődéshez sikerült támaszt nyerni. Székesfehérvár német népessége az

elsők között ismerte fel, hogy a reformkor eszméiben saját gazdasági, társadalmi érvényesülése is rejlik. A városi polgárság – lévén nagy százalékban német – a hazai ipar és kereskedelem felvirágoztatásáért indított küzdelem részese volt. Ezen a réven különítették el magukat a birodalmi németsegtől, magukat *fehértvári németnek* nevezve.

A falusi földművelő lakosság körében az asszimiláció egyik feltétele az volt, hogy az izoláltan élő lakosok közel kerüljenek a magyarsághoz, s ahhoz az államhoz, amelynek hatalma alatt élnek. Ehhez azonban szükséges volt olyan közös ideológia, amely sajátja volt a magyar államnak, de ugyanezt vallhatta a német nemzetiség is. Ezt a közös eszmei alapot a katolikus egyház szolgáltatta. Köztudott, hogy Fejér megye lakossága a XVIII. század elején protestáns. A rekatolizáció a töröktől visszakerült részekben a század első felében zajlott. Mindenütt létrehozták a plébániákat. A rekatolizáció sikerét jelezte, hogy 1777-ben megalakult a székesfehérvári egyházmegye, amely ezután a nemzetiségi területek asszimilálásában kiemelkedő szerepet vállalt. A katolikus egyházi eszményképek jórészt a magyar szentek voltak. A fehérvári székesegyházat Szent Istvánról nevezték el, de kultusza volt a megyében Szent Imrénék, Szent Erzsébetnek. Ennél is nyomatékosabb volt a Regnum Marianum eszméjének a behatolása a magyar és a német katolikus lakosság körébe. Ez az eszmevilág a két népet vallási alapon közös nevezőre hozta, és mindkettőt sikerült az államhatalomhoz integrálni. Mivel a katolikus vallás egyben államvallás is volt, e tanításokból kisugárzó korszellem ezt az egykor idegen népelemet – éppúgy, mint a XVIII. század folyamán a volt protestáns magyarságot – fel tudta sorakoztatni a magyar államérdekek támogatására. A Regnum Marianum terjesztői – a világi papság és a szerzetesrendek – az állameszme szolgálatát igen eredményesen végezték, s sikerült is nekik az eszmei egységet az egykor szembenálló népek között megteremteni.

A katolikus egyháznak sikerült a magyarság mellett a nemzetiségi lakosoknak azokat a részeit is lojalissá tenni, amelyekre befolyása volt. Ez az oka annak, hogy a katolikus délszlávok, a szlovákok asszimilációja már a XIX. század első felében megindult, és egy fázissal megelőzte az ortodox felekezet beolvadási folyamatát.

Meg kell állapítanunk azonban, hogy a beolvadási folyamat a XIX. század közepéig a nemzetiségi lakosság nagy tömegeit nem érintette, így az a tőkés fejlődés 100 éves időtartama alatt is folytatódott.

A nemzetiségek között a XIX–XX. században is a németek száma volt a legnagyobb, így természetesen kell venni, hogy nekik maradt meg a legnagyobb nyelvi szigeteik századunk elejére is. Erre az időre azonban eltűnnek a szlovákok. Ők ugyanis nem alkottak többséget egyetlen helységben sem, így a környezet könnyebben asszimilálta őket. Többségük magyarrá vált, de a német közegekben élők németek lettek. Ez Mórón és Adonyban figyelhető meg.

Volt ellentétes tendencia is. Az asszimilációs folyamatból kimaradt rétegek további elkülönültsége a társadalmi fejlődésből való önkéntes száműzetést jelentette. Az elzárkózás a maradiság konzerválását hozta magával. A német nemzetiségnek ebben az időben már nincs jelentős értelmisége. Az erre a szintre kiemelkedők ugyanis asszimilálódtak új környezetükhöz, s főleg magyarokká tettek. A tőkés fejlődés kibontakozásának évtizedeiben már nem voltak elegendők a falusi lakosság körében sem a tanító és a pap által nyújtott ismeretek. Ahol erre az álláspontra helyezkedtek, ott az maradiságot, elzárkózást hozott magával. Nem voltak kulturális intézményeik sem, ahol bizonyos művelődési lehetőségek kielégítésére alkalom adódott volna. Így saját kultúrájuk elől is elzártan éltek. Kevesen vettek részt a német nyelvű felsőbbfokú oktatásban. A német nyelvű kulturális lapok szerkesztése ezekben az évtizedekben került át a német nyelvű zsidóság kezébe. A zsidóság politikai állásfoglalása a reformkor liberális szellemiségéhez kapcsolódott, amely a sajtón keresztül a német nemzetiséget a magyar asszimiláció felé orientálta.

Farkas Gábor

Források: A Dunántúl településtörténete I–V. k. (1976–1982); I. k.: *Ruzsás Lajos*: A Dunántúl társadalmi fejlődésének fő vonásai 1686–1767. 7–21. old.; Uo. *Muzsnai Lászlóné*: A soknemzetiségű Dunántúl kialakulása 1686–1773. 127–149. old.; Uo. *Kállay István*: Német betelepülők Székesfehérvárott 180–186. old.; Uo. *Farkas Gábor*: A német lakosság betelepítésének kérdései Fejér megyében 166–178. old.; Uo. *Jenei Károly*: A délszláv betelepülés előzményei és folyamata Fejér megyében 187–198. old.; II. k.: *Heiczinger János*: A cigány lakosság életviszonyai Fejér megyében a 18. sz.-ban 273–290. old.; Uo. *Farkas Gábor*: Fejér megye német lakossága 1768–1848. 259–272. old.; Uo. *Kállay István*: Székesfehérvár város német és szerb lakosságának asszimilációs folyamata 1773–1848. 251–258. old.

Agrártörténeti kiállítás Székesfehérvár-Csalapusztán

Természeti adottságait tekintve Fejér megye az ország mezőgazdasági termelésre leginkább alkalmas tájai közé tartozik a honfoglalástól napjainkig. Már az Árpád-ház uralkodása idején számottevő volt itt a kor színvonalán álló mezőgazdasági és kézműipari tevékenység. A mezőgazdasági árutermelés és a termékek feldolgozásának jelentős fellendülésével azonban csak a XVIII. század második felétől, a XIX. század elejétől számolhatunk. Néhány gazdaság már a XIX. század elejétől alkalmazott nyugatról behozott gépeket és eszközöket, amelyek lehetővé tették az akkori uradalmak újjászervezését, a gazdálkodás modernizálását, a legfontosabb munkafolyamatok gépesítését.

Fejér megyében a gazdálkodás korszerűsítése báró Lilien József ercsi és József nádor alcúti birtokosok nevéhez fűződik. A Duna menti uradalomban a gazdálkodás átszervezése a XVI-II-XIX. század fordulóján zajlott le. Ennek eredményeként kialakult iparszerű termelés feloldotta a hagyományos gabonatermelés túlsúlyát és feldolgozással is párosult. József nádor, mint az alcúti uradalom birtokosa az állattenyésztés, különösen a juhászat fejlesztése mellett a modern vetésgördő bevezetésében jeleskedett.

Az 1911-ben kiadott Rubinek-féle utolsó gazda-kalendárium szerint Fejér megyében 681 ezer hold volt megművelés alatt a 40 ezer holdas Sárrét és a Velencei-tó nélkül. Ezen a területen 135 nagybirtokos gazdálkodott és a 230 ezernyi megyei lakosság túlnyomó része, 164 ezer lélek foglalkozott mezőgazdasággal, földműveléssel.

Székesfehérvár mindig jelentős szerepet töltött be hazánk gazdasági életében, az itt tartott vásárok már a XI. században messze földön híresek voltak. A királyi város a magyar kereskedelem számottevő gócpontja volt, bár a mezőgazdaság játszotta a legfontosabb szerepet. Egykori adatok szerint 1728-ban a kézműiparosok többsége is szőlőműveléssel foglalkozott. A város gazdasága 1860-tól a századfordulóig különösen sokat fejlődött, amit bizonyít az 1879. évi országos ipari kiállítás rendezése Gróf Zichy Jenő fővédnökségével. Székesfehérvár az 1930-as évekre már jelentős iparral rendelkezett ugyan, de továbbra is főként mezőgazdasági jellegű maradt. Ezt igazolja *Fejér Vármegye és Székesfehérvár Szabad Királyi Város általános ismertetője és címtára az 1931–32. évre* című kiadvány, amely szerint az 1930. évi népszámlálás adatai alapján a 18 éven felüliek száma 15 190, ebből kereskedő 457, iparos 1211, munkanélküli 1998, a többi mezőgazdasággal foglalkozó volt. A területi adatok szerint a 20 838 kh összterületből 12 971 kh volt mezőgazdasági művelés alatt.

A mezőgazdaság történetében külön fejezetet jelentenek a termelés műszaki feltételeinek fejlődési szakaszai, ezen belül is a gépversenyek és gépbemutatók. A múlt század első felében elsősorban a fogatos szántóversenyek, a kiállításokon az ekék keltették a legnagyobb érdeklődést. Az első ekeversenyt és gépkiallítást Magyarországon a Széchenyi István alapította Országos Magyar Gazdasági Egyesület rendezte 1841-ben Pesten, majd ettől kezdve több jelentős kiállítást, gyakorlati bemutatót és gazdasági gépversenyt szerveztek. Fejér megyében az első gép-, eszközkiállítást és ekeversenyt Ercsiben tartották 1859-ben, az első országos szántóverseny pedig Enying térségében volt 1866. május 24-én, az akkor még Veszprém megyéhez tartozó Kabókapusztán, ahol 51 ökrös és 31 lovas ekével versenyeztek a résztvevők. Nagyszabású és a megye szempontjából igen jelentős Nemzetközi Fogatos- és Gözekeversenyre került sor Agárdon 1882-ben. A benevezett gözekék közül mind a kétmozdonyú, mind az egymozdonyú kategóriában a J. Fowler cég gépei lettek az elsők. Ilyen típusú kétgépes gözeke-garnitúra dolgozott az agárdi Állami Gazdaságban is az 1950-es években. Ugyancsak Fejér megye, Adony-Pusztaszabolcs adott otthont az 1925. évi országos szántógép bemutatónak is, valamint nagyjelentőségű volt a Székesfehérvári Országos Ipari, Mezőgazdasági és Kereskedelmi Kiállítás 1927-ben.

Fejér megye jelentős agrártörténeti múltjára való tekintettel, valamint az 1866-ban, Kabókapusztán rendezett első országos gazdasági gépverseny és gyakorlati bemutató 120. évfordulójára gondolva – ami egybeesett a magyarországi első ekeverseny és gépkiallítás 145. évfordulójával –, került sor 1986-ban egy kulturális és oktatási célokat egyaránt szolgáló, de első-

sorban agrártörténeti jelentőségű program meghirdetésére a mezőgazdasági célú és vele kapcsolatos termelőeszköz jellegű tárgyak védelme és megőrzése érdekében.

A hagyományörzés jegyében szerveződött és 1988. március 25-én megalakult a *Mezőgazdasági Emlékeket Védők Fejér Megyei Egyesülete*. 1989. szeptember 20-án állandó kiállítás jelleggel megnyílt a „Dr. Belák Sándor Agrártörténeti Szakgyűjtemény” Csalapusztán, amely 1991-től múzeumi működési engedélyt kapott. Az Egyesület 1993-tól tagja a „Tájak-Korok-Múzeumok Országos Egyesületének” és a szakgyűjtemény, mint bélyegzőhely fogadja a látogatókat. 1998-ban az Egyesület, mint civil szervezet *közhasznú minősítést* kapott, így adókedvezményt nyújt az Egyesületet anyagilag támogatók számára.

A szakgyűjtemény szabadtéri és háromszintes zárttéri bemutatóval fogadja a látogatókat.

A *szabadtéri bemutató* látható néhány erőgéptípus: a G-35 izzófejes szántótraktortól a IHC-1466 amerikai univerzális traktorig magyar, német, csehszlovák, román és szovjet gyártmányok, valamint a termelésből kiszorult, ma már nem használatos munkagépek.

A zárttéri kiállítás alsó szintjén található a *századforduló jellegzetes parasztszoba* berendezése használati eszközökkel, valamint Székesfehérvár felsővárosi parasztságai által viselt ruházat néhány darabja. A *népi és kisipari kovácsmesterség* tárgyi emlékeit, kovácsszerszámokat és eszközöket, műhelyfelszereléseket mutat be a *kovácsműhely*, amely emléket is állít a székesfehérvári Balogh kovácsműhelynek az 1888-ban alapított műhelyről és alapítójáról, a mezőgazdasági felszereléseket, rugós kocsiakat gyártó és javító Balogh György 1918-ban készült, faliképpé nagyított fényképével.

Az alsó szinten tovább haladva a KÜHNE gyár ritkaságnak számító „négylyukú” kukoricamorzsolója, a múlt században Szombathelyen gyártott és állati erővel működtetett járgányos cséplőgép, valamint egy-egy kövesdaráló látható. A különböző típusú magtári szelelőrosták közül a Székesfehérváron készített, illetve az „Arnóth Imre 1911” feliratú hívja fel magára a figyelmet. Itt láthatók még a múlt századi szőlőprések, valamint az 1920-as évekig a fehérvári Akáts-malomban használt malomipari berendezések néhány darabja.

Érdekes színfoltnak számít a *mezőgazdasági belső égésű motoros lokomobil- és stabilmotor gyűjtemény*. Ezeket a gépeket főleg a mezőgazdaságban vagy kisebb vidéki tüzemek, műhelyek erőgépeként alkalmazták és az 1920-as évek végéig gyártották őket. A motortörténeti gyűjteményből ki kell emelni Bory József által 1879-ben alapított székesfehérvári gépgyár saját konstrukciójú motor prototípusát. E gépgyárat Bory István és Bory Pál 1927-ig közösen vezették és autó, traktoralkatrészeket gyártottak, illetve gazdasági gépek javításával foglalkoztak, majd önállósították magukat.

A második szinten található a *fogatós gépek és eszközök nagyobb része*. A kiállítás bemutatja az ökrövtatású fagerendelyes ekétől a lovas egy- és kétvasú ekéig, azok különböző típusait, az egyes, a kettes és a „széles” jármok változatait. A szántás elmulasztására használatos fakeretes fogatos boronán kívül láthatók itt állati és gépi erővel egyaránt vontatható rögtörő vagy nehézboronák, a kiscsászák számára készített két- vagy háromtagú „földész”, illetve a négy és többtagú magtakaró boronák. A hengerek több típusa megtalálható: fából és vasból készített sima-, gyűrűs-, szöges-, csillag és rögtörő hengerek. Megtaláljuk itt az egyéni gazdaságokban ma is használatos fogatos vetőgépek néhány típusát és a lövontatású kapálógépek különböző változatait. Említést érdemel a fogatos fűkasza és a burgonyaszedőgép, a járgányos szecsckavógó és daráló rendszer, az „Eszterházi” homokfutó, a lovasszán és a szekér.

A harmadik szint különösen gazdag látványval fogadja a látogatókat. Itt elsősorban a *paraszti élet tárgyi emlékei* nyertek elhelyezést: a lakóházban és a ház körül, a gazdasági udvarban használt eszközök. Többek között a kenyérsütés, a főzés, a sütés tárgyai, szeletelő, törő, daráló eszközök, különböző méretű öntöttvas főzőedények, közöttük az eredeti „lábás” és a „fűtülősfazék”. Bemutatjuk itt a kisparaszti állattartás tárgyainak és eszközeinek néhány jellegzetes példányát, a baromfi-, a birka-, a sertés- és a szarvasmarhatartásban használtakat.

A XVIII–XIX. században a *dunántúli parasztság általános öltözete* volt a házivászonból készült bő ujjú ing és a gatyá, nőknél pedig a vászoning, az ingváll és a pendely. A fehérvászon még a gyermekviselésben is megszokott volt. A kiállítás bemutatja azokat a munkaeszközöket, amelyeket a vászon előállításához használtak. A különböző tilolók, gerebenek, rokkák mellett külön említést érdemel az 1884-ben készített, működőképes szövőszék tartozékaival. Ugyanitt

láthatók a mosás és vasalás század eleji eszközei is, mint a kézi és asztali mángorló, mosófák és különböző faszenes vasalók.

A XX. század elején a megtermelt gabona betakarítása és cséplése, a betakarított termény feldolgozása, főleg a kisebb gazdaságokban, emberi erővel, nagy munka- és időráfordítással, jelentős veszteséggel történt. A kézi aratáskor használt tárgyak mellett láthatók a szalma- és a terménykazlak készítésének, valamint a betakarított takarmány feldolgozásának és felhasználásának eszközei. Ugyancsak megtalálhatók itt a kisparaszti gazdaságok termelését kiegészítő tevékenységek során használatos tárgyak, mint a méhészet és a borászat jellegzetes darabja, továbbá a ritkaságnak számító golyós szikvíztöltő, eredeti üvegekkel.

A felső szinten jelentős a megye gazdasági termelését már a múlt század végétől szaktudásával segítő agrárszakemberek: *Vörösmarty Elek, Kovács László, Belopotoczky József és Schneider József* személyi anyaga. Itt látható még a szakmai ismeretek elsajátításához szükséges és alkalmazott múlt századi és századforduló utáni szakirodalom néhány különleges példánya.

Külön színfoltot jelent az 1700-as években épített, ma már nem létező vízfalom makettje, az egykori bérlő személyi okmányai, valamint a megye mezőgazdasági szakmunkástanulói által az 1950–1960-as években szakmunkás-vizsgamunkaként készített gépmoделlek. A kiállításon belül külön gyűjteményt jelentenek az agrármúltat és a paraszti életet, a mezőgazdasági tevékenységeket megjelenítő, a különféle agrártörténeti rendezvényekre, kiállításokra utaló *érmek, plakettek és jelvények* – 1840-től napjainkig.

Az Agrártörténeti Szakgyűjtemény anyaga állandó gyarapodásban, fejlődésben van és újabb tárgyakkal gazdagodik. Az Egyesület vezetése bízik mindazokban, akik tevékeny részesei a szakgyűjtemény fennmaradásának.

Hada Róbert

HÍREK

Ünnepélyes keretek között osztották ki a **XX. Ózdi Honismereti Pályázat díjait** a helyi Bükk Művelődési és Vendéglátó Ház éttermében. A megjelenteket: a pályamunkák szerzőit, a meghívott vendégeket, az érdeklődőket Nagy Károly a Lajos Árpád Honismereti Kör vezetője, ny. iskolaigazgató köszöntötte. A pályázatra ez alkalommal tizennégy dolgozat érkezett, nyolc felnőtt, hat pedig ifjúsági kategóriában. A pályamunkákat dr. Veres László, megyei múzeumigazgató bírálta el.

Felnőtt kategóriában I. díjat nyert *Vass Tibor*, Az ózdi iparvasút története című munkájával. II. helyezést ért el *Talián Zoltán*, Az ózdi Ív úti római katolikus egyházközség története című dolgozatával. III. díjban részesült *Németh Zsuzsanna*, munkájának címe: A kóruséneklés hagyományai Ózdon.

Az ifjúsági kategória helyezettjei: I. díj *Kovács Livia*, (Grünwald Amandus hadifogságának története), II. díj *Ferencz Orsolya*, (Az ózdi református egyház története), III. díj *Kovács Anikó*, (A mobilitás vizsgálata családban).

Külön jutalomban részesült *Tuzáné Mák Zsuzsanna*, az ózdi József Attila Gimnázium és Egészségügyi Szakközépiskola magyar-történelem szakos tanára, akinek tanulói rendszeresen részt vesznek a honismereti pályázatokon.

Az elismeréseket, jutalmakat dr. Bárdos Balázs, alpolgármester adta át az arra érdemeseknek.

Kerekgyártó Mihály

ISKOLA ÉS HONISMERET

Tanítómestereink

Újszászy Kálmán:

A honismereti munka jellegéről

1. Ha a *honismeret* – ahogy a Magyar Nyelv Értelmező Szótára megfogalmazza: „valamely hazai tájegységre vonatkozó biológiai, néprajzi, nyelvi, irodalmi, történeti és egyéb ismeretek összessége”, akkor a honismereti munka ezeknek az ismereteknek összegyűjtése, feldolgozása, a szükségnek megfelelően publikálása vagy legalább publikussá, hozzáférhetővé tétele. A honismeret tehát nem helytörténet, mert ez – ugyancsak az Értelmező Szótár megfogalmazásában – „valamely város, helység vagy hely múltjának ismertetése, tudományos feldolgozása”, hanem ennél jóval gazdagabb, tágabb, a mindenkori jelent is magában foglaló ismeretanyag. A honismeret egyáltalán nem pusztán emlékek gyűjtése; a múlt mellett a jelen ismeretét is magában foglalja, tartalmazza. Voltaképpen ez a hangsúlyos az anyagában. Sőt, a honismeret olyan ismeretanyag, amely a jövőt is meghatározza, elének vetíti; ebben van egyfajta társadalmi, politikai jelentősége. A honismeret nem önálló tudomány a tudományok sorában, hanem tudományos értékkel bíró ismeretek csoportja, amely ismeretcsoporthoz az a település, táj határoz meg, amelyre vonatkozik. Viszont a honismereti munka mindig a tudományosság, de legalábbis a tudományos felhasználhatóság igényével végzett tevékenység. Mint ilyennek megvan a sajátos módszere, és éppen az ehhez a módszerhez igazodás, ennek szem előtt tartása, ennek igénylése és megkövetelése teszi munkájának eredményeit tudományos értékűvé még akkor is, ha nem szakemberek dolgoznak vele, sőt akkor is, ha iskolás gyermek munkája az.

2. S ezzel már el is jutottunk feladatunkhoz, a honismereti munka jelentőségének felvázolásához. Magunk részéről – és ez talán első hallásra meglepőnek tűnik – a honismereti munkában legjelentősebbnek azt a hatást tartjuk, amelyet a honismereti ismeretanyag összegyűjtése, rendezése, ez a feltáró, kutató, módszerességgel végzett munka magára a *honismereti munkásra* gyakorol. Azt jelenti ez, hogy a honismereti munka és a munkában szerzett ismeretanyag első sorban magát a munka végzőjét gazdagítja ismeretekkel. Mégpedig olyan ismeretekkel, amelyek mellett, hogy feltárják a kutatott települést, hozzá is kötnek bennünket. Lassan de biztosan olyan szálak fűződnek a honismereti munka során a munka végzője és a település között, amelyek *csak* ennek a munkának során jelentkezhetnek, és amelyek nélkül csak a település felszínén és nem benne gyökerezve lehet élni. Annak is, akinek nemzedékek során itt laktak az elődei, és annak is, aki hivatalánál fogva jelentős szerepet tölt be a település életében. Szinte észrevétlenül fonódik össze a honismereti munkás élete, énje a kutatott településsel, és ötvöződik annak múltjával, jelenével. És mivel a településnek élete eltérhetetlen szálakkal fonódik egybe a közelebbi és távolabbi táj, sőt az ország, a haza, a „hon”, a nép életével, ismeretei ennek megfelelően tágnak, ezeknek múltja, jelene is beleszövődik életébe.

Ha csupán ennyi történnék a honismereti munkással munkássága (és nem passziója, hobbi-ja!) révén, már a személyiségnek ilyen gazdagodásáért is érdemes mennél többeknek ebbe a munkába bekapcsolódnia. Ám a honismereti munka nemcsak formája végzőjét, hanem képessé is teszi a honismereti problematikával rokon, annak körébe sorolható kérdések, ügyek, gondolatok, tervek érzékelésére, munkálására. A konkrét, a valóságos életet kutató munkája nemcsak fogékonnyá, hanem érdekeltté is teszi minden olyan, az egész társadalmat érintő kérdésben, amelyet kicsiben, a saját, vizsgált területén, településén belül is megismert. Felelőssége támad a helyben megismert problémák nyomán a hasonló országos gondok, problémák iránt, és – s ez a honismereti munka egyik legjelentősebb pozitívuma – ahogy szerzett ismeretei valamilyen formában segítsére, a bajok csökkentésére, a negatívumok megszüntetésére, a pozitívumok erősítésére sarkallják a honismereti munkást vizsgált településén belül, ugyanúgy a felelősség mellett a kötelesség is feltámad benne a segítségre, a szolgálatra a településen kívül, táji, országos,

„honi” viszonylatban is. Óhatatlanul – előbb akarva, nem akarva, később céltudatosan is – azzá válik, ami mind az egyes települések, mind egy táj, mind az ország életében nélkülözhetetlen: a közügyek emberévé, a szó igazi értelmében a *polis*, a „köz” szolgájaként, „politikussá”, aki él s – ha úgy jön – meghal azért, amit csinál.

3. Folytathatnám tovább a honismereti munkának ezt a személyiséget formáló, sokszor átformáló és ezzel a közösségnek a közügyek munkálására képes munkásokat, a szó legátfogóbb értelmében vett „kádereket” produkáló hatását. Ehelyett azonban arról kell, továbbmenve szólnom, hogy mi a jelentősége a honismereti munkának abban a *településben*, amelyben történik, azon túl is, hogy „aktívákat” teremt számára.

A felelet erre a kérdésre legegyszerűbben így fogalmazható: tükröt tart eléje, azaz megmutatja: ez voltál, és ez vagy. Így léteztek, ilyen környezetben, ilyen munkával, ilyen életszínvonalon éleid, és így élsz te most. Így beszéltek, daloltak, művészkedtek, írtak, tanultak – új és új formákat keresve – a múltban, s így beszélsz, dalolsz, írsz, faragsz, festesz, képezed magad most. Így építkeztek, laktak, táplálkoztak, ezek volt az erkölcsi, társadalmi normák, amelyeknek fegyelmező hatása alatt éltek az atyák, s így építkeztek, laktok, cselekesztek, ilyen a világotok most.

S mindezt nem azért tárja fel a honismeret, hogy a település csupán ismerje mindezeket, tudja, minek örüljön, mire legyen büszke, min bánkódjék, mit szégyelljen múltjában vagy jelenében, hanem azért, hogy tudja, honnan kell továbblépnie, netán hová kell visszatérnie, ha nem zsákutcába akar kerülni, hanem előbbre, többre, jobbra, értékesebbre akar törni. Ezért nélkülözhetetlenek egy közösségnek s különösen a közösség vezetőinek, ha csak töredékeiben készültek is el, a honismereti kutatások, feltárások eredményei, és ezért nélkülözhetetlen, hogy ezek az eredmények nemcsak összegyűjtve, hanem minél nagyobb mértékben kutathatóan, azaz felhasználhatóan – ami egyet jelent azzal, hogy segítően, ösztönzően – rendelkezésére álljanak.

4. Csak így, kutatható állapotban, veszi ezeknek hasznát – és ebben van egy harmadik jelentősége a honismereti munkának – a *tudományos kutatás*. Alig van ugyanis a tudományoknak olyan területe, amelyik nélkülözhetné a honismereti kutatás során feltárt eredményeket. Szükségük van ezek egészére vagy valamely területére a szaktudományoknak, de különösen szükség van a történeti tudományoknak. Az agrártörténet, a népiségtörténet, a nemzet története, az irodalom-, a nyelv-, a művelődés-, az oktatás-, az ipartörténet, az archeológia, etnográfia, szociográfia – és folytathatnám tovább – mind azokra az ismeretekre kell hogy épüljön, amelyeket az állandó, a rendszeres és módszeres honismereti munka tár fel. Ha ezeknek figyelembevétele nélkül dolgozik, nem meggyőző, objektivitásában nem megbízható, s veszélyben van a valóság, az igazság érvénye. Ha pedig a szaktudományok művelői azért kényszerülnek a valóságra támaszkodás helyett feltevésekre, hipotézisekre hagyatkozni, mert nincs adva nekik az a „nyersanyag”, ami munkájuk, tudományos megállapításaik valóságértékét biztosítja, az esetek többségében annak is a következménye, hogy nincs országosan megszervezve, és még csak sporadikusan, elszórtan jelentkezik a honismereti munka. Pedig az épülethez nem elegendő a terv, a váz; téglák, panelek is szükségesek hozzá. Ezeket nyújtja, produkálja a honismereti kutatás. Ebben van praktikus hasznán túl a tudományos jelentősége, és ezért lesznek művelői a tudományos kutatás nélkülözhetetlen munkatársai.

Ahogy a honismeret, mint ezt már említettük is, nem önálló tudomány, a honismereti munka sem azzal a céllal dolgozik, hogy szaktudóssá legyen; de igenis azzal az igénnyel, hogy munkájának eredményei tudományos értékűek, a tudományokba beépíthetők legyenek. S ilyenek is lesznek, amint ezt már szintén érintettük, ha munkájukat a kutatás módszerének megfelelően végzik. Ez menti, védi meg őket mindattól, hogy munkájuk a hobbi kategóriájába soroztassék, mind pedig attól, hogy a munkás és a munka eredménye a dilettánság jegyeit hordozza magán.

(Újszászy Kálmán: *Gondolatok a honismereti munka jelentőségéről*. 1978., részlet. Újszászy Kálmán emlékkönyv. Bp.–Sárospatak, 1996. 257–259. Old.

A honismeret tartalmáról egy szöveggyűjtemény ürügyén

1. Az egri Eszterházy Károly Tanárképző Főiskola Történelemtudományi Intézete 1999-ben adta ki *Honismereti Szöveggyűjtemény* címen 332 oldalas antológiáját dr. Misóczki Lajos válogatásában és szerkesztésében. Úttörő vállalkozás ez, mert mint a szerkesztői előszó is megállapítja: „A hazai felsőoktatásban ezzel a szöveggyűjtemény jegyzettel elsőként kapnak kézbe hallgatóink a honismeret egészét átfogó segédkönyvet”. A kötet műfaji meghatározásában a „jegyzet” szó arra utal, hogy azoknak a történelem szakos tanárjelölteknek szánták, akik speciális stúdiumként tanulják a honismeretet, egyébként azonban a szöveggyűjtemény kritériumainak felel meg a könyv. A válogatás egyfelől a tárgyismeret bővítését tűzte ki célul, másfelől nevelő hatásra törekszik, hogy a leendő tanárok „magyarságtudata-nemzetudata erősödjön”. Fölfedezhető az a szándék is, hogy a szövegek fölhasználhatók legyenek a Nemzeti Alaptanterv hon- és népi ismereti, valamint az ember és társadalom kérdéseivel foglalkozó műveltségterületein. A kötet két fő részre tagolódik. Az első címe: „*Honismeret, nemzetismeret – 1100 évünk*”, és a honfoglalástól az államalapítás millenniumáig csaknem 200 oldalas válogatást ad történeti, irodalmi, művészeti tárgyú írásokból. A másodiknak ezt a címet adták: *Honismeret – mozgalom és elkötelezettség*, s 1961-től 1999-ig mutat be dokumentumokat a hazai honismereti mozgalom útjáról 126 oldal terjedelemben.

A szövegválogatás nehéz mesterség. Aligha van olyan antológia, amelyet ne lehetne kritizálni néhány bekerült vagy kimaradt szemelvény miatt, vagy föl ne lehetne vetni az arányossággal összefüggő kételyeket. A recenzens akkor jár el korrekt módon, ha a szerkesztői koncepcióval veti össze a megvalósult gyűjteményt. Jelen esetben tehát az a kérdés, hogy a történész tanárjelöltek megfelelő írásokkal találkoznak-e ahhoz, hogy a honismeret fogalmáról képet alkossanak. Erre a kérdésre igennel lehet válaszolni, bár a szerkesztőnek a honismeret fogalmaköréről alkotott felfogását – tételek definíció híján – csak közvetve tudjuk megismerni. Épp a leendő tanárok érdekében lett volna hasznos az alapfogalmak tartalmi tisztázásával kezdeni, s akkor nyilvánvalóvá lenne, hogy mi az alapvető különbség egy történelmi és egy honismereti szöveggyűjtemény között.

Nem a szerkesztő bírálataként mondom ezt, hanem a honismeret értelmezésének tág lehetőségei, egymástól némiképp eltérő változatai miatt. Van akinek a honismeret a szűkebb pátria vizsgálatát jelenti – ebben az esetben a szöveggyűjteménynek a régiók sajátosságait, a helyismereti irodalmat kellene bemutatnia. Mások a honismereten valamilyen komplex szemléletmód érvényesülését értik – ezért a szöveggyűjteménybe nem csupán történelemtudományi értékű szemelvényeket válogatnának, hanem irodalmi, művészettörténeti, földrajzi, néprajzi, természettudományi jellegűeket is. Misóczki Lajos ez utóbbi értelmezéshez hajlik, ezért válogat szívesen verseket a történeti leírások, elemzések közé, s képviselteti a természetleírást is. De nem feledkezik meg azért az ún. helyismeret fontosságáról sem, hiszen például a millennium időszakát városleírásokkal idézi meg, s szerepelteti a helytörténetírás néhány klasszikusát Bél Mátyástól Kósa László és Filep Antal magyar kistájakat és népcsoportokat bemutató munkájáig.

A szöveggyűjtemények másik alapvető dilemmája az, ragaszkodjunk-e teljes szövegekhez, vagy elégedjünk meg kiragadott részletekkel. Az egri gyűjtemény előnyben részesíti az utóbbit, mert fontosabbnak érzi a változatosságot, mint a teljességet, s a rendelkezésre álló terjedelm korlátai között minél több színt szeretne fölmutatni. Az természetes is, hogy Anonymus gesztáját nem közli a maga teljességében, nehéz azonban elfogadni a megcsonkított lírai szövegeket. Janus Pannonius hétszer hatsoros költeményéből (Búcsú Váradtól) 18 sort ragadtak ki, s csak az utolsó szakasz van meg teljes terjedelmében. (S hiányzik a fordító megnevezése.) Petőfi Magyar vagyok című költeményéből a második és a negyedik szakasz maradt ki; József Attila Hazám című szonett ciklusának első darabja hiányzik, s így nem teljes e művek szerkezeti íve, csorbul a mondandója. Igazi nyereséget akkor érzünk, ha új témákra, nézőpontokra, üzenetekre bukkanunk. Ezért a közismert s minden kézikönyvben, tankönyvben megtalálható, többnyire könyv nélkül tudott klasszikus alkotások (mint a Nemzeti dal, a Himnusz, a Szózat) helyett hasonló mondanivalójú, kevésbé elérhető műveket érdemes keresni. Vannak ilyenek ebben a

kötetben, s ez a szerkesztő eredményes fáradozásának, szövegválogató izlésének szép bizonyítéka, de talán még bátrabban nyúlhatnánk a feledésbe ment értékek után.

A szöveggyűjtemény első részében vitathatatlan vonzerő a kiválasztott szemelvények tartalmi és stílusi értéke. Kiváló tudósok, írók, politikusok gondolatait olvashatjuk, akikre valóban érdemes odafigyelni, üzenetükről elgondolkodni. Ezeknek tartalmassága ellensúlyozza néhány törvényszöveg kiemelt részletének sutaságát. Például nem mond semmi érdemlegeset Trianon lényegéről és következményeiről az 1920. évi XXXIII. törvénycikknek a 179. oldalon közölt néhány sora.

A szöveggyűjtemény második része az 1961 után – a Hazafias Népfrent égisze alatt – kibontakozó honismereti mozgalom dokumentumait tartalmazza. Ha a mozgalmat ettől a határponttól számítjuk, akkor el kell ismernünk: szerencsés kézzel válogatott a szerkesztő, mert a rendelkezésre álló hatalmas anyagból – elég, ha csak a Honismeret című folyóirat harminc évfolyamának közleményeire utalunk – sikerült olyan mozaikképet összeraknia, amelyben látható a honismereti tevékenységnek szinte minden színe és formája. Ami hiányzik, az a mozgalmá szerveződés előzményeinek és feltételeinek dokumentálása.

2. Ha fölvetődtek is bennem kifogások, zavartalan érdeklődéssel olvastam e kötet szemelvényeit, el-elgondolkodtam egyiknél-másiknál, hogyan is szemléltetném velük nemzetismertünk valamely jegyét. Össze kellett állítani, ki kellett adni ezt a honismereti szöveggyűjteményt ahhoz, hogy szembenézzünk a szerkesztés legfontosabb kérdéseivel. Már csak ezért is elismeréssel és köszönettel tartozunk Mísóczi Lajos főiskolai tanárnak, a honismeret kiváló szakértőjének. A gondolatok, amelyek bennem támadtak e kötet olvasása közben nem kisebbíteni akarják a szöveggyűjtemény jelentőségét, hanem épp a tanulságait keresik.

Az egyik alapvető gondolat – amelyet nem kerülhetünk meg – a következő: nemzetünket akkor ismerjük igazán, ha minél több vonatkozásban jelenik meg a *hon* fogalmának jelentéstartalma. Benne él ugyanis a táj, a nép, az egyének és a közösségnek más egyénekhez és közösségekhez való viszonyulása, a történelmi sors, az ebből fakadó tudat és érzelem, a szellemi alkotások világa, az életünket szabályozó hagyomány- és szokásrendszer, a bennünket körülvevő természeti környezet. S ha így van, akkor a hon megismerőjének is a maga összetettségében kell látnia a fogalmat, így kell bemutatnia, feldolgoznia, értékelnie.

A másik gondolat ebből következik, s a *honismeret* mibenlétére vonatkozik. A magam felfogása szerint a honismeret jelentéstartalma két nagyobb mezőre osztható. Elsődlegesen jelenti ugyanis a hazára, valamely tájegységére vagy településére vonatkozó *ismeretek* összességét. Másodlagosan azonban, mint *tevékenységet* definiálhatjuk, amely a szülőföld, a lakóhely, a táj, a természeti környezet, a szűkebb és tágabb haza, a benne élő embercsoport társadalmi és szellemi alkotásaival való megismerkedést tűzi ki célul; a megismerésnek sokirányú, változatos gyakorlatán alapszik, s alapfokú tudományos feltáró, értékőrző munkával társul. Ezáltal az ismeretkincs gyarapításán túl a honismeret hozzájárul a nemzeti, nemzetiségi azonosságtudat erősödéséhez, a hagyományok ápolásához, s a tartalmas, cselekvésre kész lokálpatriotizmus ébrentartásához. Ha ezt a kettős jelentést elfogadjuk, akkor a szöveggyűjteménynek nemcsak ismereteket kell nyújtania, hanem be kell mutatnia azt az utat is, amelyet a nemzeti önismeretünk érdekében – gyakran éles viták formájában, s keserű tapasztalatok alapján – megtettünk, továbbá azokat a törekvéseket, és gyakorlati teljesítményeket, amelyek a nemzettudat alakulását befolyásolták. Széchenyi, Ady, Németh László s más gondolkodók magyarságképe ezért megkerülhetetlen.

A harmadik gondolat a honismeretnek, mint mozgalomnak az értelmezésével kapcsolatos. A mai köztudat – s ez a szöveggyűjtemény is – kb. 1961 tájára teszi a kezdőpontot. Annak azonban, aki egyszer a honismereti mozgalom történetét megírja, legalább két fontos feladatot lesz mielőtt az itt közölt, illetve az itt közöltekkel egy időben született többi dokumentumot feldolgozza. Először is meg kell rajzolnia annak a *fejlődésnek az útját*, amely 1961-ig elvezetett. Ebbe beletartozik a cserkészlet keretében végzett honismereti jellegű munka, a falukutatók hatására kibontakozó táj- és népkutatás, Györfly István, Teleki Pál kezdeményezéseinek visszhangja és így tovább. Egy alapos vizsgálat minden bizonnyal azt fogja kimutatni, hogy az 1930-as években alapozódott meg az, amit modern honismeretnek nevezhetünk. Másodjára pedig azt kell számba venni, hogy *mi volt a helyzet* a honismeret terén hazánknak akkor, amikor a Népfrent védnökséget vállalt fölötte. Mozgalmá ugyanis csak azt lehet tenni, amire a társadalomban

igény van, s amihez megvannak a feltételek. Az országos gyűjtőpályázatok rendszere, az iskolai szakkörök tevékenysége, a Néprajzi Társaságnak és a Nyelvtudományi Társaságnak az önkéntes gyűjtőkre és szakkörvezetőkre irányuló ösztönző hatása, a múzeumok patrónusi szerepe, a szakemberek által kidolgozott gyűjtési útmutatók és más tényezők olyan hálózat kialakítását tették lehetővé, ami megalapozta a látványosabb továbbfejlődést. A Népfrontnak nem az a jelentősége a honismeretben, hogy megteremtette azt, hanem hogy keretet biztosított neki és megővta a politikai gyanúsítgatástól.

Kováts Dániel

A „Felkelt a napunk...” millenniumi vetélkedőről

A millenniumi ünnepekre való készülődés jegyében Honismereti Szövetségünk az 1993-ban elindított nemes versengés folytatásaként 1999 szeptemberében közzétette a felhívást a „Felkelt a napunk...” elnevezésű történelmi-művelődéstörténeti játékra. A felhívásra 1409 hazai és 94 határon túli csapat jelentkezett, összesen mintegy 4500 középiskolás diák.

Az első megmérettetést a feladatfüzet megoldása jelentette, amelyben két kérdés helytörténeti kutatómunkát is igényelt.

A 2000. január 10-i határidőre 1108 csapat küldte vissza értékelhetően a megoldást. Közülük 683 csapat érte el a továbbjutáshoz szükséges 100 pontot a lehetséges 158-ból. E csapatok március 25-én mérték össze tudásukat a megyei döntőkön, 19 megyeszékhelyen, a fővárosban és határon túli városokban.

A továbbjutó 125 hazai és 62 határon túli csapat területi döntőn folytatta a nemes küzdelmet, ahonnan 40 csapat jutott tovább.

Az országos döntőre szeptember 15–16-án Esztergomban kerül sor a várban, ahol még van néhány olyan kő, ami Szent István korából való. A 30 hazai és 10 határon túli csapat alapos tudást és felkészülést igénylő versengését szeretnénk élményekben gazdagítani, sikeressé tenni. A felkészüléshez Olvasókönyvet kaptak a csapatok, amelyet Csorba Csaba történész állított össze.

A vetélkedő meghirdetésében a kezdetektől mellettünk áll erkölcsi, szakmai és anyagi támogatásával – meghirdetőként – a Nemzeti Kulturális Örökség Minisztériuma és a Magyar Nemzeti Múzeum. Jelentős anyagi támogatást kaptunk a Nemzeti Kulturális Alap-program Közművelődési Szakmai Kollégiumától, sokrétű segítséget a helyi intézményektől, közgyűjteményektől, közművelődési intézményektől. És nem utolsó sorban a vetélkedő szervezésében, lebonyolításában – a meghirdetéstől a döntőig – a fő szervező, koordináló munkát a megyei honismereti egyesületek vállalták – együttműködve a művelődési intézményekkel.

A honfoglalás és az államalapítás korának emlékei Dunaújvárosban*

1999 októberében múlt húsz esztendeje, hogy az Intercisa Múzeumban egy X–XI. századi magyar temető harmadik éve folyó feltárásának leleteiből nyílt kiállítás. Megnyitó beszédében¹ Dienes István, közelmúltban elhunyt kiváló régész – már a halottak napjára is gondolva – jelképesen egy szál virágot tett a rácalmási ősök sírjára. Állhatatosságot, türelmet és anyagi segítséget kívánt az ásatóknak, hogy munkájukat befejezhessék. Szerénytelenség nélkül mondhatom: az állhatatosságnak és a türelemnek nem voltunk híjával, de azért mégsem gondolhattuk 1979 őszén, hogy város közeli ásatásunk a Göböljáráson eltart az évezred végéig. Egy híján huszonöt év elteltével Rácalmás határában egy nevenincs magyar falu temetőjének – amelyet még a pogány korban, ám a keresztény korszak hajnalán nyitottak – látványosságokban koránt sem bővelkedő feltárása az államalapítás millenniumának előestéjén ért véget a 795-ik sírral.

A Regino prúmi apáttól a IX. század végén „pannon pusztaságnak” nevezett tájék keleti részén, a Mezőföld löszplatójának délkeleti peremén vagyunk. A magyar nyelvnek a korai helynevek által képviselt első szórványemlékeit is figyelembe vevő, régészeti leletekkel alátámasztott tudományos közfelfogás szerint a Mezőföld a fejedelmi, majd királyi birtok része volt a X–XI. században. A katonai és közigazgatási hatalmi központ Székesfehérvár, a mi „mikrorégióink” – benne közrendű alattvalók szállásaival-falvaival és temetőivel – töle délre terült el. Az egyházszervezet kiépítésével környékünk a veszprémi püspökség alá tartozott. A néphagyomány összecseng a történettudománnyal. „Ez volt István királynak a törzsökös birodalma” – ahogyan egy vajtai juhász még nemrégiben is emlegette.²

Honfoglaló eleink első katonai csoportjai 900 táján jelentek meg vidékünkön. A mi megyénkben, Vereben tárták fel 1853-ban annak a X. század első harmadában élt magyar harcosnak a sírját – e pogány lovas sír volt a második biztosan honfoglalás kori lelet a benepusztai után –, akinek ruhájára ékességként Itáliában zsákmányolt, pontosabban szólva az itáliai I. Berengár királynak (888–915) majd császárnak (915–924) tett szolgálataiért nyert pénzerméit varrták fel, más, korábbi uralkodókéival együtt.³ Kisgyermek sírjának társaságában találtak egy kengyelpárral felszerelt lovas harcos sírt kissé távolabb a móri kavicsbányában, Provence-i Hugo és II. Lothar társcsászárok (931–945) pavai denárjai, továbbá Burgundi Rudolf (922–926) milánói denárjai kerültek elő mellőle, valamint – egyebek mellett – egy szép palmettadíszes ezüstkorong.⁴ Magányos volt az az ezüst karpereccel és zablával felszerelt férfisír, amelyben 1. összesen 12 darab ezüstdenárját találták, szélükön átfúrt, felvarrható állapotban.⁵ Szabadbattyánban szőlőműveléssel dúltak fel egy honfoglalás kori sírt. A leletek közül egy karperecen és néhány pitykén kívül Provence-i Hugo 926–931 között vert, továbbá II. Lothar társcsászárral együtt 931–945 között vert érméi maradtak meg. Egy másik lovas sírből került elő – lósz-

* Májusban jelent meg az új vándortörténeti monográfia: Dunaújváros története. Dunaújváros, 2000. (Bóna István és Keszé Tamás fejezetei) 76–77., 87–89., 403., 404. old.

¹ Dienes István: Egy szál virág a rácalmási ősök sírjára a „Lelkek emlékezete” ünnepén. Hitel. 1996. 8. 15–18. old.

² Lukács László: Szent István magyar király a néphagyományban. Ethnographia 1997. 107. old.

³ A kalandozásból megtért, trepanált koponyájú „agyafúrt” vitéz fején a léket ezüstlemezzel fedték. A verebi lovas a műtétet láthatóan túlélte. Erdy János: A verebi pogány sír. A Magyar Tudományos Akadémia Évkönyvei IX. 1. Régisegtani Közlemények. Pest, 1858. 14–20. old. II–III. és VI. tábla

⁴ Kralovicszky Alán: A móri és a szabadegyházi honfoglalás kori temetkezések. Alba Regia 1967 (1968.) 249. old., 1–3. ábra

⁵ Uo. 249., 251. old., 4–5. ábra, LXIII–LXVI. tábla

számok, vaskés, vascsat társaságában – a csontból faragott, kanalas gémet formázó híres kor-
bácsnyél vagy botvég.⁶

Egy X. században élt kisleány magányosnak bizonyult sírja látott napvilágot a Duna-parti
lősz fennsíkon, a mai vasmű területén. Nyakékének Karoling-kori, eredeti funkcióját vesztt
csüngődíszre tanúsítja, hogy övéi „kalandozó” magyarok voltak. Lakhelyük – tanyájuk – a köz-
elbent lehetett.⁷ Még mindig a X. században a köznépek egy kisebb csoportja költözött a rég
elhagyott római erődbe. Intercisa falait az idő vasfoga 6–7 évszázad alatt alaposan kikez-
dte, de a falak még romos állapotukban is védelmet nyújtottak lakóiknak. E valaha módos, nem
fegyveres közösség 45 síros temetőjét tártuk fel az erőtől nyugatra, a Pincesoron.⁸ Minden bi-
zonnal innen való – rablóásatok kezéből – a Nemzeti Múzeum eladdig egyetlen honfoglalás
kori pentelei lelete, egy azóta elveszett csüngőtöredék.⁹ Az eltemetés módjának egy érdekessé-
ge érdemes említésre. Némelyik sírban koporsó gyanánt használt, csapolás és szegelés nélküli
deszkakeret nyomait figyelhettük meg. A deszkákat egyenként a sírfalhoz támasztva, a sírt
mintegy kibélelték, a halottat – feltehetően nyom nélkül elenyésző lepelbe burkolva – a csupasz
földre fektették. Csaknem ugyanilyen fakonstrukciókat figyeltek meg az ásatok az iparváros
déli részén fekvő Pusztaszentegyház dűlőben, egy századokkal későbbi templom körüli temet-
őben.¹⁰ Alighanem méltán beszélhetünk egy helyi hagyomány tartós továbbéléséről. Pincesori
temetőnk egyetlen sírja őrizte meg a túlvilági útravaló adásának pogány kori szokását: sertés-
csont-leletünk egyszersmind a közösség letelepült életmódjának is jó bizonyítéka. Ebbe a kis
temetőbe a X. század után nem temettek senkit. Közel s távolban nincs nyoma nagyobb, X. szá-
zadi temetőnek, még kevésbé falunak.

Vélhetően annak a korábban ismeretlen, ámde már régóta remélt XI. századi temetőnek
egyik sírjából jutott a székesfehérvári múzeum gyűjteményébe egy Szent István király által ve-
retett ezüstérme,¹¹ amely a roskatag löszfal újabb omlásakor került elő.¹² E magyar sírokat ak-
kor ásták a földre, amikor a pentelei ősök már réges-rég felhagytak pogány temetési szokásaikkal.
Halottaikat csupán az életben viselt ékességeikkel hantolták el. Hajfonatot díszítő ezüstka-
rikák, üveggyöngy és drágakő nyakláncok, bronz- és ezüstgyűrűk – köztük kettőn rovásjel – az
emlést érdemlő leletek. A temető nincs messzebb kétszáz méternél a római erőd északi árká-
tól; a római cserepek közt lelt néhány magyar cserépüst töredék¹³ tanúsítja, hogy az élők válto-
zatlanul bent a romos castellumban laktak.

Valamivel talán később, de még mindig a XI. században, s valamivel délebbre, és még min-
dig az öreghegyi fennsíkon keletkezett az a magyar falu, amelynek kerek földkemencés házait,
külső kemencéit, árkait sikerült megfigyelni, feltárni az első közép-európai korai avar település
feltárásával egyidejűleg.¹⁴ Vas- és cserépüst leletei viszonylag jól kelteznek létrejöttét a század

⁶ Dienes István: A honfoglaló magyarok. Hereditas, Corvina Kiadó Bp., 1972. 102. Old.

⁷ Bóna István: Honfoglaláskori magyar sír Dunaújvárosban. Archeologiai Értesítő 98. 1971. 170–175. old.

⁸ B. Horváth Jolán: A dunaújváros-öreghegyi honfoglaláskori temető. Alba Regia 1979. 275–296. old.

⁹ Hampel József: Újabb tanulmányok a honfoglalási kor emlékeiből. Bp., 1907. 113. old.

¹⁰ Bóna István: Arpadenzeitliche Kirche und Kirchhof im südlichen Stadtgebiet von Dunaújváros. Alba Regia XVI. 1978. 141–142. old. – Tehát meglehet: a pincesoriak utódai temették halottaikat a cinterem-
be, vagyis a temetőbe/sírkertbe/templomudvarba, coemeteriumba. Írásunk nem foglalkozik a temp-
lom körüli temetőkkel.

¹¹ Szent István Király Múzeum 1911/253. Elveszett.

¹² A leletmentés a tanúként megmaradt pentelei szőlőskertek egyikében folyt. Sok-sok éve ismert római
lelőhely, s mint utóbb kiderült, műkereskedőktől felbérelt rablóásatok munkálkodásának is színtere.
A magyar temetőt részben római sírok fölött létesítették egykor. A melléklet nélküli sírok egy részé-
nek korát – tekintve, hogy sem tájolásban, sem mélységben nem különböztek – nem mindig tudtuk el-
dönteni. A két korszak sírjainak száma száznál is több volt. A korabeli bolygatás mellett a régi part-
omlások, továbbá a II. világháborús lövészárkok is elég nagy rombolást vittek véghez (–1944 őszén
Dunapentele község férfiai apáik „hűlő, drága arcán” járva ásták a lövészárkokat a haza védelmére–),
a zugásatások – pentelei tájszóval „ragázások” – nemkülönben. A csontmaradványokban csak antro-
pológus tud rendet tenni. Pongrácz Zsuzsanna és B. Horváth Jolán ásatása 1990–1991. Régészeti Füzetek,
1993. 36–37. old.

¹³ Közöletlen leletek az Intercisa Múzeumban. A finomabb korhatározáshoz nem árt megfogadni Takács
Miklós óvatosságra intő szavait: Fazekasság. In: „Öscinket felhozád.” A honfoglaló magyarság. Kiállítási
katalógus, Magyar Nemzeti Múzeum, Bp., 1996. 63. Old.

¹⁴ Bóna István: VII. századi avar települések és Árpád-kori magyar falu Dunaújvárosban. Fontes
Archaeologicae Hungariae, Akadémiai Kiadó Bp., 1973. 80–84. old. és 13–18, 33–38. tábla

elejére. Nem maradhat említés nélkül az a bizánci ereklyetartó bronzkereszt, amely helyről jutott a Nemzeti Múzeum birtokába.¹⁵ Ismeretlen nevű falunk a tatárjáráskor pusztult el.

Most pedig ereszkedjünk alá a fennsíkról a völgybe, Pentelére. A mi Pentelénk a mai Magyarország egyetlen középkori eredetű Penteléje. Ez a falunév őrizte meg az Andornok nemzetségtől a XI. század elején birtokolt Szent Pantaleon monostor nevét. A község – egy ideig mezőváros – történetéből több mint 900 esztendő e néven zajlott le. E néven lettek világhírűek – többek közt – római kori elődjének, Intercisának a régiségei is. Mi több, Sztálinvárost is Dunapentele néven kezdték építeni fél évszázada (igaz, Sztálin nevét – rövid 1956/57-es intermezzóval – utolsónak a „békétáborban” 1961 őszéig megtartotta ez a város). Dunapentelet a diktatúra nemcsak földjeitől fosztotta meg, de a nevétől is, egyetlen tollvonással. Úgy lett volna tisztességes, hogy legalább a név visszaállításával szolgáltatassunk igazságot a penteleieknek, közfelkiáltással.¹⁶

Az Andornok-nemzetség kisméretű családi várat emeltetett. Az 1238. évi (későbbi átiratban fennmaradt) oklevél leírásából kitetszően e vár nem lehetett másutt, mint a Rácdombon, amely nemcsak Dunaujváros középkori történetének fontos színhelye, hanem páratlan jelentőségű emléke az egész városkörzet történelmének is. Kezdetei mintegy 6000 esztendőre nyúlnak vissza; újkőkori településmaradványokra rakódott rá két bronzkori kultúra 2–3 méter vastagságú rétegsora. Az Árpád-kori vár milyenségére nincsenek régészeti adataink. A XVII. század első harmadában a törökök emelnek itt palánkvárat, amelyben – ahogyan Evlia Cselebi török világotudó írja – „királyiasan fényes építkezésű szép dzsámi állt”; Ottendorff Henrik császári követ jóvoltából színes látkepe maradt ránk 1663-ból. A dombot egy XVIII. századi görögkeleti műemlék-templom ékesíti.¹⁷ A váralja település (suburbium) a Lebuki- és az Alsófoki-patak között lehetett.¹⁸

A millectenáriumi-millennium-közeli kutatásoknak számunkra negatív hozadéka is van. Tévedésen, téves adatok helytelen értelmezésén alapult az a felfogás, miszerint a monostor görög-bizánci alapítású lenne. Nem bír többé perdöntő bizonyítékkal a koronázási palást sem: a Cosmas balján ábrázolt szent értelmezése hibás volt. „Szent István korára vonatkozóan tehát nincs többé bizonyítékunk Szent Pantaleon magyarországi tiszteletére.”¹⁹ Régészeti kutatásra nincs lehetőség; a monostor dunai zátonyképző romjait 1903-ban felrobbantották és kikoverták.

¹⁵ Magyar Nemzeti Múzeum 98. 1912. 12., *Bóna István: VII. századi avar települések...* i. m. 80. 33. tábla 1–2.

¹⁶ Lett volna rá alkalom, többször is, és volt rá kísérlet, kezdeményezés (az első már II éve) nem is egyszerű; ám a fogadókészség – leszámítva az ős-penteleiekét – nem tud formát ölteni. Mi több, újabban arra látunk törekvést, hogy a városrészek neveként „megajánlott” és polgárjogot nyert Pentele, Újpentele nevek feledésbe merüljenek. A városbeli útjelző táblák – egyelőre még – feltüntetik őket, ám az 1998 nyarán megjelent – helyi szerkesztésű város térképen megint csak Óvárost, Újtelepet olvassunk.

¹⁷ Evlia Cselebi török világotudó magyarországi utazásai 1660–1664. Fordította és jegyzetekkel kísérte Dr. Karácsony Imre. Bp., 1904. 209–210. old. 2. kiadás Bp., 1985. 242. old. – Budáról Belgrádba 1663-ban. Kiadta és magyarra fordította Hermann Eged. Tolna Vármegye Múltjából 7. Szekszárd, 1943. fekete-fehér képpel. A színes rajz reprodukciója *Bóna István Dunapentele története...* című könyve címlapján látható. (Eredetije Bécs, Kriegsarchiv.) 2. bővített kiadás. Intecsa Múzeum: 1997. A Rácdomb manapság is rangos helynek számít, már ami a fekvését, jó levegőjét, panorámáját illeti. A pénzes kivagyiság persze másféle értékekre nincs tekintettel, és ha ehhez némely városközi hivatalnokok lelkiismeretlensége és kötelességmulasztása is társul, akkor nem kell ámulnunk, ha a luxusház alapjait markológép ássa ki, több méter vastagságban semmisítve meg a kultúrrétegeket a domb kellős közepén. Ez az első nagy pusztítás 1991 nyarán történt; az építető azóta Pro Urbe kitüntetést kapott. Csodálatos, mi minden meg nem esik annak a címernek az égisse alatt, amelyben az antik oszlopfülé a római előzményekre emlékeztet, az Isten Báránya a hajdani mezővárost idézi. – E modern hősrostrátoszoknak persze mindmáig akadnak követői (–Lányi András „vizlépcső-korabeli, bulldózerkori magyarok”-nak mondaná inkább őket–), ha nem védett régészeti emlék, hát megteszi a több hektáryi véderdő is... Múzeumi Hírlevél 1994. június, Heti Nemzeti Újság 1994. július 15-i szám. – Internet-hívőknek rendelkezésére áll Dunaujváros információs honlapja.

¹⁸ *Bóna István: Dunapentele története...* i. m. 7. Old.

¹⁹ *Czobor Béla század eleji helyesbítését erősítették meg Tóth Endre újabb vizsgálatai, Bóna István: Dunapentele története...* i. m. 44. old.; *Tóth Endre: István és Gizella miseruhája. Századok* 131. sz. 1997. 18–19. old. 7/a. ábra.

Észak felé haladva Rácalmás határába érünk. Dülönévben mai napig él Szigetfő neve (legkorábbi helyneveink egyike), azé a Szigetfőé, amely a veszprémvölgyi apácák birtoka volt, s e ténnyel többféle tévedésnek szolgált alapul.²⁰

Az a temető, amelynek a bevezetőben említett negyedszázados kutatásáról az alábbiakban – ha igen szükséztől is – számot adok, a községtől északra, a Kulcsra vivő országút és a dunai magaspárt közötti ovális, lankás dombon, a Göböljáráson terült el. Az eredetileg módosnak számító falusi népesség temetője nem volt gazdag – a magyar köznép X–XI. századi sírjai, temetői máshol sem azok, – még ha némely lelet típusban, például nyakpereczekben így is a leginkább bővelkedett. Legkésőbbi sírjai – amint néhány pénzlelet mutatja – Péter és András királyaink korából valók. Kivételes jelentőségűvé teszi, hogy a temetőt létrehozó Taksony–Géza–István-kori falu az akkori Magyarország központi területén, Székesfehérvár és a Csepel-sziget között feküdt. Innen való a hiteles temetkezésből eddig egyedülinek ismert Lancia Regis érme. Úgy gondoltuk, e sok vitára alkalmat szolgáltató legkorábbi magyar pénz régészeti módszerű keltezésének elengedhetetlen feltétele temetőnknek a szélekig tartó teljes feltárása. Tavaly ősszel sikerült végre megnyugtató módon körbeásni, és – leszámítva az útépítésnek áldozatul esett sírokat – temetőnket, mint e kategóriában a harmadik legnagyobbat, teljesen feltártnak nyilvánítani. Immár hozzáfoghatunk az elemző munkához: a régészeti, történeti, embertani, statisztikai értékeléshez.²¹

Manapság sok szó esik Jankovich Miklósról, legelső honfoglalás kori leletünk közzetevőjéről. Nincs a magyar muzeológiának egyetlen szakága sem, amely ne alapítóját tisztelné a jeles műgyűjtő, mecénás, tudományszervező személyében. „A reformkori konzervatív nemesi nemzetfogalom aktívan cselekvő elkötelezettje, aki egész életét, vagyonát és gyűjtőszervezetét a magyar nemzet múltjának feltárására és emlékeinek megőrzésére szentelte. Hitte és vallotta, hogy a nemzet kulturális felemelkedése nem történhet meg a múlt ismerete, emlékeinek megbecsülése nélkül” – emlékezett róla névrokona, – Jankovich Miklós halálának 150. évfordulóján. Jankovich Miklós hamvait Rácalmás temetőjében rejtí a családi sírkert. Az egykori táblabíró, „nagy tudományú magyar régiségek öszve szedője” e község nagyrabecsült halottja. A róla elnevezett iskola a Faluvédő Egyesülettel karöltve, közadakozásból elkészíttette bronz domborművét. Az ovális reliefs az iskola falán Jankovich Miklós reformkori hangulatú, nemes és méltóságteljes portréja Cyránski Mária szobrászművész munkája.²²

B. Horváth Jolán

Jankovich Miklós műgyűjtő és mecénás
Cyránski Mária alkotása

²⁰ Bóna István: Dunapentele története... i. m. 9. old.

²¹ Bóna István és a szerző ásatása 1976–1999 között. Ugyanitt „mellékesen” feltárunk 143 bronzkori sírt – csaknem mind urnasír volt –, továbbá 45 szétdőlt avar temetkezést. – Az utolsó öt esztendő ásatásainak anyagi fedezetét – hála a pályázati lehetőségnek – a Művelődési és Közoktatási Minisztérium, illetve a jogutód, a Nemzeti Kulturális Örökség Minisztériuma, valamint a Nemzeti Kulturális Alap-program biztosította.

²² Múzeumi Hírlevél XVII. évf. 1996. 9. szeptember, 227–228. old.

Katonaélet Székesfehérváron

„Fehérvár mindig is *katonaváros* vót” – foglalta össze Kozma József (sz. 1912), az egykori katonai szabó azt a véleményt, melyet a hajdani koronázó város népe, illetve Fejér megye lakossága is osztott. Székesfehérvár századok óta a hadak útjába esett, falai között századok óta katonai egységeknek adott otthont. Jelen írás keretei közt azonban a sok évszázados hadtörténeti múltnak csak egy rövid időszakával, a XIX. század közepétől az 1900-as évek derekáig terjedő mintegy száz esztendővel kívánok foglalkozni. Azon belül elsősorban a bevonuláshoz fűződő hagyományokkal, szokásokkal.

Székesfehérvár a múlt század második felétől valóban jellegzetes *katonavárosnak* számított. Ennek alátámasztására elég néhány adatot említeni – a teljesség igénye nélkül. Az Osztrák-Magyar Monarchiában a Magyar Királyi Honvédség megalakulása után a 65. honvéd zászlóalj törzsszállomáshelye Székesfehérvár lett. Ez az egység egyébként a *fehérvári* nevet viselte. Belőle, és a 66. *tolnai* zászlóaljból alakult 1886-ban a 17. féldandár, két *fehérvári* zászlóaljjal, majd 1890-ben ezekből a város és a megye kedvelt katonai egysége, a 17. *gyalogezred*. Törzsszállomáshelye Székesfehérvár maradt, de időnként Kaposváron és Veszprémben is voltak zászlóaljai. A századfordulón Fejér és Tolna megye, Székesfehérvár város, valamint Somogyból az igali és tabi járás fiait sorozták az ezredbe.

Az 1860-ban alakult 69. *gyalogezred* a kiegyezés után a császári és királyi, azaz közös hadseregbe tartozott. A 69-eseket 1915-től ezredtulajdonosukról *Hindenburg bakák* néven ismerték. Fejérből, valamint Tolna és Esztergom 2-2 járásából sorozták őket.

Az ugyancsak közös *10-es huszárok* ezrede 1741-ben alakult. A város sokáig nekik sem tudott kaszárnyát biztosítani. Érdekes módon 1869-ben a 23. honvéd lovas század a *fehérvári* nevet viselte, de állomáshelyeül Veszprém szolgált, bár 1871-ben Székesfehérváron tartózkodtak. 1874-ben ebből alakult a 7. *fehérvári* lovasezred, melynek a későbbiekben semmi köze nem lett városunkhoz. A *tízes huszároknak* 1892-ben épült meg a megyeszékhelyen, a Budai úton új laktanyájuk, s azután lettek igazán *fehérvári* huszárok. Némelyik egység csak átmenetileg tartózkodott a városban. Így 1891-től 1896-ig a cs. és kir. 24. *vadászzászlóalj* vagy 1912. és 1914. között a cs. és kir. 13. *Jászkun-huszárezred*. Vagy említhető, hogy 1890-ben a 69. gyalogezreden kívül a megyeszékhelyen állomásozott a 81. honvéd gyalogdandár és a cs. és kir. 12. *dzsidás* ezred.

A két világháború között a 3. (*Szent István*) *gyalogezred* elhelyezésére szolgáltak a *fehérvári* laktanyák. Az újoncok ezért énekeltek:

*Sej mikor mentem Székesfehérvárra,
Egyenest a hármalaktanyába.*

A városban állomásoztak továbbá a 4-es *tábori tüzérek* és a 101-es *légvédelmi tüzérek*. Az előbbiek az egykori lovassági laktanyát foglalták el.

Ma már hihetetlennek tűnik, hogy a múlt század második vagy századunk első felének jó-részt paraszti származású katonái milyen jól tudtak énekelni. A falusi közösségekben kisgyerekkoruktól fogva örömeiket, bánatukat dalban fejezték ki. Énektudásukat az iskolában és a templomban tovább csiszolták. A katonaság mindennapjai pedig nótaszóval teltek. Különösen kivonuláskor, aztán a gyakorlótéren, de leginkább kimaradáskor, a kocsmában eresztették ki hangjukat. Hétköznap bármennyire elcsigázottan menetelt az egység, ha nótába kezdett, már minden könnyebbé vált. Vasárnap pedig a vendéglőben már az első pohár bor után énekelni kezdtek:

*Fehérvári kaszárnya, de magos a teteje,
Ráhajlott a csresnyefa levele.
Gyere babám, törd le annak levelét,
Le ne törje seje-haj a rezes csákóm tetejét!*

A dal még azt az időszerűt idézi, amikor a csákó tetejére sárgaréz rózsát erősítettek, – ettől lett rezes csákó. Rajta a rózsát a Monarchia idején a magyar korona és az uralkodó monogramja ékesítette.

A megyeszékhely szülöttje, Jankovich Ferenc (1907–1971) író – aki jó zenei érzékkel is rendelkezett – A magam emberségéből című önéletrajzi munkájában így emlékezett a *14-es háború*

nótázó fehérvári bakáira: „Fehérváron már kisiskolás koromban rájöttem a háború alatt, hogy majdnem minden dal, amit a gyakorlatra kivonuló tizenhetes és hatvankilences honvédbakák énekelték, Fehérvárról szól. Fülelő gyermek, mentem mellettük, menet iránt, így lestem el tőlük és tanultam meg az első világháborús, menetelő katonadalokat tucatszám. A *Fehérvári gyerekek vagyok, Fehérváron születtem*, a fehérvári huszárok, a fehérvári bíró lánya, a fehérvári lakatnyas és Fő utca vissza-visszatérő szólamok ezekben az országsgyerte ismertté vált és énekelt népdalokban. Nagy dalforrás volt szülővárosom: napról-napra termette az új katonanótákat.”

A 17-es bakák nótás kedvének további bizonyítéka az a kiadvány, melyet 1917-ben Szekszárdon nyomtattak és Székesfehérváron adtak ki, Ötven háborús katona nóta hangjegyekkel címmel. A gyűjtemény érdekes tára a korabeli *bakanótáknak*. A 17. honvéd gyalogezred által kedvelt, leginkább énekelt, egyébként eltérő színvonalú és eredetű dalokat foglalja magában.

Ahhoz azonban, hogy valaki egy katonai egység tagjaként nótázzon, előbb át kellett esnie a sorozás és bevonulás nehézségein. Az általános hadkötelezettség 1869-es bevezetésével minden fegyverforgatásra alkalmas legény kapcsolatba került a hadsereggel. Az „emberré faragó” kaszárnyaéletet megelőző sorozásnak és bevonulásnak természetesen Fejér megyében is kialakult a maga szokás- és szertartásrendje.

Az Osztrák-Magyar Monarchiában békeidőben a *fősorozásokat* március és április hónapban tartották. A különböző okokból itt megjelenni nem tudók részére minden más hónapban tartottak *utóállításokat* vagy *pótsorozásokat*. Ferenc József haderejében azután minden esztendő október első napján *rukkoltak* az újoncok. A két világháború között a *sorozás* októberben történt, s egy év múlva, október első hétfőjén a *bevonulás*.

A századfordulón a sorozás még az olyan népes városban is, mint amilyen Székesfehérvár volt, nagy eseménynek számított, napjai élénkséget, mozgást, némelykor rendbontást hoztak magukkal. Ennek megfelelően a várakozás, az érdeklődés hatotta át a Székesfehérvár és Vidéke c. lap 1897. február 13-i újságcikkét is: „Néhány hét múlva kezdetét veszi mindenfelé a sorozás és a bennmaradt legények nemzeti színű pántlikát kötnek a kalapjukra. Végigdanulják az utcákat, hogy: Hármat rikkant már a rigó, nem parancsol nékem a bíró! Aztán kissé alantabb hangon tiszteletteljesen erősíti, hogy de parancsol Ferenc Jóska a császár, mert annak ekrecziron, meg annak szalutál majd a bakagyerek meg a huszárgyerek.”

A sorozás helyszíne – rendszerint a Városháza – környékén ilyenkor, pár napra a szokottnál is nagyobb forgalom támadt. A katonajelöltek odabent az épületben, a város és a honvédség képviselői, illetve a városi tisztí és a katonai sorozó orvosok szeme elé kerültek. Ott született meg a döntés, hogy ki „tauglich” (alkalmas) vagy „untauglich” (alkalmatlan) a szolgálatra. Aki tauglich lett, azt még aznap fel is eskették. A hozzátartozók, érdeklődők pedig kívül várakoztak, s kíváncsian lesték, vajon az övük mit kiált. Mert aki büszkén kurjantott, hogy: „Hopp, császáré!” – az bevált. Aki csak annyit mondott vagy akit azzal csúfoltak, hogy: „Hopp, anyámé!” – vagy „Hopp, nyanyámé!” – az szégyenkezett, mert otthon maradt. A legénypajtások ugyanis kíméletlenül gúnyolták, csúfolták a be nem váltakat. Némelykor szinte a halálba kergetve őket, mint tették ezt 1901-ben Szentgyörgyi Sándor 20 éves pátkai legénnyel. A szerencsétlen ifjú elkeseredésében öngyilkos akart lenni, s a sínekre feküdt, de a vonatot sikerült idejében megállítani.

A megyeszékhely a sorozás idején rendszerint szokatlanul zajossá vált. A székesfehérvári Friss Újság 1901. március 4-i száma írta: „Ma van a harmadik, s utolsó napja a helybeli katonakötelezettek besorozásának. Hangos ma ismét a város a jövő katonai dalolásától, s »Hopp, nyanyámozástól« meg a »Hopp, császáré« kiabálástól.” A környékbeli falvak öregjei pedig máig emlegetik elődeik sorozás után tett büszke kiáltását: „Hopp, császáré, katona vagyok!”

Némely esztendőben Székesfehérváron meglepően csendben zajlott a sorozás. Így 1912 augusztusában, mikor „se a besorozottak, se az alkalmatlanok nem csaptak valami nagy lármát, csak arra vigyázott minden bevált legény, hogy véletlenül virágot ne tűzzön kalapjához valami anyámasszony katonája”. Mert ilyesmi is megtörtént. Tóttós Ferenc, Székesfehérvár Alsóvárosról annyira szégyenlette alkalmatlanságát, hogy kalapjához a bevált legények jelképét, a bokkrétát tűzte fel, s azt kiabálta: „Hopp, császáré!” Két társa azonban észrevette a turpisságot, s alaposan helybenhagyta a fölbokkrétázott álregrutát. Olyannyira, hogy az ügyben a rendőrség eljárását indította, s végül 9-9 napra ítélték a testi sértést okozókat. A közeli Söréden az alkalmatlano-

kat *anyámasszony katonájának* titulálták. Az ilyen legény színes szalagot nem, hanem csak *fehér pántlikát* köthetett a kalapjára.

A két világháború között a Székesfehérvár környéki falvak fiataljai valamelyik közeli nagyobb községbe mentek *sorozattra*. Így többek között Iszkaszentgyörgy, Zámoly, Csór adott helyet a sorozóbizottságok működéséhez.

A sorozás napján, reggel az érintett legények falujuk kocsmájában találkoztak, az itallal némi bátorságot vettek magukhoz, s fizettek az ilyenkor természetszerűen feltűnő legénypajtásoknak is. A gyülekezés a községházán történt, honnét lovas kocsikkal, kirendelt fogatokkal, *forsponttal* vitték őket a sorozás helyszínére. A menet élén a községi bíró és jegyző kocsija haladt, követték őket a hangosan nótázó legények, négyen-öten ülve egy-egy szállítóeszköze. Olyan kicsi falunál, mint Moha volt, megesett, hogy a bíró és a jegyző csak egyetlen legényt kísért.

A bizottság sorra vette a falvak legényeit. Akik *átettek a sorozaton, s beváltak*, rögvest bementek a közeli boltba nemzetiszín, valamint piros, zöld, kék szalagért, amit kalapjukhoz kötöttek. Még aki gyászolt, az is rakott föl, igaz kisebbet, keskenyebbet. Ha a bíró engedélyezte, ittak is valamennyit. Hazafelé nagy nótázással tették meg az utat, hogy aztán a faluba érve még inkább növeljék a hangerőt. Virágos jókedvvel, vágató kocsikon mutatták meg a közösségnek, hogy ők már *regruták*, bevonulás előtt állók. A nap, ahogy kezdődött, a kocsmában végződött, mulatással, énekszóval. Nótáikból nem maradhatott ki a sorozás és a Székesfehérváron állomásozó 3. gyalogezred említése sem:

*Mikor engem a főorvos vizitált
Édesanyám a kapuban sírdogált,
- Hej, te fiam jó leszel katonának,
Mégpedig egy hármás honvéd bakának!
Humcut az a felcser aki vizitál.
Mégvizitál, semmi hibát nem talál.
Megtalálta bennem azt az egy hibát,
Hogy a szívem a babámért nagyon fáj!*

A legények szalagos, ünnepi kalapjukat mintegy hónapig viselték. *Szeretőjüktől* rá újabb szalagokat kaptak, így a reformátusok vasárnap a templomban, a karzaton az első sorban ülve büszkén rakhatták maguk elé fejrevalójukat, melyeknek díszei az egész falu szemeláttára hosszan lelőgtak, virítottak.

Gárdonyiban Kardos József (sz. 1922.) úgy emlékezett, hogy a II. világháború előtt a községházán írták össze a *sorköteleseket*, meg az előző évi *elmaradottakat*. Azután Seregélyesre mentek *sorozattra*. *Felpántlikázott* kantárú, szerszámú lovak húzta kocsival jutottak el a közeli községbe. Akit egészségesnek találtak, az *bevált*. Rögvest elővette a magával hozott *pántlikát* vagy *nemzetiszallagot* és a kalapjára kötötte. Aki *nem vált be*, az szégyenkezett. 1941-ben egy legényt gyöngének talált a katonaeorvos. Mondta is: „Fiam, várunk egy évet, megerősödsz, aztán beválsz!” De a legény addig rítt, addig kérte az orvost, míg megkönyörültek rajta, aztán beváltak nyilvánították.

Este azután a Babay kocsmában az új *regruták* – akik az agárdiakkal és dinnyésiekkel együtt voltak vagy 20-25-en – belépődíjas *regrutabált* tartottak.

Csónaki István (sz. 1914.) Bodmérón arról szólt, hogy az 1930-as években Bicskére mentek *sorozattra*. Öt társával lovas kocsin utaztak, a bíró kíséretével. Az egész környék fiatalsága megjelent a bicskei községházán. A sorozás után különféle, de főleg nemzeti színű szalagot vettek, föl a kalapra. Még az ostort is *fölszalagozták*. Hazafele a Héring beszálló vendéglőben időztek, aztán nagy nótaszóval tértek vissza falujukba.

A sorozástól a bevonulásig az *egybeliekre*, az egy korosztályhoz tartozó *regrutákra* különböző erőpróbák, feladatok vártak. *Májfa állításával*, *bálok tartásával* bizonyíthatták erejüket, egységüket, katonaeletre alkalmasságukat.

A falusi vagy a külvárosi parasztleányok számára aztán a *bevonulás*, a katonák sorába kerülés jelentette az első elszakadást attól a közösségtől, melyben születésüktől fogva folyamatosan éltek. A nagy fizikai és lelki megpróbáltatást hozó katonaelet gyakran az oltalmat, biztonságot nyújtó szülőföldtől távol zajlott. Ám a legények legtöbbször mégis duhaj indulatokkal, alig fé-

kezhető jókedvvel vonultak be a kaszárnyafalak közé, hogy pár évre *komiszba* (katonaruhába) öltözzenek és komiszkenyéren éljenek.

A behívót a *bevonulás* azaz *rukkolás* előtt egy héttel – tíz nappal kapták meg. Rendszerint a helység *kisbírója* vitte ki, adta át a papírt, hogy azután fizessenek neki a kocsmában, hiszen valamirevaló legénytől úgy illett. Emlegetnek a múltból olyan bort kedvelő jegyzőt is, aki az ingyen ital reményében magának tartotta fenn a behívóátadás jogát. A legények pedig a behívó kézhezvétele után minden estét a kocsmában töltöttek, hol még kedvükre mulathattak. Közben a helyi bognár, ács vagy asztalos már készítette a négyzögletű, tetején fogantyúval ellátott, zárható katonaládát, a *kuffert*. A láda bekerült a katonadalba is:

*Mikor kezdtem kis kufferom pakolni,
Két szememből elkezdett a könny hullni.
Édesanyám köszönöm a nevelést,
Lehajolok megcsókolom a kezét.*

Az utolsó két sort más szöveggel is énekelték:

*Édesanyám köszönöm a nevelést,
Három évig nem eszem a kenyerét.*

Bevonulnia mindenkinek a csapattestéhez kellett, Fejér megyéből leginkább Székesfehérvárra, Komáromba, Győrbe. Rendszerint kocsival mentek, valamelyik rokon vitte el a *bevonulók*at. Ők pedig a kijelölt nap reggelén a kocsmában gyülekeztek, még egyszer, utoljára civilben nyakalták a kocsmáros borát vagy ahogy a századfordulón mondták, megitták az utolsó *civil-áldomást*, hogy azután „három keserves esztendeig egyék a császár kenyerét”.

Kocsira rakták a kufferokat, maguk is fölültek, s hol hetyke, hol szomorú énekszóval hagyták el falujukat:

*- Édesanyám mi van a kötényében?
- Három huszas! – Adjon egyet belőle!
Addig adjon, míg a kaszárnyába beérek,
Már azután a lénungból is megélek!*

Ritkábban vagy távolabbról vonattal utaztak a *rukkolók*. Ők azt énekelték:

*Fehérváron, tyuhaj Fehérváron fog a gözös megállni,
Azt kiáltják, tyuhaj azt kiáltják, se j ujoncok kiszállni!
Ki sem szállok, írok a babámnak oly szomorú, gyászos levelet,
Fáj a szívem, csárdás kisangyalom gyógyítani nem lehet!*

A búcsúzás a szülőkötől, a *szeretőkötől* nem nyilvánosan történt. Háborús időszakról eltekintve a bevonuló legényt el sem kísérték, s különösen nem lehetett helye elérzékenyülésnek, sírásnak.

Ugyanakkor a közös sors alól büntetlenül senki nem húzhatta ki magát. Megvetették azt, aki valami módon elérte, hogy ne kelljen bevonulnia. Ilyesmire főleg háború idején került sor. Az I.

világháború alatt a sárkeresztesi bíró elintézte egyik legény rokonának a fölmentést. Az érintett viszont mindezt társai előtt eltitkolta. Amikor azok megkapták a behívót, azt mondta, neki is megjött. Együtt mulatott a többiekkel, bement velük Fehérvárra egész a laktanyakapuiig. Csak ott köszönt el nagy gyorsan és vett más irányt. Tettéért egész életében haragudtak rá az *egybeliek*, a vele egyidősek.

Akik pedig beléptek a laktanyakapun, rövidesen a borbély keze alá kerültek. Az uniformizálás jegyében legelőször a hajukat vágták le, elől hat és fél, hátul két és fél centiméter hosszúra. Erről is szólt a nóta:

*Sej mikor mentem Székesfehérvárra,
Egyenest a tüzéraktanyába.
Széket is adnak, hogy üljek le rája,
Éles az olló göndör hajam vágja.
Sej, a göndör hajam lehullik a földre,
Gyere babám szedd föl a kötényedbe!
Sej, ahány szálát fölszedsz a kötényedbe,
Sej, amnyi százszor jussak az eszedbe!*

Másnap pedig megkezdődött a kiképzés ama nehéz időszaka, melynek során a tisztek és altisztek az *angyalbőrbe* öltözött újoncból „embert faragtak”.

Gelencsér József

Polgári olvasókörok Székesfehérváron a dualizmus korában

Székesfehérvár – a török alóli felszabadulást követően – 1703-ban kapta vissza szabad királyi városi jogait, s a XIX. sz. közepéig dinamikusan fejlődő, kulturális téren nem egyszer vezető városaink egyike volt. Közrejátszott ebben a város kedvező földrajzi fekvése, jelentős egyházi szerepe és közigazgatási funkciója. A XIX. sz. második felében ez a fejlődés – a gyorsan iparosodó és fejlődő főváros árnyékában – lelassult. Nyersanyag hiányában az iparosodás lassúbb ütemű volt, mint más városokban. Az 1869. évi népszámláláskor a lakosság számát tekintve az országos rangsorban 22 683 lakosával a 19. helyen állt. Írni és olvasni a lakosság 74 %-a tudott (12. hely). A Belváros, a Palotaváros és a Felsőváros mellé a XIX. sz. közepén szerveződött meg a két új külváros, a Tóváros és a Víziváros.

Az 1800-as évek eleje kis létszámú székesfehérvári polgárságának művelődési igényei még nem nagyon voltak. A reformkorban viszont már jelentkeztek azok a politikai erők és törekvések, amelyek a közművelődés terén a társadalmi összefogásra épülő társaságokat, egyesületeket életre hívták. A város és a megye első olvasóegyletét a kispapok hozták létre az 1820-as évek elején. Az 1838-ban alakult nemesi és polgári kaszinó, valamint az 1840. május 31-én létrejött Fejér Megyei Olvasótársaság történetét Murányi Lajos dolgozta fel.¹

A kiegyezést követően meginduló polgárosodás, a politikai, a gazdasági és a kulturális élet fejlődése megkövetelte a lakosság műveltségi szintjének emelését is. A szabadabb légkörben a lakosság egyes rétegei megalakították az igényeik szerinti művelődési egyesületeket, társaságokat és köröket. Ezek célja a műveltségi szint emelése, az olvasás népszerűsítése, könyvtárak létesítése volt, de komoly politikai szerepet is játszottak. Nagy részük ugyanis Kossuth nevével és 1848 programjával fellépő pártok befolyása alá került, így az egyesületek néhol a korlátozottan működő politikai pártok hiányzó alapszervezeteit is pótolták. 1867. július 3-án jelent meg Eötvös József vallás- és közoktatásügyi miniszter felhívása népnevelési egyletek alakítására, s ezt követően egymás után alakultak az olvasóegyesületek, olvasó népkörök. Az ebben az

¹ *Murányi Lajos: A reformkori Fejér vármegye olvasáskultúrája. A székesfehérvári kaszinók és a Fejér Megyei Olvasótársaság. 1838–1849. Székesfehérvár, 1993.*

időszakban alakult olvasókörok és a reformkor hasonló egyesületei között nem volt szerves kapcsolat. Alapszabályban megfogalmazott egyik fő céljuk volt: önművelés, önnevelés olvasás által. Az alapszabályt az alapító tagok állították össze, általában minták alapján. Jóváhagyásuk a Belügyminisztérium hatáskörébe tartozott. A körök vezető szerve az évenként, néha félévenként ülésező közgyűlés volt, amely megválasztotta a tisztségviselőket és döntött a költségvetésről. Az általában havonta ülésező választmány a két közgyűlés között intézte az ügyeket (könyvek, hírlapok megrendelése, új tagok felvétele stb.). Külső testületek előtt az elnök képviselte a kört, akit elfoglaltsága esetén az alelnök, vagy az igazgató helyettesített. További választott tisztségviselők voltak: pénztáros, jegyző, ügyvéd (a kör jogi képviselése mellett a hátralékok behajtását végezte), és természetesen a könyvtáros. Néha a település köztisztviselőiben álló polgárai közül díszelnököt is választottak, de az gyakran csak formális tisztség volt. A körök működésének anyagi alapját a tagdíjak, a beiratkozási díjak, a társas rendezvények (bálok) bevételei és az adományok jelentették. Kiadásai: a kör helyiségének bérleti díja (ha nem volt saját helyiségük), a könyvek, hírlapok beszerzése, kötetése.

Székesfehérváron 1867 és 1947 között több mint harminc közművelődési, kulturális egyesület működött hosszabb-rövidebb ideig. Történetük, tevékenységük a – talán legjelentősebb – Vörösmarty Kör kivételével² ezidáig nagyrészt feldolgozatlan, többek között azért, mert irataik közül csak kevés maradt fenn. A kutató így elsősorban a korabeli helyi sajtó cikkeire, a körök közgyűléseiről szóló tudósításokra, és a néhány fennmaradt könyvjegyzékre támaszkodhat. Az olvasókörok történetét csak az első világháború kitöréséig kísértem figyelemmel, bár közülük kettő – a Felső- és a Vízvárosi, illetve a Palotavárosi – a két világháború között is működött.

Tóvárosi Olvasókör

1867. május 6-án alakult meg a Vörösmarty Kör, amely 75 éven át volt – változó intenzitással – a város szellemi életének központja. Még abban az évben, július 1-jén megalakult a Tóvárosi Olvasókör is. Részlet az 1867. október 23-án jóváhagyott alapszabályból: „Olvasótársaság alakul ily cím alatt: »Tóvárosi olvasó népkör« a székesfehérvári tóvárosnegyedben lakó részvényes tagokból. Célja: hogy népszerű munkák olvasása s tisztességes társalgás által alkalmat nyújtson a művelődés s ismeret szerzésére.” A kör neve az 1879-es módosított alapszabályban már Tóvárosi Olvasókör, amely „Táncvigalmakból és más egyéb rendkívüli bevételekből, úgy a tagdíjakból befolyó összegben – fő tekintettel a magyar szak- és szépirodalomra – könyveket, földabroszokat, jeles hazafiak, költők és művészek arcképeit, mellszobrait, magyar művészek festményeit, napilapokat, heti vagy havi folyóiratokat rendel és beszerz...” A módosítás szerint vannak alapító tagok (ötven forint alapítvány befizetésével), rendes tagok (évi két forint tagdíj) és olvasó tagok (csak nők, évi két forint tagdíj). A későbbi alapszabály-módosításokat vagy a tagdíjak emelése, vagy a választmány létszámának emelkedése tette szükségessé.

Az alapító elnök Boross Mihály népszerű politikai író és költő volt. Őt követte 1872-ben Fekete János, a vármegye főlevéltárnoka, akinek halála után, 1872-ben Rozgonyi György árvaszéki elnököt, majd 1879-ben Éder József orvost, 1881-ben ismét Rozgonyi Györgyöt választották elnökké. 1882-től 1891-ig Szógyény-Marich Géza, 1892-től 1895-ig Tassy Béla megyei árvaszéki elnök és birtokos, 1895-től 1897-ig báró Fiáth Miklós főispán, 1898-tól 1907-ig Kenessey Gyula töltötte be a tisztséget.

A kör első helyisége az egyik tag, Keresztes Károly házában volt, de 1871-ben már Orsonits Antal Széchenyi utcai vendéglője. 1885-ben költöztek át Éder József Vörösmarty téri házába, majd 1890–91-ben – meglehetősen viharos körülmények között – Tremkó Ferenc Széchenyi utcai vendéglőjébe. (Az Éder-ház nem volt „vendéglővel összekötve”, ezért nem volt alkalmas társas összejövetelek rendezésére. Az átköltözés mellett állók legfőbb érve az volt, hogy „...egy körbe nem csupán bibliázni járnak...”, az ellenpárt attól félt, hogy a kör kocsmává züllik.) Utolsó helyiségüket – már viták nélkül – 1899 nyarán foglalták el, Máté Ferenc Budai út 1. sz. alatti házában, a Glatz-féle vendéglő mellett. Itt 1400 forintért új épületrészt építettek, tágas táncteremmel és egy kisebb olvasóteremmel, s ezek mellé kibérelték a vendéglőt és a kerthelyiséget.

A Tóvárosi Olvasókör tagjai nagyrészt bírák, ügyvédek, városi és megyei tisztviselők voltak. (A kör társadalmi összetétele hasonló volt a Vörösmarty Köréhez.) Voltak vidéki tagok is. A

² Csongor Rózsa: A Vörösmarty Kör története. Székesfehérvár, 1960.

kezdeti időszakban a taglétszám 140–170, de az 1900. évi közgyűlés már 365 tagról adott számot, és még az év májusában belépett a 400. tag. 1901-ben volt csúcspont, 449 taggal, akik közül 120 vidéki olvasó tag.

Az 1890-es években élte a kör virágkorát, s az évtized közepére – még a Vörösmarty Kör is megelőzve – a város szellemi központja lett. A Széchenyi utcai helyiségben ebben az időszakban naponta 60–70 tag fordult meg. Az itt folyó élénk társadalmi élettel a helyi sajtó többször vezércikkben is foglalkozott.

A korszak olvasókörei közül – a Vörösmarty Kör is beleértve – a Tóvárosi Olvasókörnek volt a legnagyobb könyvtára. 1872-ben Csapó Ödön könyvtáros évi jelentése szerint a könyvtár teljesen rendben, a könyvek vászonkötéssel láttattak el. Ekkor 412 kötet könyvük volt, s 328 kölcsönzés alkalmával 612 kötetet kölcsönöztek ki. Az első hat évben 2000 forintot fordítottak könyvekre és lapokra, így 1874-ben már 923 kötet könyv volt a kör könyvtárában. A György Aladár szerkesztésében 1886-ban megjelent Magyarország köz- és magánkönyvtárai 1885-ben című könyv szerint 1884-ben 1409 mű volt a könyvtárban 2778 kötetben. Ezek közül 1562 kötet magyar, 731 francia, 295 német, 145 angol, 7 latin és 38 egyéb nyelvű. A műveknek több mint fele, 813 volt szépirodalom. Már 1874-ben megjelent a kör könyvtárának nyomtatott könyvjegyzéke, de ezt nem ismerjük. Nem maradt fenn az 1880-as jegyzék sem, amely – György Aladárt idézve – „a könyveknek eléggé gondos megválogatásáról tanúskodik”. 1900-ban jelent meg egy 203 művet tartalmazó pótfüzet. Ennek alapján az állomány tartalmi összetételéről természetesen nem kaphatunk képet, hiszen a könyvtár ekkor már 2200 műből állt. A pótfüzetben szereplő művek legnagyobb része szépirodalom: Jókaitól 52 mű, Mikszáth-tól 5 mű, Gárdonyi-tól és Eötvös Józseftől 1-1 mű szerepel benne. A külföldi klasszikusok közül Maupassant, Dosztojevszkij és Zola szerepel a jegyzékben, a lapok közül megvolt a Budapesti Szemle, a Vasárnapi Újság, az Ország Világ és a Természettudományi Közöny néhány évfolyama. A nyitva tartás többször változott, általában heti két-három nap volt nyitva a könyvtár. A városban lakó tagok kettő, a vidékiek négy könyvet kölcsönözhettek egyszerre, egy hónapra. Előfordult, hogy valakinél évekig voltak könyvek, így 1886-ban pl. 146 kötet visszavételét, illetve azok értékét kérték a sajtó útján a késedelmeseiktől, s ez év februárjában a kölcsönzési határidőt 8 napra csökkentették, mert sokan nem kapták meg a kért könyveket.

A kör rendezvényei közül a legjelentősebb az 1900. április 16-án tartott szépirodalmi matiné volt, amelyet a Vörösmarty kápolnásnyéki szülőházán elhelyezendő emléktábla költségeinek támogatására rendeztek. Országos híró írók bevonását ígérték. A Székesfehérvári Hírlap értesülése szerint Rákosi Viktor, Thaly Kálmán, sőt Mikszáth Kálmán neve is felmerült, de a legnevesebb vendégek végül Zempléni Árpád és Szentessy Gyula költők, Farkas Emőd és Gara József írók voltak.

A Tóvárosi Olvasóköri és a Vörösmarty Kör tagjai között ellenséges hangulat uralkodott, holtan többen mindkét egyesületnek tagjai voltak. Először 1903-ban vetődött fel az egyesítés gondolata. Ekkorra a Tóvárosi Olvasóköri anyagi helyzete megrendült. A befolyó tagdíjak már nem fedezték a terembérleti díjat és a könyvvásárlásokat. 1904-ben a Székesfehérvári Kölcsonös Népsegélyező Egyletnél 52 darab húszfilléres heti betétkönyvet váltottak. Ez valójában rejtett tagdíjemelés volt, de az adósság 1906-ra így is elérte a hétezer koronát. 1906-ban vetette fel gróf Széchenyi Viktor főispán ismét az egyesítés gondolatát. A Vörösmarty Körnek ekkor kb. 350–380 tagja volt, a Tóvárosi Olvasóköri mintegy 300, és 115–120 volt azok száma, akik mindkét egyesületnek tagjai voltak. 1907. január 10-én a két kör küldöttei együttes értekezletet tartottak. Az itt elfogadott indítvány szerint a Tóvárosi Olvasóköri teljes vagyonával beolvad a Vörösmarty Körbe. Az új Vörösmarty Kör alakuló közgyűlése 1907. március 17-én volt. Elfogadták az alapszabályt és megválasztották az új vezetőséget. Ezzel a Tóvárosi Olvasóköri negyven év után megszűnt.

Felső- és Vizivárosi Olvasóköri

1868. január 1-jén alakult, Felsővárosi Olvasóköri néven. Alapszabályát a belügyminiszter 1868. január 12-én hagyta jóvá, s e szerint az olvasóköri célja: „...a népszerű és hasznos munkák által tisztességes társalgásra alkalmat nyújtani egy a felsővárosban e célra bérbeveendő alkalmas helyiségben.” A kitűzött célt „...a legtöbb tagok szellemi igényéhez mért heti és napi, poli-

tikai, gazdászati és népszerű ismeretterjesztő lapok, a gyakorlati életre megkívántató olvasmányok, könyvek s térképek..." beszerzésével kívánták elérni.

Működésének első éveiről csak keveset tudunk. Első elnöke Kaiser Sándor volt, aki azonban 1872-ben már többszöri kérés ellenére sem vállalta a tisztséget, s ezért az 1872. január 14-én tartott közgyűlésen Liszits István választották meg, aki egészen 1895 júniusában bekövetkezett haláláig volt a kör elnöke. Az 1895. október 27-én tartott rendkívüli közgyűlésen Tóth Aladárt, Tóth Antalnak, a Függetlenségi Kör elnökének testvérét választották elnökké. A helyére 1902-ben megválasztott Polczér Pétert 1906-ban Havranek Antal szobrász, kőfaragó, a város közismert polgára követte a tisztségben.

Székhelyeit csak az 1870-es évek második felétől ismerjük: 1892. október 28-ig a felsővárosi Arany Sas vendéglő, majd két évig a Fehér Bárány, ezt követően Katics Gyula vendéglője, s végül a vásártéri Obermayer-féle (később Fekete-) vendéglő.

Sok nehézséggel küzdött története során. Az 1877. évi közgyűlésen Liszits István elnök már csak "...reményli helyrehozhatni a mutatkozott egyleti hanyatlás okait..." A közgyűlés igazgatói jelentése szerint "...az egyesület fő célja – a tagok szellemi, társadalmi tevékenységét élénkíteni, terjesztetni – a mutatkozott közöny karjaiba esett." A hanyatlás okait a kör hibás irányában látták: "...a nép elemeit anyagi élvezetek kizárásával és értelmiekkel kívánta magához édesgetni. A többi körök tagjai időnként kevés barátsággal bírálgatták a felsővárosi olvasóegyletet, s mikor mindenhol a torok és gyomos ünnepek elég gyakoriak voltak, a nevezett kelletlenül eszményiebb életmódot választott – kárára." Többször előfordult, hogy az előre meghirdetett közgyűléseket el kellett halasztani, mert a tagok nem jelentek meg kellő számban. Az 1879. szeptember 9-i választmányi ülésen elhatározták, hogy a kör csak akkor maradhat életben, ha a tagsági díjakból befolyó összeg a kiadásokat fedezi. Aláírási íveket bocsátottak ki, s az ekkor a felszolás határára álló kör végül életben maradt. A tagok száma az első 35 évben általában nem érte el a kétszázat. Először az 1898. február 22-én rendezett rendkívüli közgyűlésen vetődött fel, hogy befogadják a Vízivárosban lakó polgárokat is. A kör ekkori helyisége, a vásártéri Obermayer vendéglő mindkét városrész lakói számára könnyen elérhető volt. Erre végül 1902-ben került sor, s a kör nevét ekkor változtatták Felső- és Vízivárosi Olvasókör-re. A tagok száma 1907-re elérte a 280-at, és az anyagi helyzet is rendeződött.

A könyvtár kezdetben csak lassan gyarapodott. 1876-ban mindössze 195, 1884-ben is csak 513 kötetből állt. Az évi gyarapodás ekkor nem haladta meg a 30-40 kötetet. 1907-ben viszont a könyvtáros már heti 50-55 kölcsönzőről és évi háromezer kötetes forgalomról számolt be. Hetenként csak egyszer volt nyitva, vasárnaponként egy-egy órát. A két ismert nyomtatott könyvjegyzék 1882-ből és 1900-ból való. 1882-ben 277 mű volt a könyvtárban, 436 kötetben, 1900-ban 567 mű, 799 kötetben. Mindkét jegyzéken csak magyar nyelvű művek szerepelnek. Az 1882-es jegyzék kb. egyharmada az ismeretterjesztő és szakirodalom, nagyobb részt magyar szerzők munkái. A szépirodalomból a legtöbb (34) művel Jókai szerepel, a külföldiek közül Dumas 8 művel. A nem szépirodalmi munkák legnagyobb részt történeti, társadalomtudományi könyvek, pl. Ábray Károly és Horváth Mihály kötetei. Az összes mű mintegy 10 %-a volt gazdászati, kertészettel, szőlőműveléssel, borászattal, méhészettel foglalkozó szakmunka, és természettudományi (csillagászat, földrajz) könyv. (A Felsőváros lakói nagyrészt földműveléssel foglalkoztak, az ilyen tárgyú könyvek aránya itt magasabb.) 1900-ban ismét Jókai az első 35 művel, öt követi Jósika Miklós 11 és Mikszáth 8 művel. A világirodalom klasszikusai közül ekkor megvolt Daudet, Goethe, Maupassant, Shakespeare és Zola néhány alkotása, de természetesen mindkét jegyzéken többségben voltak a korban nyilván ismert, népszerű, de mára már nagyrészt elfelejtett szerzők könyvei.

Palotavárosi Olvasókör

1873. március 9-én jelent meg „Több polgár” aláírással a Székesfejérvár című lapban egy felhívás: „A helybeli palota-külvárosi polgárok egy olvasókör megalakítása végett folyó hó 10-én (...) tartandó értekezletre Kostyelik Ferenc úrhoz (...) tisztelettel meghívtnak.” Itt megállapodtak, hogy a „politikai színezet” nélkül megalakuló olvasókör létrehozásához 150 alapító tag szükséges. Az alakuló közgyűlést március 25-én tartották, amikor már több mint 200 aláíró tag volt. Az alapszabályt az 1873. április 6-i közgyűlésen fogadták el. Nagy Ignác ügyvéd, akit 1866-ban választottak meg elnökké, 1913-ban, a kör 40 éves fennállása alkalmából rendezett

díszközgyűlésen így emlékezett: „Mikor a sajtó sebek lassacskán hegedni kezdettek, az ember természetes ösztöne a társaságban való élet követelte már, hogy a legszűkebb családi kör tagításával csoportosabb összejövetelekre is alkalmat, módot nyerjen. Országszerte kezdtek meg alakulni az általános közművelődést célul tűző olvasókörök, ... az olvasókörökben kezdődött ... [a] politikának lassacskán fokozatos beszűrődése. Ott voltak a bizalmas megbeszélések, onnét indult ki minden mozgalom, a szabadság iránti tüntetések ... majd ezután a képviselőválasztások bekövetkeztével a pártalakulások. Itt keletkezett csírája a Palotakülvárosi-olvasókör megalakításának, azért, hogy ezen városrészben leginkább elhelyezkedve levő iparososztály tömörítve együtt tartassék.” Az olvasókör ünnepélyes megnyitására 1873. július 17-én került sor, a Kostyelik vendéglőben. A könyvtár javára itt 20 forint gyűlt össze, s Számmer Imre és Hajós Kálmán könyveket is felajánlott. 1874 márciusára a taglétszám elérte a 300-at, s már ekkor megkezdtek egy dalárda szervezését, Novák Sándor „tűzoltó zene karmester úr” segítségével. A dalárda rövidesen meg is alakult, s Novák Sándor már áprilisban megkezdhette a tanítást.

A kör első elnöke Turják János, a város gazdasági tanácsnoka volt. Őt 1875-ben Ullmann Miklós (ugyancsak városi tanácsnok) követte, 1879-től Szeplelt Nándor, 1883-tól Rainiss Mátyás tanár volt az elnök, aki egyúttal az Iparos Segédek Képző és Segélyző Egyletének is elnöke volt. Lemondása után, 1886-ban választották meg Nagy Ignác ügyvédet, aki több mint 30 évig volt a kör elnöke, s vezetője volt a városban működő Függetlenségi Körnek is.

1873-tól 1895-ig Kostyelik Ferenc Palotai úti vendéglője volt a kör helyisége, illetve – ismét Nagy Ignácot idézve – „...a Kostyelik-féle vendéglőnek e célra nem alkalmas hátsó szobácskájában húzta meg magát”. 1895-től mintegy háromnegyed évig az egyik tag, Boros Sándor iparos azt a nemes ajánlatot tette, hogy addig, míg az adósságok törleszhetők, házában ingyen ad helyiséget a kör részére. Ez az ajánlat mentette meg az olvasókört a tönkremenéstől.” (1895-ben alakult meg Székesfehérváron a Katolikus Néppárt, amely a függetlenségiektől a katolikusok egy részét átvitte a maga táborába.) A legelső teendő ekkor a tagtöborzás volt. Az erőfeszítéseket siker koronázta: az adósságokat sikerült törleszteni, a tagok száma is nőtt, bár a korábbi szintet nem érte el, és általában 200 alatt maradt.

A taglétszám meglehetősen ingadozott ugyan – 1885-ben pl. 121-re csökkent, ezért ebben az évben gyűjtőíveket bocsátottak ki – az egyesület kb. húsz évig megrázkódtatás nélkül működött. Az 1890-es évek közepére azonban válságba került. Nagy Ignác így emlékezett erre az időszakra: „Majd hogy szét nem morzsolta az egyházpolitikai viszály, mely létrehozta a katolikus köröket ezen olvasó kör hátrányára is, s tagjai száma 40-re apadt. Már-már a feloszlásra és a könyvtár elárverezésére gondoltak, midőn a legválságosabb helyzetben Boros Sándor iparos azt a nemes ajánlatot tette, hogy addig, míg az adósságok törleszhetők, házában ingyen ad helyiséget a kör részére. Ez az ajánlat mentette meg az olvasókört a tönkremenéstől.” (1895-ben alakult meg Székesfehérváron a Katolikus Néppárt, amely a függetlenségiektől a katolikusok egy részét átvitte a maga táborába.) A legelső teendő ekkor a tagtöborzás volt. Az erőfeszítéseket siker koronázta: az adósságokat sikerült törleszteni, a tagok száma is nőtt, bár a korábbi szintet nem érte el, és általában 200 alatt maradt.

Az 1870-es évek végén a Palotavárosi Olvasókör volt a kiindulópontja a székesfehérvári függetlenségi mozgalomnak. A megalakuló Függetlenségi Kör, Nagy Ignác visszaemlékezése szerint „...a Palotakülvárosi-Olvasókör kebeléből indult ki, itt izmosodott meg és hosszú időn mindkét körnek együttes, közös helyisége volt, a Kostyelik Ferenc utóbb Horváth Mihály vendéglőjében.” Az olvasókörben kezdte politikai pályáját pl. Saára Gyula, aki később a Függetlenségi Kör elnöke, majd a város polgármestere lett. Az 1909-es Székesfehérvári Naptár írta róla: „A politikai téren 1878-ban találkozhattuk először nevével. A Palotakülvárosi Olvasókör, mely ez időben kiindulópontja volt minden függetlenségi, ellenzéki mozgalomnak, jegyzőjévé, majd pedig igazgatójává választotta.”

A korszak székesfehérvári olvasókörei közül a palotavárosinak volt a második legnagyobb könyvtára. 1884-ben könyvtárjukban 683 mű volt, 1034 kötetben. Ekkor itt volt a legnagyobb a szépirodalom aránya: 75 %. Az 1890-ben megjelent nyomtatott könyvjegyzék 711 művet tartalmaz (1385 kötet). Élén a könyvtáros figyelmeztetése: „nagyobb szabású műből csak egyet, a kisebbekből kettőt” lehet kölcsönözni, két hétre. „Egyúttal figyelmeztetik az olvasó közönség, hogy az olvasás végett kiadott műveket tisztán tartsa, azokban semmiféle megjegyzést, sőt mi több lapkiszakítást és könyvtári szám leszakítást – mint ezt a tapasztalás bizonyította – ne tegyen, mert a könyvekben okozott bármiféle károkért felelős és a megrongált vagy elveszített könyveket beszerezni, vagy a választmány által meghatározandó pénzüsszeget a kör pénztárába befizetni tartozik.” A könyvtáros ebben az időben Békefi (Szaller) István volt, aki 1848-ban

Székesfehérváron született, itt végezte tanulmányait, majd színész lett. 1880-ban visszatért Székesfehérvárra városi hivatalnoknak. Elbeszéléseket, verseket írt, 1890-ben önálló kötete is megjelent. A gondosan összeállított címjegyzék a szerzőn és a címen kívül közli a műfajt (elbeszélés, regény, korregény, rege, tanulmány, jellemrajz stb.), a kötetszámot és a „raktári jelzetet” (polcszám és könyvszám). 1890-ben is 75 % a szépirodalom, ennek több mint fele magyar szerző műve. A legnépszerűbb itt is Jókai 83 művel és Jósika Miklós 20 művel. A külföldi szépirodalom nagyobb része a kor népszerű, olvasott írónak csekély irodalmi értéket képviselő könyve (Conway, Feulliet, Gaboriau, Greville). A mintegy 160 szak- és ismeretterjesztő könyv 60 %-a történelmi, politikai irodalom és életrajz. A természettudomány és a mezőgazdaság az ismeretterjesztőn belül 15 %. Lexikon csak a Közhasznú ismeretek tára 12 kötete.

Székesfehérvári Polgári Kör

A Tóvárosi Olvasókör 1890–91. évi helyiségváltoztatása szakadást idézett elő. A változtatást ellenzők 1891. január 11-én megalakították a Székesfehérvári Polgári Kört, Tóváros székhellyel. Céljai között szerepelt – a művelődés terjesztése, a közszellem fejlesztése mellett – társadalmi kérdések, városi és megyei közügyek feletti eszmecsere is. Elnöke a Tóvárosi Olvasókör korábbi elnöke, Szőgyény-Marich Géza volt és a Tóvárosi Olvasókörből került ide Salamon Károly könyvtáros is. A könyvtárról csak annyit tudunk, hogy 1891-ben adományokból 66 kötettel gyarapodott. Utolsó „életjele”: az 1897. december 20-ra kitűzött közgyűlés elmaradt, mert a tagok nem jelentek meg kellő számban.

* * *

A dualizmus korának székesfehérvári olvasóköréi közül a legegységesebb közművelődési tevékenység a Tóvárosi Olvasókörben folyt. Elsősorban azért, mert ez az egyesület kötődött a legkevésbé a nevében szereplő városrészhez, igyekezett a város egész területét átfogni, és hatókörét annak környekére is kiterjesztette.

A helyi sajtó nem volt mindig elégedett az olvasókörök működésével. Az 1870-es években főleg az ismeretterjesztő előadások hiányát rótták fel, később azt írták, hogy a „kártyapénz summájának nagyobbításán kívül édes kevés célt valósítanak ott meg”, s a legjobb esetben a kártyázáson kívül még újságot olvasnak.

Jelentőségüket túlértékelni, vagy alábecsülni egyformán hiba volna. Nyilvános városi könyvtár hiányában – más egyesületekkel együtt – fontos szerepet játszottak a város lakosságának olvasnivalóval való ellátásában és színterei voltak a közösségi művelődésnek.

Komlósi József

A székesfehérvári egyházmegye kulturális értékmentő munkája a harmincas években

Shvoy Lajos székesfehérvári megyéspüspök nagyszabású művelődéspolitikus volt. Kormányzásának első évtizedében bámulatos léptékű munka folyt egyházmegyéjében: ekkor történt a püspöki és szeminárium könyvtárak katalogizálása, a püspöki levéltár anyagának rendezése, valamint egyházművészeti emlékekből egy állandó(ra tervezett) kiállítás berendezése. Az alábbiakban ennek a munkának a mozgatórugóit és részleteit szeretném ismertetni.

Elsősorban pontosan be kell határolnunk azt az időszakot, amelyben e nagyszabású munkára sor került. 1934-ben kezdődött meg az a módszeres építkezés, amelynek leglátványosabb eredménye – egyúttal az egész folyamat csúcspontja – az Egyházmegyei Múzeum 1938. október 13-i megnyitása lett. Mivel Shvoy Lajos 1927-ben vette át az egyházmegye kormányzását, adódik a kérdés, hogy miért nem kezdte meg előbb ezt a tevékenységet, ha az – mint a történetek mutatják – annyira szívügye volt. A válasz egyszerű: nem volt rá előbb pénz. A székesfehérvári egyházmegye Prohászka Ottokár püspök halálakor az anyagi összeomlás, a csőd szélén állt. Ezt elsősorban a főpásztor túlzott jótékonykodása és kellően meg nem alapozott, súlyos

gazdasági vonzatokkal is járó vállalkozásai – mint a Magyar Jövő Kiadóvállalat – okozták.¹ De tisztában kell lennünk azzal is, hogy az egyházi nagybirtokok többsége – még Prohászkanál anyagiasabb főpásztorok irányítása alatt is – veszteséges volt ebben az időszakban. Ráadásul a fehérvári püspökség birtokállománya a legkisebbek közé tartozott, ezért minden nehézség súlyosan érintette.²

Shvoy Lajos erős kézzel látott neki az uradalmak reformjának, melynek gyümölcsei csak lassan jelentkeztek, hiszen a nyereséget kezdetben a birtokokba kellett visszaforgatni: cselédlakások, istállók, hizlaldák épültek először.³ A gazdasági világválság is nehezítette a helyzetet. Csak annak elmúltával nyílt meg a lehetőség a nem létfontosságúnak ítélt kezdeményezések finanszírozására.

Az indítékok

A másik dátum az 1938-as esztendő – Szent István halálának 900. évfordulója és a Budapesti Eucharisztikus Kongresszus éve. Természetesen a közélet minden szereplőjében, így az egyházi vezetőkben is erős reprezentációs igény alakult ki a jubileumi évben. A városi rendezvények sorába ugyanis szervesen illeszkedett az egyházmegye munkája. Május 22-én vitézavatásra utazott ide a kormányzó, másnap Pacelli nunciust fogadták, május végén a Szent Jobb érkezett Fehérvárra, augusztusban az országos öt napos Szent István ünnepségek egyik központja volt a város, melyre az egész ország figyelt, hiszen itt ült össze az az országgyűlés, mely Szent István emlékét törvénybe iktatta. A város tudatosan készült ezekre a napokra. Nagyszabású építkezések kezdődtek: a történelmi belváros ekkor nyerte el mai arcát, mikor öt korábbi épületből megalkották a városháza ma is látható tömbjét. A középkori királyi bazilika romjait bemutató impozáns kőtár is elkészült. Új emlékművek, szobrok sora született, közöttük olyanok, melyek azóta a város jelképeivé váltak, mint Ohmann Béla Kálmáncsai- vagy Sidló Ferenc Szent István-szobra, Medgyessy Ferenc török-kútja. De ekkor leplezték le Erdey Dezso Varkocs-szobrot, Lux Elek Szent Imre és Wattay-szobrait, valamint Moiret Odón Nagy Lajos emlékművét is.⁴

A polgármester 1933-tól kezdve több ízben is tiszteletteljesen szorgalmazta, hogy az egyházmegye értékeit is hozzák olyan állapotba, hogy azok az 1938-as évben a város díszei lehessenek. De minden esetben leszögezte: megérti az egyházmegye anyagi természetű aggályait.⁵ Az egyház kivette részét a készülődésből, elsősorban építkezésekkel, rekonstrukciókkal. A város – a székváros plébániáinak kegyura – természetesen ezekben is komoly szerepet játszott, de a lakosság adományai is nagy súlytal estek latba. 1938-ra műemléki helyreállításához méltóan, gótikus íveket is bemutatva restaurálták a püspöki székesegyházat, kialakították méltó altmplomát is. Szomszédságában a gótikus Szent Anna kápolnát megszabadították stílustalan előépítményétől. Ha nem is lett kész, de használható állapotba került a Vasútvidéki Prohászka-emléktemplom, amelybe 1938. június 1-jén átszállították az 1927-ben elhunyt püspök holttestét a Szedreskerti temetőből. A bazilika megújult altmplomában pedig október 13-án helyezték el három püspökölőjének földi maradványait. Séllyei Nagy Ignác, báró Barkóczy László és Steiner Fülöp addig a város külső temetőiben nyugodtak, hamvaik ekkor kerültek végső nyughelyükre.⁶

Mindebből látszik, hogy a reprezentáció igénye az egyházi vezetésben is élt. A fenti sorba tökéletesen belesimul az Egyházmegyei Múzeum megszervezése: a múlt csillogó liturgikus emlékeit felmutatva demonstrálható az egyház ereje. Erre azonban az egyházmegye a város sürgetéseinél nyomósabb ösztönzést is kapott. A Vatikán, pontosabban szólva a Congregatio de Seminariis is sürgette a harmincas évek derekán egyházmegyei múzeumok nyitását a szeminá-

¹ Shvoy Lajos: Önéletrajz; kézirat 1964.; Székesfehérvári Püspöki és Székeskáptalani Levéltár (SZPL I – No. 1684/IV/1.); 35. old. [Kiadása folyamatban.]

² Gergely Jenő: A katolikus egyház története Magyarországon 1919–1945.; Bp., 1997. 301–310. old.

³ Shvoy Lajos: i.m. 36–37. old.

⁴ Lásd: Szarka Géza–Láng István: Székesfehérvár ünnepi éve 1938, Székesfehérvár 1939. és Magony Imre: Székesfehérvár szobrai; Székesfehérvár 1995. 17, 48, 65, 74. és 86. old.; SZPL I – No. 7206, 7207, 7210 csomó iratai.

⁵ SZPL I – No. 442 – 776/1933. és 954/1936.

⁶ SZPL I – No. 7206, 7210 csomó iratai.

riumok épületében. A kongregáció úgy vélte, a múlt hitének tárgyi emlékei túlmutatnak a reprezentáción, hiszen a régi emberek hitéről tesznek tanúbizonyságot, ekként hathatós segítséget nyújthatnak új papi hivatások ébresztésében.

Ám a reprezentáció és a külső sürgetés indokain kívül még egy ösztönző tényezőre is felfigyelhetünk. Ez pedig belső indíték: magából a kulturális gyűjteményekből, pontosabban azok állapotának tarthatatlanságából fakadt. A püspöki könyvtár az 1889-ben elhunyt jeles könyvgyűjtő, Pauer János püspök hagyatékával kezelhetetlen méretűvé duzzadt. A helyzet tarthatatlanságára a Múzeumok és Könyvtárak Országos Felügyelősége is felhívta a figyelmet – már 1905-ben.⁷ Prohászka Ottokár püspök ennek nyomán tett kísérletet a rendezésére két ízben is, ezek a kezdeményezések azonban elháltak: 1908-ban szakszerűen, ám kissé praktikatlanul fogott a munkához Radványi Miklós; a második, több sikerrel kecsegtető kísérletnek a történelem vetett kegyetlen véget, hiszen vezéralakja, dr. Pécsy Jenő holtan maradt a világháborús csatáren.⁸ Ráadásul az európai látókörű Prohászka halálával újabb jelentős, mintegy 2800 kötetes könyv- és 610 kötetes folyóirat-együttes szállt a gyűjteményre, melynek nagyságát ekkor már 28 000 kötetre becsülhetjük.⁹

A püspöki levéltár szintén komoly gondokkal küzdött. Sajátos iratkezelési rendje, melyet még Aigner Károly alkotott meg, már a kanonok 1850-ben bekövetkezett halálakor megbomlott. Aigner szisztémájában nem volt szükség mutatókönyvekre: az iratok iktatás után tematikájukra utaló levéltári számokat kaptak, és ezek szerint helyezték el őket. Nyolc évtizeden át egymást váltó püspöki titkárok kezelték az anyagot, több-kevesebb hozzáértéssel – gyakran komoly keveredések okozva. Ráadásul a folyamatosan növekvő iratforgalom – különös tekintettel a plébániai iskolák püspöki felügyeletéből fakadó aktatömegre – áttekinthetetlen masszává duzzasztotta az anyagot.¹⁰ Hogy valamit tenni kell, az nyilvánvaló volt.

A főszereplők

Shvoy Lajos megyéspüspök ideális személyeket talált a feladatra. A főszereplő kétségkívül *Kuthy István* volt, akit a főpásztor 1934-ben nevezett ki püspöki könyvtárosnak és levéltárosnak. Kuthy 1889. június 27-én született Székesfehérváron. Középiskolái után a Pázmány-egyetemen Eötvös-kollégistaként 7 féléven át vegytant és természetrajtot tanult, majd Berlinben, a Königlische Technische Hochschuleban töltött egy évet. Ám kispapnak jelentkezett, Innsbruckban kezdte meg a teológiát, amit Székesfehérvárott fejezett be. 1918-ban szentelték pappá. Káplánévei (1918–1920) után a püspöki irodában lett jegyző, mellette hittanár. 1926-ban a nyolc év szünet után megnyíló fehérvári szemináriumban lett tanár és spirituális, majd 1944-ben az intézet rektora. Később címzetes préposti méltósággal tüntette ki Shvoy püspök, majd kanonok és főesperes lett. Szakértelme miatt az Egyházmegyei Egyházművészeti Tanács, valamint az Egyházmegyei Liturgikus Bizottság Elnöke is volt. A nagy tudású és széles körű műveltséggel rendelkező könyvtáros 1966. május 1-jén hunyt el.¹¹ Kéziratban ránk maradt értekezései javarészt forrásértékű művészettörténeti munkák a székesfehérvári egyházmegye vallásos tárgyú műemlékeiről. Plébániatörténeti adatgyűjtése pedig ma is levéltári kéziratár leggyakrabban kutató anyaga.

Meg kell jegyezni, hogy az egyházmegyei levéltárakban gyakran előfordult, hogy a püspök olyan papot bízott meg levéltárosi teendőkkel, akit pihentetni kívánt, vagy valamilyen fegyelmi vétség miatt szem előtt akart tartani. Kuthy István feltétlenül az első kategóriába tartozik. Kifejezetten terápiás céllal került a könyvtár nyugalmasnak látszó falai közé. Ideggyengeségének, 1930-as évek elején történt lelki megrokkolásának okait csak a helyi szájhagyomány örö-

⁷ SZPL I – No. 442 – 1652/1905.

⁸ *Pürszki Géza Bernát O. Cist.: A Székesfehérvári Püspöki Könyvtár története 1929–1968 között; kézirat 1973, SZPL I – No. 1714. 13. old.*

⁹ *Laczkó Gábor: Prohászka Ottokár püspök pályája és szellemisége magánkönyvtára tükrében, kézirat 1997. 55. old. (Székesfehérvári Püspöki Könyvtár, Ms. 561.)*

¹⁰ *Nagy Lajos: A Székesfehérvári Püspökség levéltára, Bp. 1958. 4–6. old.*

¹¹ *Schematismus venerabilis cleri diocesis Albaregalensis ad annum Domini MCML; Székesfehérvár 1950. 107. old. és SZPL I – Cédulakatalógus az egyházmegyei papokról.*

kítette meg. Az hihetőnek látszik, ám bizonyíthatatlan, ezért részletekkel nem kívánom most untatni önöket. Etikus sem lenne, hiszen Kuthy olyan munkát végzett, melyet csak dicsérni lehet. Komoly érdeme, hogy megfelelő munkatársakra is talált.

A múzeum megszervezésében elsődleges társa *Fehér Béla* vértessboglári plébános, neves archeológus volt. Fehér Béla 1890. október 11-én született a Trencsén megyei Bércesen. Előbb premontrai novícius volt, majd az egyházmegyes kispapok közé állt 1916-ban. Pappá 1919-ben szentelték. Adonyban, Zsámbékon, Budakeszin és Budafokon töltötte káplánéveit, majd adminisztrátorként Szigetcsépen (1927–1936) szolgált. 1936-tól volt Vértessboglár plébánosa. A múzeumot szívügyének, főművének tekintette. Ő járta be szakértőként az anyaggyűjtés időszakában az egyházmegye plébániáinak mintegy kétharmadát, felmérve, hogy milyen kegytárgyakat érdemes a múzeumba beszállítani. Saját gyűjteményével is – elsősorban éremtárral – gazdagította az anyagot. Érdemei elismerésül a püspök az Egyházmegyei Múzeum tiszteletbeli felügyelőjévé és őrévé nevezte ki. Fehér Béla 1939. január 7-én hunyt el. Talán a sors kegye, hogy a múzeum tündöklésekor fejezte be életét, a gyűjtemény későbbi hanyattatásai már nem keserítették szívét.¹²

Két civil is részt vett a nagy munkában, mindketten állami ösztöndíjjal. *Juhász József* állástalan diplomás, latin-történelem szakos tanár volt. Vargha Damján O. Cist., pécsi egyetemi tanár ajánlására név szerint kérte a kultuszminisztertől Shvoy Lajos püspök a könyvtár rendezési munkálataira. A kormányzat 1935 áprilisától folyósított havi 80 pengőt számára. Mielőtt a püspöki könyvtárban elkezdte volna munkáját, két hónapon át a Budapesti Egyetemi Könyvtárban végzett tanulmányokat. Megbízata 1937. július 1-ig tartott, melyet a püspök saját pénzéből további két hónapra meghosszabbított.¹³ Két esztendő munkáját maga a megyéspüspök méltatta 1937. augusztus 31-én kelt, Hóman Bálinthoz címzett levelében: „*Juhász tanár kiváló szaktudása átszegtett bennünket a kezdet nehézségein, s szép incunabula, antikva, a RMK gyűjteménye, egyházmegyei papíroink munkáiból összeállított gyűjteményünk, a folyóirattár, a kézikönyvtár, sőt nagy könyvtárunk egy részének feldolgozása, továbbá a székesfehérvári kiváltságos prépostsági levéltárból ránkmaradtak rendezése, a püspökség gazdasági levéltárának 1777–1849-ig terjedő anyagának átnézése, az utóbbi munkák során párt értékes középkori okmányok napvilágra való hozatala Nagyméltóságod kiküldöttjének elvitathatatlan érdeme.*”¹⁴ Juhász segédkezett továbbá a szemináriumi és káptalani könyvtárak rendezésénél, és részt vett a plébánia könyvtárak látogatásában is. Nagy tudású, szerény, szorgalmas ember volt, ekkoriban már előrehaladott tudóbetegségben szenvedett. Munkája végeztével 1937 őszén a város és megyei múzeum ösztöndíjával Bécsbe utazott, a Haus-, Hof-, und Staatsarchivban kívánt várostörténeti kutatásokat végezni. Betegsége még 1937 novemberében sírba vitte.

A könyvtárrendezésben tevékenykedő másik világi, egy kétgyermekes édesanya, Baksa Gyula festőművész felesége, *Pinke Margit* volt. Ő a káptalani-szemináriumi egyesített könyvtár rendezésében szerzett elvitathatatlan érdemeket. Maga a főpásztor bízta meg a katalóguscédulák elkészítésével a latin-történelem szakos középiskolai tanárt. 1937. november 15-től állt a püspökség szolgálatában, bizonyíthatóan legalább 1942-ig.¹⁵ Juhász Józsefhez hasonlóan ő is államsegélyben részesült a VKM részéről.

Levéltárrendezés

A levéltár rendezése tulajdonképpen már 1933-ban megkezdődött, Kuthy Istvánt bízta meg a feladattal Shvoy Lajos püspök. Erről a munkáról azonban a nagyközönség ekkor még gyakorlatilag nem szerzett tudomást. Kuthy hihetetlen tempóban dolgozott. Rendezte a gyűjtemény legnagyobb részét alkotó egyházkormányzati iratanyagot. Először felszámolta a régi anyagban lévő iktatási bizonytalanságokat, majd kezelhetővé tette az egyes plébániákra vonatkozó anyagokat azzal, hogy kiválogatta belőlük és külön sorozatban helyezte el – Scholaria jelzéssel ellátva – a plébániai iskolákra, óvodákra, kántortanítókra stb. vonatkozó aktákat. Szintén

¹² SZPL I – Cédulakatalógus, ill. No. 1000 – 21klm/1938.

¹³ *Purszki*: i. m. 20. old.

¹⁴ SZPL I – No. 442 – 72kl/1937.

¹⁵ SZPL I – No. 442 - 1295/1937.

kiemelte az egyházkormányzati anyagból a szentszéki aktákat, mely mögött a praktikumon túl már okot is feltételezhetünk. Kánonjogi szempontból kétségkívül ezek kutathatósága okozza a legnagyobb problémát: az anyag elkülönítése, a hagyományos számrrendből való kiemelése az avatlatlan szemek elől mindenképp elzárja az aktákat.

Talán nem véletlen, hogy az első külső tudományos kutatók épp az 1930-as évtizedben keresték fel a székesfehérvári püspöki levéltárat. Addig csak a történelem iránt érdeklődő egyházmegyei papok búvárkodtak az anyagban, igaz: Károly János vagy Pauer János neve ma is jól cseng a historiográfusok körében. Az 1935-ben fogadott kutatók is klerikusok voltak, de már nem az egyházmegyei papságból kerültek ki. Vargha Damján ciszterci, pécsi egyetemi tanár, illetve Török Jenő piarista voltak az úttörők. Megjegyzendő, hogy még ebben az évben két kutató vágyó civilt, Cserhát Ferencet és Kőszegi Jánost „a levéltár rendezés alatt van” ürüggyel elutasított a püspök.¹⁶

Kuthy munkájában felfedezhetjük az első tudatos kísérletet a kurrens irattár és a történeti levéltár különválasztására. E célból ésszerűen hozzányúlt Aigner szisztémájához: az egyházkormányzati anyagban – igazodva az új idők kihívásaihoz – új levéltári számokat állított használatba. Az már csak furcsa firtora a sorsnak, hogy épp ez teszi az anyagot kissé nehezebben átláthatóvá, mivel a tárolás és tagolás később megalkotott, történelem szülte logikus korszakhatárai (1945, illetve 1948 az iskolai iratoknál) nem esnek egybe a harmincas évekbeli reformokkal. Mindenesetre a püspökség mai iratkezelési gyakorlata is – természetesen apróbb korrekciókkal – ezt a számrrendet követi.

Az 1930-as években került sor a püspökség gazdasági iratanyagának középszintű rendezésére is. Ez az irategyüttes addig a palota padlásán hanyódot. A munkát Juhász József végezte el. Ma már a püspöki levéltár őrzi a hajdani szeminárium iratanyagát is. Az anyag rendezésének pontos ideje ismeretlen, de azt nyugodtan tehetjük Kuthy István szemináriumi tanári, esetleg rektori működésének idejére. A külzetekre vezetett jegyek alapján úgy vélem, hogy ez sajátkezü munkája volt.

Könyvtárrendezések

Az Egyházmegyei Hatóság kezelésében több könyvtár is volt. Ezek közül a legnagyobb a püspöki könyvtár, mely a püspökök könyvhagyatékából gyarapodott 150 éven át. A püspökök érdeklődését híven tükrözik a hagyatékok – de tudatos könyvtárfejlesztésnek nyomát a XIX. sz. végéig nem látni. A hagyatéki leltárakon túl más segédlet nem is volt a könyvműszárhoz. Így az elsődleges munka a leltározás és katalogizálás volt. Ennek során külön kezelésbe került néhány speciális gyűjtemény: az incunabula-, antikva-, RMK-, manuscripta-anyagok, valamint az egyházmegyei papírok művei. Külön katalógus készült a folyóiratanyaghoz, az évkönyvekhez és naptárakhoz; görög-latin klasszikus auktorok munkáihoz, valamint a kézikönyvtárhoz.¹⁷

Ez a munka 1935-re készült el. A könyvtárban a rendezés emlékére márványtáblát helyeztek el, s még az év decemberében Hóman Bálint miniszternek mutatta be a püspök az eredményeket. A következő lépés a könyvtár tudatos fejlesztésének megkezdése volt. A püspök 1935-ben felhatalmazta Kuthy István és munkatársait, hogy kutassák át az egyházmegye plébániáinak könyvtárait, s a még meglévő régi értékeket megmentendő a püspöki könyvtár számára foglalják le. A munkát értelemszerűen összekötötték a levéltári anyagok hasonló célú felmérésével.¹⁸ Kuthy így számolt be erről a két esztendő gyűjtőmunkáról: „Az akció során 1255 nyomtatvány – mintegy 1300 kötetben került be a püspöki könyvtárba. A beküldött könyvek közt a két ősnymtatvány (a XV. sz.-ból) a legérdekesebb lelet megyénkben. Dunabogdány és Solymár plébánia könyvtárai őrizték meg ezeket. 16. századbeli műveket: 63 példányt kaptunk; 17. századból származó nyomdatermékekből 298 művet vett át a Püspöki Könyvtár. A 18., 19. és a 20. századbeli nyomtatványokat a kutatók legnagyobb részét a plébániákon hagyták, közülük csupán azokat foglalták le, amelyek főként hazai, vagy egyházmegyei vonatkozásaiuk révén érdekesebbnek látszottak. A 18. századból 353 művet, a 19. századból 404-et, a 20. századból pedig összesen 75 művet vett át a könyvtár. Voltak olyan értékes és ritka művek is, melyek

¹⁶ SZPL I – No. 442 – 29, 34, 35 és 50klm/1935.

¹⁷ Porszki: i. m. 14. old.

¹⁸ SZPL I – No. 442 – 7klm1936.

évszám nélkül jelentek meg. Összesen 62 ilyen kötetet kaptunk plébániáinktól. A beszállított 1255 nyomtatvány közül 44 mű Régi Magyar Könyv. Ráckeveén találtuk meg az egyházmegye birtokában lévő legrégebb magyar könyvünket: Bornemissza Péter: Első része Az Evangéliumokból és az Epistolakból való Tanuságok Nac című 1573-ban nyomtatott könyvét. Megemlítendő, hogy az 1255 nyomtatványból 176 mű egyházmegyes papíroink tollából való, s mind olyan kiadvány, melyek a központi könyvtár egyházmegyek papíroinak munkáiból összeállított gyűjteményéből eddig hiányoztak (...) A sárkeresztúri plébánia pedig egyik régi magyar egyházi folyóiratunk azon hiányzó három évfolyamával ajándékozott meg bennünket, melyet ma már egyetlen antikváriumban sem tudunk volna beszerezni. A kéziratgyűjtemény 132 kézirattal, az okmánytár pedig 59 darabbal gyarapodott.”¹⁹ A gyűjtők ugyanakkor keserűen állapították meg kilencvenkét plébánia végiglátogatása után, hogy „plébániánk régi könyvanyaga az utóbbi 40-50 év alatt elveszett.”²⁰

A rendezési és gyűjtőmunkáról Kuthy István rendszeresen írt kisebb cikkeket. Ennek hatására a könyvtár iránt megnőtt az érdeklődés: magánszemélyektől és intézményektől egyaránt érkeztek könyvadományok, tiszteletpéldányok. A duplamállomány hasznosításával is próbálkozott Kuthy: előbb – elsősorban egyházi – könyvtáraknak ajánlotta fel cserealapként, majd az antikváriumok felé fordult, de egyik sem járt különösebb sikerrel. Új könyvek vásárlására ekkor még nemigen futotta, az anyagi kereteket inkább restaurálásra használta fel. A könyvtárban a tudományos munka is megindult. 1936 őszéig 13 kutató kapott lehetőséget a könyvtár használatára. Két Corvina-gyanús ősnymtatvány vizsgálatát is kezdeményezte Kuthy István, melyet az Országos Széchényi Könyvtár főigazgatója, dr. Fritz József maga végzett el.²¹ A püspöki könyvtár a rendezéssel és a tudományos munkával fokozatosan „szalonképessé vált” az ország könyvtárhálózatában. Így nem csodálhatjuk, hogy 1936 októberében a Magyar Könyvtárosok és Levéltárosok Egyesületének választmánya rendes taggá választotta az intézményt.²²

De mint említettem, nem csak a püspöki könyvtár rendezéséről kellett gondoskodni. Égető szükség volt arra is, hogy a szeminárium és a káptalan egyesített könyvtára is használható állapotba kerüljön. A székesfehérvári püspöki szemináriumot 1801-ben alapította Milassin Miklós püspök. Véltetően a könyvtára is ekkor született, hiszen már a következő évben „gyarapodásáról” tudósítanak a források.²³ A káptalani könyvtár a kanonokok közös könyvtára volt. Alapításának időpontja ismeretlen. Az elhalt kanonokok könyvhagyatéka automatikusa szállt erre a közös könyvtárra 1834. december 26-ig, amikor Horváth János püspök egyszeri, 100 forintos megváltás fejében megadta a kanonokoknak a könyveikkel való szabad rendelkezés jogát. Így lehetőség nyílt a meglehetősen heterogén gyűjtemény – szerény mértékű – tervszerű fejlesztésére és gondozására. 1899-ben a káptalan kérésére Steiner Fülöp püspök megerősítette a Horváth-szabályozást, leszögezve, hogy a végrendelkezni nem akaró kanonokok könyvei továbbra is automatikusan a könyvtárra szállnak.²⁴ A szeminárium és a káptalani könyvtár összevonásának pontos ideje ismeretlen, de a székesegyház 1839. évi Canonica Visitatio-ja már kész tényként rögzíti azt.²⁵

E könyvtár is a század elején nőtt kezelhetetlen méretűvé, mikor Károly János nagyprépost könyvtárát bekebelezte. A mintegy 10 000 művet tartalmazó gyűjtemény éppoly feldolgozatlan volt, mint a püspöki könyvtár, így eredeti funkciójának, a papnevelés támogatásának ellátására képtelen. A rendezés Potyondi Imre kanonok rektorsága alatt történt 1937–1938 folyamán, szintén Shvoy Lajos püspök kezdeményezésére. Mivel a fehérvári szeminárium gyakran volt hosszabb-rövidebb ideig zárva (pl. 1818–1926 között), érthetően nem fordított az intézmény kellő gondot a gyűjtemény permanens korszerűsítésére, márpedig a felsőoktatásban van a legnagyobb szükség a tudomány legújabb eredményeire. Ezért a püspök 1936 májusában elrendelte, hogy a szeminárium költségvetéséből évente 200 pengőt könyvtárfejlesztésre fordítani, a beszerzett új művek jegyzékét pedig évente felterjeszteni a püspöki könyvtárnak. Ren-

¹⁹ SZPL. I – No. 442 – 49klm/1936.

²⁰ SZPL. I – No. 422 – 49klm/1936.

²¹ SZPL. I – No. 442 – 10klm/1936.

²² SZPL. I – No. 442 – 76klm/2936.

²³ SZPL. II (Semináriumi levéltár) – 25. csomó

²⁴ Uo.

²⁵ SZPL. I – Can. Vis.; Székesfehérvár-Belváros 1839.

delkezett arról is, hogy a könyvtár katalógusából egy példányt helyezzenek el a püspöki könyvtárban.

A könyvek elhelyezése a szemináriumi épület földszintjén, egy nagyobb és egy kisebb terem nyitott, valamint az impozáns folyosó üveggel elzárt polcain történt. Numerus currens alapján készült betűrendes katalógus az anyaghoz, külön folyóirat-katalógus is létesült.²⁶ Mivel a püspöki könyvtár csereakciói nem vezettek kellő eredményre, annak duplum ősnymtatványai és antikvári is ide kerültek át. A hungarika anyagok gyűjtőhelye is ez a könyvtár lett. De volt fordított mozgás is a két könyvtár között: a szemináriumi könyvtár tulajdonában lévő 20 ősnymtatvány is a püspökségre került át. Azon könyvsorozatok egyesítéséről is intézkedett a püspök, amelyeknek egy része püspöki, más része a szemináriumi könyvtárban volt megtalálható. A régebbi munkák a püspöki könyvtárba, az újabb, teljes sorozatok pedig a szemináriumba kerültek. Ezt az átjárhatóságot a szervezeten kívül elkülönülő két könyvtár között az biztosította, hogy mindkettő fenntartója az Egyházmegyei Hatóság volt.²⁷

A könyvtárrendezés monumentális munkájához kötődik egy új könyvtár szervezése is. A papság számára egy modern *kölcsönkönyvtár* létrehozásának gondolatát szintén a megyéspüspök vetette föl 1937-ben, és megbízást adott Hajós József martonvásári esperes-plébánosnak, hogy dolgozzon ki részletes terveket. Hajós hamarosan bemutatta a Szombathelyi Egyházmegyei Kölsönkönyvtár szabályzatát, mint elfogadható mintát. Az előkészítő munkálatok több mint három esztendő emésztettek fel, de 1941 elején végül megnyílt a kölcsönkönyvtár és közvették címgyzékét.²⁸

A Székesfehérvári Egyházmegye Prohászka Ottokár Kölsönkönyvtára nem véletlenül kölcsönözte nevét a lánglelkű püspöktől. Az ide került 2142 műből 1304 valamikor a püspök lakosztályában elhelyezett kézikönyvtárból származott, melynek javarésze saját szerzeménye is volt. További 838 könyvet a már rendezett két könyvtár anyagából válogattak ki. A gyűjtemény Shvoy Lajos püspök adományával (56 kötet) és letétjével (275 könyv) vált kerekké. Gondoskodása nem merült ennyiben ki: könyvkötésre 300 pengőt adott személyes ajándékként, 1000 pengőt pedig hivatalos segélyként. Ugyanakkor kamatmentes kölcsönt is juttatott a meginduló könyvtárnak.²⁹ A kölcsönkönyvtár anyagának összetétele tartalmi szempontból szerencsés válogatás eredménye volt. A legkülönbözőbb tudományágak kellő arányban, többnyire az igényes tudományos ismeretterjesztés szintjén voltak képviselve benne. A háborús évek nem kedveztek a könyvtár nagyobb arányú fejlesztésének, a háború után pedig működése ellehetetlenült.

Az Egyházmegyei Múzeum megszervezése

A múzeum megteremtése a tárgyi feltételek „összekoldulásával” kezdődött meg. 1934 telén a püspök levélben fordult az egyházmegye plébániáinak kegyuraihoz, hogy tőlük faanyagot kérjen a felállítandó Egyházmegyei Múzeum tárlói, vitrinjei számára. 1935 februárjára a beérkező válaszokat konstatálva már látszott, hogy ha szűkösen is, de sikerül előteremteni a szükséges faanyagot. A város nagylelkűen magára vállalta a tárlók elkészíttetését. Megszülettek a szemináriumi épület földszinti részének átalakítási tervei is. Majd hirtelen elakadt a nagy kezdeményezés – vélhetően azért, mert Kuthy István 1934–1935 között elsősorban a könyvtár rendezésére koncentrált.³⁰ A plébániái könyvtárak felmérésekor már felmerülhetett a muzeális jellegű kegytárgyak begyűjtésének gondolata, ám szakember híján erre akkor még nem kerülhetett sor. A műtárgyak felmérését Fehér Béla munkába történő bekapcsolódása tette lehetővé.

A tárgyak beszállítására jobbra 1937/38 telén került sor.³¹ A késői, és időjárási szempontból sem túl szerencsés dátum pontosan jelzi a munka nehézségét. Egyes falvak, illetve plébánosok rendkívüli mértékben ragaszkodtak értékeikhez, és nem voltak hajlandók megválni tőlük.

²⁶ Purszki: i. m. 23. old.

²⁷ Uo.

²⁸ SZPL I – No. 442 – 46klm/1935.

²⁹ Purszki: i. m. 24–25. old.

³⁰ SZPL I – No. 1000. A csomó iktatott anyaga 1937-ben kezdődik, elé van helyezve a korábbi fagyűjtés iratanyaga (1934–1936)

³¹ SZPL I – No. 1000. csomó, ill. a Kuthy által vezetett közös könyvtári-levéltári-muzeumi iktatókönyv.

Jogilag ugyan a tárgyak többségét a múzeum letétként kezelte, tulajdonjoguk tehát továbbra is az egyházközségé maradt, de például az a tény, hogy már nincs mindig helyben az egyébként csak Úrnapján és Húsvétkor használt monstancia, sokkolóan hatott. A kegyurak jóváhagyását is ki kellett eszközölni, akik szintén emelhettek vétőt a család által a falu templomára hagyott kegytárgyak elszállítása ellen. Dreher Jenő (Vál) és Hunyadi Ferenc (Perkáta) például sokáig hajthatatlannak mutatkozott.³² Ráadásul 1937 márciusának végétől szeptemberéig Shvoy Lajos a püspöki kar megbízásából amerikai körutat tett népszerűsítve az Eucharisztikus Kongresszus eszméjét. Így Kuthy István nehéz helyzetbe került, hisz épp a legdöntőbb időszakban kellett a püspök személyes befolyását, tekintélyét nélkülöznie. Csak a püspök hazatérte után reménykedhetett az akadémuskodó papok és kegyurak meggyőzésében, ezért csúszhatott ennyire későre a szállítás. Az információk közben terjedtek az egyházmegyében a gyűjtemény minőségéről, ezért idővel az akadémuskodó falvak is megjelentek anyagaikkal, nem akarván lemaradni a kialakuló reprezentációs versenyben.

1938 tavasza és nyara az építkezéssel és feszített tempójú restaurálással telt. Leginkább Péczy Piroksa dolgozott a képeken és szobrokon, de sajnos szerepet kapott Vajmár István festőművész, ipariskolai tanár is, aki – mai szemmel nézve – rendkívüli szakszerűtlenül látta el feladatát. Munkájának „eredményein”, bizarr átfestésein most, a hat évtized múltán sorra kerülő újabb restaurálásokkor szörnyülködünk igazán.³³ Az ötvöstárgyakat Szarka Gyula újította meg.

A begyűjtött anyag avatott felmérése is gondja volt Kuthy Istvánnak. Textilszakértőként dr. Décei Géza pesterzsébeti plébános hívta Fehérvárra, az ötvösmunkákat Köszegey Elemérnek, a többi tárgyat az Iparművészeti Múzeum örének, dr. Mihálik Sándornak mutatta be.³⁴

A múzeum első exkluzív bejárására a püspök, a polgármester, a káptalan tagjai és a közreműködők jelenlétében már 1938. június 24-én sor került, melyről a helyi sajtó is beszámolt.³⁵ Az ünnepélyes megnyitás október 13-án volt. Ez a nap az Egyházmegyei jubileumi ünnepségek záróakkordja: ekkor történt a korábban jelzett hármastárgy-újratemetés, és ekkor hirdette ki Shvoy püspök a pápai kiváltságlevelet, mely a székesegyházat kisbazilika rangra emelte, a káptalan első négy dignitását pedig apostoli protonotáriusi címmel és a *cappa magna* viselésének jogával ruházta fel.³⁶

Információink szerint ez volt az ország elsőként megnyitott egyházmegyei múzeuma.³⁷ Sikere azután a korábbi értetlenkedőket is meggyőzte. 1938 őszétől már szinte kéretlenül áramlottak a plébániákról a múzeumi raktárba az újabb tárgyak. A legérdekesebb talán Tinnye helyzete: annak idején Fehér Béla javaslatára Kuthy István csak egyetlen miseruhát kért a plébániáról. Azt a választ kapta, hogy legfeljebb akkor adják ki, ha kapnak helyette másikat, mert használatban van. Mai múzeumunkban már összesen tizenöt tárgy – többségében népi barokk szobor – származási helye ez a plébánia.³⁸

A gyűjtemények későbbi sorsa

A bevezetőben kulturális értékmérő munkáról szóltunk. A gyűjtemények későbbi sorsának ismeretében megérthető, hogy miért. A második világháborúban Fejér megye hosszú időre frontterületté vált. A megyeszékhely háromszor cserélt gazdát 1944/45 fordulóján. A háború hihetetlen mértékű pusztítást okozott a kulturális javakban (is). Az tehát, hogy az 1930-as években összegyűjtötték az értékesnek ítélt műtárgyakat és régi könyveket, a szinte biztos pusztulástól mentette meg őket.

³² SZPL I – No. 1000 – 136, 158/klm/1937.

³³ SZPL I – No. 1000 – 73, 80, 87, 106, 111 128klm/1938.

³⁴ SZPL I – No. 1000 – 32, 36, 48, 55, 137klm/1938.

³⁵ Új Fehérvár, 1938. június 26. (V. évf. 141. sz.)

³⁶ Új Fehérvár, 1938. október 14. (V. évf. 231. sz.). A *cappa magna* nagyméretű, uszályos, lila főpapi köpeny.

³⁷ A Székesfehérvári Egyházmegye jubileumi névtára 1977-ben; Székesfehérvár 1977. 155. old.

³⁸ SZPL I – No. 1000 – 176klm/1938. Ezek leltári száma: 251, 252, 253, 265, 267, 287, 288, 290, 291, 297, 298, 604.

A múzeum kárt csak áttételesen szenvedett. Azokból a tárgyakból tűnt el néhány, melyeket a múzeum használatra kiadott a püspöki palotának. A plébániáról érkező jelentések ugyanakkor siralmas képet festenek. Ha nem a harcok alatt semmisült meg valami, akkor a fosztogatásoknak esett áldozatául. A legnagyobb kárt általában a textilek, miseruhák szenvedték, rekvirálni pedig leginkább ötvösmunkákat igyekeztek a katonák – ugyanakkor ezek elrejtése volt a legkönnyebb. Az eltulajdonított, megsemmisült tárgyak sora rendkívül hosszú – de Kuthy István nyugodt szívvel írta 1948 februárjában az illetékes miniszteri biztos érdeklődésére, hogy mindössze 3 elrabolt ötvöstarlyat tekint különleges értékű műkincsnek: egy Perkátáról eltűnt szin-arany kelyhet, és az Ercsiből ellopott rokokó monstrenciát és kelyhet.³⁹

A könyvtár sorsa szinte krimibe illő. A legértékesebb anyagokat – melyeket ma a kódex-terem őriz – a püspökség sárkeresztúri birtokára szállították, remélve, hogy ott rejtve, károsodás nélkül átvészeli a zivataros időszakot. Az 1944-ben kinevezett püspöki könyvtáros, dr. Németh László azonban úgy vélte: nem vállalhat felelősséget olyan állományért, melynek nincs a közelében. Ezért a könyveket visszaállították a püspökségre. 1945-ben a harci cselekmények során a sárkeresztúri épület a földdel lett egyenlővé, a püspöki palota könyvtárát azonban nem érte komolyabb kár.⁴⁰

Ez a csodával határos, hiszen sem az épületet, sem lakóit nem kímélte a kor. Shvoy Lajos püspököt a nyilasok internálták, Bergendy János irodaigazgatót fosztogató orosz katona lölte le, Németh Lászlót brutálisan megverték.⁴¹ A kápolna belövést kapott, a szőnyegek jó része kiégett, a majolika kályhák összetörték, az orosz katonák fosztogattak és a festményeket céltáblaként használták – a könyvtár kódextermét azonban nem érte károsodás. A nagytermet igen, de folyosóra hullott lövedékek nagy része robbant fel, vagy csak kisebb pusztítást okozott. Ma is láthatóak a polcon olyan kötetek, melyeket repeszek, vagy aknaszilánkok fúrtak át. A kárfelmérést – egyben az állomány első teljes körű revízióját – az 1950-es évek elején készítette el Szarka Géza. Bár ezek az ívek igen terjedelmesek, a különleges gyűjteményeket alig érintik.

A levéltár csaknem baj nélkül élte át ezt az időszakot. Kisebb hiányok csak az ekkor születő iratokban keletkeztek. Ezek közül legfájóbbnak talán a Hajós József kanonok lakásával együtt tűz martalékvá vált káptalani jegyzőkönyvet tekinthetjük.⁴²

Kitekintés

A kommunista érában a papi kölcsönkönyvtár megszűnt. Anyagát ma a püspöki könyvtár elkülönítve őrizi. A szemináriumi könyvtár holt teherré vált az intézet 1953-ban történt bezárása után. Mivel a szeminárium épületében papi szociális otthon rendeztek be, a könyvanyagot a püspöki könyvtár elszállította és szintén elkülönítve őrizi. Csak a püspöki könyvtár törzsanyaga élt és fejlődött, egy kiváló szakember, Sulyok János Ignác O. Cist., jelenlegi zirci perjel kezeletében. Az ő érdeme a levéltár rendjének megőrzése is: az újabb iratanyag példaértékű átvétele és mutatósítása.

Az Egyházmegyei Múzeumot – 1966-ban bekövetkezett haláláig – Kuthy kanonok vezette. A hetvenes évektől kezdve a gyűjtemény helyzete fokozatosan ellehetetlenült: az egyre több területet követelő papi otthon sorra vette el a múzeum helyiségeit. A Székesegyházi Kincstárból származó tárgyak lassan visszaszívárogtak a bazilika páncélszekrényébe. A nyolcvanas évek második felére két terembe zsúfolódott össze az együtt maradt anyag, ezt azonban csak körülményesen tekinthette meg az érdeklődő: a nagyközönség elől gyakorlatilag el volt zárva a tárlat. A Papi Szociális Otthon fölszíni folyosóin néhány tárló emlékeztetett csak a múltra, melyek egyikeből valahogy lába kelt Fehér Béla éremgyűjteményének. A neves művészettörténész, dr. Szilárdy Zoltán vezetése alatt kezdett éledezni a tárggyűjtemény: restaurálásokra is sor került a Képzőművészeti Főiskolán, és a gyűjtemény is bővült. 1993-tól azonban ismét nem volt gazdá-

³⁹ SZPL – No. 7346 – 3391/1947.

⁴⁰ Dr. Németh László szíves szóbeli közlése alapján

⁴¹ Shvoy: i. m. 86. old. és Németh László: Emlékezés Bergendy János irodaigazgatóra; kézirat, 1993. SZPL I – No. 1744/II.

⁴² SZPL III (Székeskáptalani Levéltár) – 1/a. (Káptalani jegyzőkönyvek). Bejegyzés az 1945–1960. kötet első oldalán.

ja a műtárgyaknak. Az egyházmegye – immár a jubileumi esztendőre készülve – 1998-ban, új helyen, a püspöki palotával szemben, a hajdani mariánus rendházban méltó körülmények között a nagyközönség számára ismét hozzáférhetővé tette a tárlatot. Dr. Takács Nándor megyéspüspök pedig – felújítva az 1930-as évek rendjét – ismét egyszemélyi vezetés alá helyezte a könyvtárat, a levéltárat és a múzeumot. A gyűjtemény legnagyobb feladata jelenleg az, hogy megismételje a harmincas évek mentőakcióját. Hiszen azóta átrendeződtek az egyházmegye határok, az akkoriban mellőzött anyagok felértékelődtek; de legfőképpen azért, mert a sok megürült, pap nélkül álló plébánia túl könnyű prédát jelenthet illetékteleneknek.

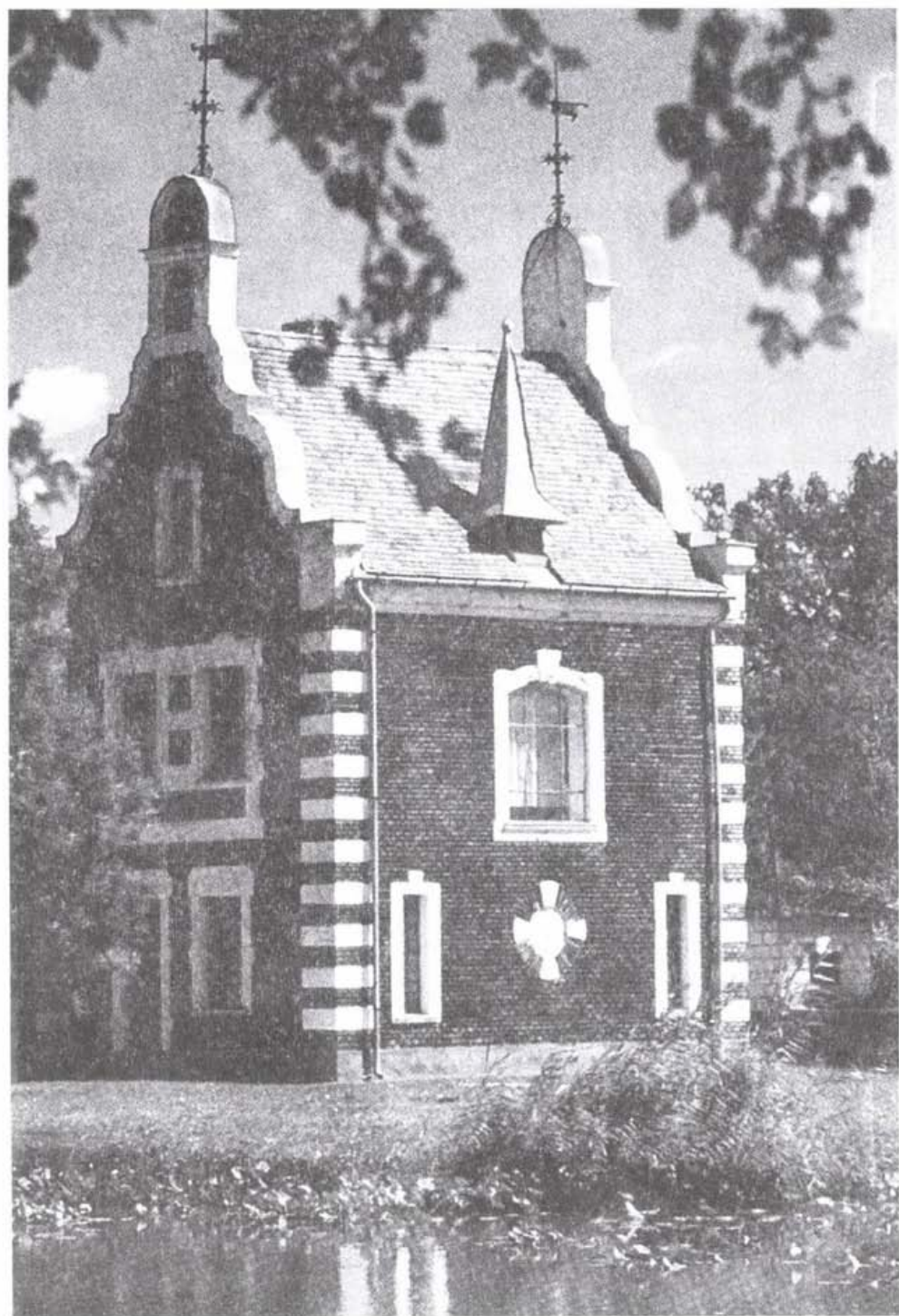
Mózesy Gergely

Fejér megye természeti értékei – alul- és felülnézetben, a teljesség igénye nélkül

Úgy vagyok ezzel a témával, mint Kós Károly Kalotaszeg megírásával: *félek, nem lesz elég erős és nem elég érett az önálló életre*. Mert hogyan is lehet röviden, a címszavakon alig túlterjedő módon mindazt leírni, ami a természet végtelenségében fér csak el. Hogyan lehet a tapasztalás megélt évtizedeiből táplálkozó tudást, felidézett pillanatot, megfontolással érett gondolatot közömbös felsorolás adathalmazába szorítani, tényszerűvé tenni, csakis azért, hogy mások, újak, ismerkedők és ismeretekkel már rendelkezők, mint forrásvízért, lehajolhassanak hozzá. Úgy döntöttem, nem így cselekszem. Nem forrást fakasztok, hanem ligetet, tájat ecsetelek. Amiben azért ott rejtőzik az a forrás. Amihez oda kell menni és illatát-zamatát a helyszínen megtapasztalni. Ez az ecsetelő szándék mozditja írásra ujjaimat... és talán még egy: *Fejér megye a szülőföldem*. Benne cseperedtem, nevelkedtem, eszméltem. *Nem csak az eszemmel, a szívemmel is szeretem*. Fáj, ha földjét betegnek, veszélybe kerültnak látom és örülök, ha virulásán örülnöm lehet. Értékei, népe és annak alkotásai bennem élnek, mert közéjük tartozom, közöttük vagyok *ittthon* - otthon.

Hol kezdődött megismerkedésünk? Hát az eldugott Kislángon, ahol születtem. Nem sokat láthattam belőle, mert a háború még csecsemőként szülőstől kivetett a kislángi szelíd, sárgaföldes, gabonatóblás mezők világából. Amire eszmélni kezdtem, már Lovasberényben, nagyszülőim honában találtam magam. Itt lettem szivacsá, itt ütött szíven a természet, itt, ebben a kelően tágas Univerzumban kerekültem ki körülöttem a világ. Itt jöttem rá, hogy a végtelen és megfoghatatlan Világmindenség peremén állok, térdrogyaszto csillagvilág alá beszorult picurka porszemeként. Itt döböntem rá, hogy minden ifjanci erőm, hevületem és erőfitogtatásom valójában semmi a természet erőihez képest. Itt sügta meg kedvenc tanárom, néhai *Horváth József*, hogy az ember, ha képzeli is, sohasem győzheti le a Természetet. Megtudtam, hogy a Tőkeföldek, a halastó és a Kazal-hegy mögötti vonulatok a Velencei-hegység részei. Kertünkben sokat csodáltam az anyamell szelidségével ívelő Meleg-hegy látóhatárra rajzolt vonulatát és csakhamar fel is jutottam oda, rácsodálkozva a gerincén rejtőzködő Likasköre.

Még iskolába sem jártam, amikor geológusok hada szállta meg a falu környékét. Megcsodáltam a fúrógépek munkáját, a föld mélyéből előkerülő fúrómagokat és a bennük csillogó érchintés aranylő-ezüstös pöttyeit. Láttam, (mert fáért mindig oda jártunk), hogyan mélyül az ércbánya a Szűzvár (berényiesen Szeszvár) dombja alá. Sokáig, csaknem két évtizeden át dohogott-zúgott a bánya ércdúsító flotálója, szaporodott, dombbá nőtt az érceitől megfosztott homokszertü meddő-zúalék. Ma is megvan, olyan, akár egy sivatag, nem terem rajta egyetlen fűszál sem, mert a benne lévő kéntartalmú ásványi szemcsékből folyamatosan kénsav keletkezik. Az ércbánya máskülönben izgalmas világnak bizonyult: falain ott csillogtak-terpeszkedtek a föld mélyének megbolygatott titkai. Fluoritot, ólom- és cinkércet bányásztak a térszerzés miatt bányászkodásra kényszerült, földjüktől megvált környékbeli emberek. Csak néhány öreg hűmögött a faluban, aki túlélte a szibériai ólombányákat és hímondóként hazakerülhetett. A szűzvári bányászok többsége viszont már régóta nem él, életük virágában elvitte őket a szilikózis...

A dégi Festetics-kastély parkjában álló Holland-ház, benne Mezőgazdasági Tájékmúzeum

Később megtanultam, hogy a gránit és kvarcit változataiból felépülő „hegyek” ősokegek, még a Föld óidejéből valók és azt is, hogy Európa második legidősebb hegyesoportosulásához, a Variszkszi-hegységrendszerhez tartoznak. Magyarországon egyedülállóak, mint ahogyan gránit-sziklaképződményeik, az elterjedt, de félrevezető megfogalmazás szerinti „ingókövek” is azok. Mert e hatalmas sziklák, ingatag látszatuk ellenére megmozdíthatatlanok. Csak a pergő évmilliók változtatnak rajtuk valamicskét, alig többet, mint a mesebeli kismadár csőre évente egyszer a Gyémánthegyen.

A Velencei-hegység Székesfehérvár Öreghegyétől egészen Pázmándig nyúlik el a híres *Balaton-törésvonalon*, vagyis északkelet-délnyugati *csapásirányban*. Felépítését illetően három részre tagolható: a Meleg-hegy kiemelkedő tömbjétől nyugatra eső területeken a *felső-karbon gránitváltozatok* (biotitgránit, gránitporfir, mikrogránit stb.) építik a hegységet, maga a Meleg-hegy *metamorfizálódott gránitból* és *kvarcitból* áll, a tőle keletre eső Templom-hegy, Csúcsos-hegy és a Pázmánd alá szelődülő Cseplek- és Cseket-hegy már inkább csak *kvarcitból* és *metamorfizálódott andezitből* építkeznek. Ez utóbbi, harmadik vonulat sokkal fiatalabb, a *felső-eocénben* kezdődő erőteljes vulkánosság talán legelső és azóta erősen lepusztult képviselője. Kiemelt jelentőségűek a még gránitnál is idősebb *szilur-kori* agyagpálák, melyek csak foltokban maradtak meg, többnyire a hegység északi oldalán, így Pátka közelében a Varga-hegyen és Kőrakásnál, a Lovasberény felé néző Vaskapu-hegyen, az Antónia-hegyet átszelő Lovasberény-Nadap közti út nyergén és a velencei Bence-hegy tetején. Ez utóbbi hely valószínűleg unicum – egyedülállóság, mivel a hegység sors történetének szinte minden eseménye maradandó nyomot hagyott rajta. Nagy kár, hogy ezek többsége a beépítések óta megközelíthetetlené vált. (Nagy kár az is, hogy az egykori, gyermekkoromban még létező és Vörösmartyt idéző szőlőskertek, présházák és művelők a hagyománytípró eszmék és tettek áldozatává váltak. Végsőkig, utolsó leheletükig kitartó-dacoló, meg nem hajló képviselőik éppen napjainkban tűnnek el mindörökre.)

Amíg a laikusok egyedül az ingóköveket tekintik értéknek (bár nem túl nagy tisztelettel, mert a tiltás ellenére is felmásznak rájuk, rongálják őket), a szakember számára a Velencei-hegység mindenestől egy parányi, 60 négyzetkilométeres *Geológiai Paradicsom*. Sőt, hangsúlyozottan, még annál is több. Hiszen gránitához alkalmazkodott élővilága teljességgel egyedi összetételű és mindmáig jól őrzi az ember által legtöbb helyen felszámolt erdős-pusztai tájképi és szerkezeti (*asszociációs*) elemeit. Bár sokan tanulmányozták, még mindig okoz meglepetéseket. Tájképi összehatásai hol Janus Pannonius Pannóniáját, hol a honfoglalás előtti bolyongások Levédiáját, Etekközét idézik. Legalábbis számomra, aki megfordult ezeken a nevezetes vidékeken.

A Velencei-hegység gránitalkotta felszínein többféle élőhely-típus alakult ki. A legnagyobb kiterjedésű, fennsík-jellegű, vagy csekély lejtésű, sekélyebb vagy mélyebb talajjal borított felszíneken *nyílt- vagy zárt mezofil tölgyeserdők* a jellemzők. Leggyakoribb állományalkotójuk a *cser-tölgy*. A nyílt tölgyesek legsajátosabb típusa a főleg molyhos-, cser-, kocsánytalan-, esetleg aranytölgy *hibrid* egyedeiből álló, szélsőségesen szárazságtűrő, alacsony növésű (5–10 m) *sziklai tölgyes*. Társulása közel áll a *rekettyés mészkerülő tölgyes társulás* jellemző sajátosságaihoz. Kialakulásának előzményei földtani vonatkozásúak: tektonikus letörések, hasadékok, illetve az ezeket mélyítő, tágító eróziós tevékenység hozta létre őket. A szárazságtűrő jeleget nem annyira a csapadékhiány, mint inkább a gyorsan elfolyó és csak kismértékben beszívargó víz problematikája teremtette meg. Bár a velencei gránit erősen repedezett, töredezett, egy cseppet sem porózus, vagyis víztárolásra alkalmatlan kőzet. A legszárazabb sziklafelületeken félsivatagi, másutt sztyeppi klíma-jellegű a vízellátottság. A fentebb megnevezett domináns tölgyes-társulás hézagai közt lévő sziklakibúváásokon gazdag *zuzmó- és moha-bekérgezések, haraszttelepek*, a sziklatörmelének (gránitmurván) *nyílt szilikát-sziklagyeppek*, a kevésbé meredek oldalakon *zárt szilikátsziklafüves lejtőssztyepek*, vagy *bokorerdők* alakultak ki. Mindebből sejthető, hogy e biotóp igazi varázsát a kis területen tapasztalható nagyarányú tér- és időbeli változatosság jelenti. Valóságos mikro- és makrokozmosz ez, változatossága miatt életreszóló tanulmányozási program.

Mindezeket együttvéve a Velencei-hegység legcélszerűbben az oktatást, az ismeretterjesztést és a szabadidős tevékenységeket szolgálhatná. Készültek is ilyen hasznosítási tervek, de azok nem a legelőrelátóbb módon képzelték el az értékek tartós megmaradásának biztosítását. Ezért nem is baj, ha csak kevés (csak a nyaralóövezet) valósult meg belőlük. A tervezőknek fel kéne nőni ama szellemiség elfogadásához és gyakorlatához, hogy nemcsak a jelennek, de a jó-

vőnek is alkotnak. De még fontosabb lenne, ha gyökereket vernének e tájban és hazában, mert kötődés nélkül nincs múltbeteintés, nincs felelősségérzet és nincs jövőféltség sem. Pedig mindannyian tudjuk, hogy a jelen milyen veszélyes, mert immár képes arra, hogy minden értéket megsemmisítsen!

A Velencei-hegység várja, hogy mindenestől a nemzet földtani kincsévé válhasson, hogy levegyék róla azokat a terheket, amelyeket az emberek önzése rákényszerített. Mert mostanság tizedelik erdeit, rossz gazda módján kizsákmányolják őket. Ritka és nem ritka növényeit lesipuskás státuszvadászok érdekeit szolgáló, túltartott, tájidegen vadállomány által semmisítik meg, silányítva az ezer évig háborítatlan táj idilli szépségeit. Nem dicsérhetők a juhászok és az egyre szaporodó lovaglótelepek sem, mert végső soron ugyanazt teszik a különleges száraz füvesekkel, sziklagyepekkel, erdőfoltokkal, mint a nagy létszámú vadállomány. A Kisfaludal szembeni lejtős gyepterületeket még napjainkban is lőtérnek használják, ezért sokszor leégetik. A Pákozdi fölötti sziklákat viszont még a megszállók robbantották fel, mert hát a katonának meg kell tanulnia lőni, pusztítani valahol. Összegázolt földek, lerombolt „védett” sziklák maradtak utánuk. Azóta nagy a változás: a jelen elvadult, gátlástalanná vált embere már nem parancsra, hanem önként pusztít, ahol csak tud. No, nem fegyverrel, nem is pusztá kézzel, leginkább gépi erővel. Motoros-terepjárós önmegvalósító fiatalok gázolnak át nőszirmokon, kököröcsinéken, kosborokon, kötőrőfűveken. Az illegális fakivágás mindennapos dologgá vált. A háztáji tisztaságot mániákusan kedvelők pedig nap mint nap hordják szemetüket az erdőbe, kőbányaiba, árkokba, rejtőzködő gyepekre. Ezért, *ilyenek* miatt, sok sebből vérzik ez az őshegység (és az ország is), de talán még meggyógyíthatón. Csak magatartást kéne változtatni. A kőbánya-sebekbe nem a falvak szemetét kellene hordani, hanem diákok seregeit kéne odavezetni, hadd lássák, hadd ismerjék meg a feltárt ásványokat, kőzeteket. Tanösvényeket kéne építeni és rajtuk csendben járva megtanulni szeretni, ismerni és tisztelni a természetet. Már van ilyen tanösvény (a Gránit tanösvény Pákozdon), ha nem is teljesen kész, mert a vadászok érdekei ez idő szerint még előbbrevalók. Van már arborétum is tájházzal, méghozzá a pákozdi Szűnyog-szigeten, ahová a szomszédságában lévő Doni Emlékhely és a Pákozdi-csata Emlékhely miatt egyre többen járnak. Az arborétum ugyan még fiatal, de nagyszerű „szabadlevegős” intézmény, ahol *Madarak és Fák Napját* lehet tartani, természetismereti vetélkedőket lehet szervezni, vagy csak csendben maradvá hallgatni-figyelni az évszakok üzeneteit.

Az arborétum kilátótornyából teljes egészében látszik a Velencei-tó, mely a hegységéhez képest roppant fiatal, hiszen csak tízezer éves. Nádasait az utóbbi évtizedekben alaposan megritkították, jóllehet, a nád nem hagyja magát, hiszen a tó annyira sekély, hogy eleve benádasodásra, kiszáradásra termett. Persze, mindez azért mégsem megy olyan gyorsan, több emberöltő kell hozzá. Ki tudja, meddig viaskodik még a tó megtartását óhajtó ember a természet-tel?

Sokan úgy tudják, hogy a tó nyugati térfele madárrezervátum. Jogilag az is, de hol vannak a madarak? Az ország-világ által tisztelt néhai *Radetzky Jenő* Madárvártája még látta őket, ám a kis épületnek mostanában hátraarcot kéne csinálnia.¹ Mert a madarak nincsenek nagyon messze, csak éppen átköltöztek a tó egykori déli medencéjébe, a dinnyési Fertőre, amit az egykori vasútépítés szakított el a Velencei-tótól. A tó eredeti védett területén valójában az *úszólápok* lehetnének az igazi különleges természeti értékek, ha szabad egyáltalán a természet alkotásai között ilyen rangsort állítani. Efféle vízen lebegő nádasok a Duna-delta (és talán a Soroksári-Dunaág) kivételével már sehol sem találhatók Európában. Létük mégis veszélyben forog, mert nagyon kevés ember ért szakmailag hozzájuk, még kevesebb, aki tenni is hajlandó valamit értük. Különleges életközösségek élnek az úszólápok még különlegesebb mikrokörnyezetében. Az olyan hívatlan látogatók, mint az aszályos években idekényszerült, később már idecsalogatott vaddisznók felbecsülhetetlen károkat okoztak és okoznak mindmáig a lápi élővilágában. A madarak tehát átköltöztek, mert a Fertő háborítatlanabb, mert ott jobban érvényesíteni lehet a védettséget. Átköltöztek, mert ez a sekély tó gazdagabb táplálékokban is. Fontos helyé vált a Fertő, mivel a dunántúli madárvonulások útvonalába esik, ahol pihenni és táplálkozni tudnak a madarak, ezért még a *Ramsári Egyezmény* is védi. Persze a megvédés nem magától való, csakis olyan mélységesen elkötelezett emberek fáradozásain múlik, mint a Dinnyésen élő természet-

¹ Radetzky Jenő Velencei-tavi madárvártáról szóló írását ld.: Honismeret 1978. 3. sz. 29–32. old.

védelmi örként tevékenykedő *Fenyvesi László*. Felelőssége egyszemélyi, teendője kisezer, legkészségesebb segítők (feleségén és négy gyermekén) kívül pedig egyre inkább ezerkarúvá teszi a cselekvőkész, természetkedvelő, madárbarát emberek növekvő hada. És éppen ez a legnagyobb dolog a természetvédelemben: a szakmai irányítást elfogadó és betartó önkéntesek segítőkészsége. Az egyedül küszködő emberek ugyanis sohasem lesznek képesek érvényesíteni sem a védelmi törvényeket, sem elvégezni a védelem helyzet- és kényszerszulte tennivalóit. Ahol költöző madár van, ott fészkelő is akad. Nincsen annyi és nincsen olyan sokféle, mint századokkal ezelőtt, vagy, mint *Herman Ottó* és *Chernel István* idejében. Az az idő elmúlt. De – talán a madarak is változtak valamit – mostanában újra itt fészkelnek és egyre többen vannak. A tó és a Fertő nádasaiiban újra költ a házilúd őse, a *nyári lúd*. Télen-nyáron a Fertő közelében láthatók a *nagy- és kiskócsagok*. Ide-ide tévednek az ősi időkkel idéző méltóságosan vonuló *darvak*. (Talán egyszer újra megtelepsznek.) Fel-feltűnnek a primadonna *gülipánok* és a tánctanár módra lépkedő *gólyatöcsök*. Errefelé valamennyi hazai gémalkatú madár szerencsét próbál. Leggyakrabban a *szürke gém*, mert a *vörösgém* ritkulóban van. Időnként fel-feltűnik az *üstököségem* és a zajos *bakcsók* is előfordulnak. Nyaranta sokan gyönyörködhetnek a kinyújtott nyakkal-lábbal fészkelőtelepük felett köröző *kanalas géme* fehér örvénylésében. A *hattyúk* – mint az ország más tavain is – az utóbbi időkben kezdték a terjeszkedést, sajnos az őshonos lúdalkatú madarak rovására. Esténként hallható a *guvat*, a *haris* meg a *böfömbika*. Tavasszal, langyosabb időkben megszólalnak a békák és a nád madarai: a *kékbege*, a *nádi rigó*, a *nádi tücsökmadár* és a *nádi poszáták*. Az őszi libavadászatok elől idemenekülnek a vonuló *vadlibák*. *Récék* sokfélesége élvezi a vízi háborítatlanságot. És – mint minden egészséges biológiai rendszerben – a Fertő fölött is ott kóroznak a magasban a tavaszi nászmutatványaikat gyakorló *rétihéjak*.

A Velencei-tó arról is nevezetes, hogy vize a keleti medencében, vagyis nagyjából Gárdonytól keletre szikzsős-jellegű, a Dinnyés felé eső rész vízont nem az. A kétféle víz alig keveredik egymással, így a vízminőség az élőlények egy részét kétféle osztja, azok vizigéje szerint. A Fertő vize ugyancsak szikes víz, nyaranta kiszáradó környezete ezért szikes terület. Nem véletlen, hogy a szikes környezet növény- és állatvilága egyaránt megtalálható. A növények közül a *gyökpohár*, a fokozottan védett *pökbangó* (orchideaféle), a *bagolyfű* és a *budavirág*, a *seprőfű*, a *szik-sófü*, a *sziki ballagófü*, a *bánúnyaraj*, a *felemás zsásza* és az icurka-picurka *egérfarkfű* is megtalálható. Belátom, ezek a nevek csak a szakembernek mondanak valamit, bár akinek van füle a magyar szóra, az is elgyönyörködhet ezen nevek hangzásán.

A dinnyési Fertő és a Velencei-tó persze csak egy nagyobb gyöngyszem azon a tavacskákban álló gyöngyosoron, ami a Dunántúl mezőföldi tujait EÉNY-DDK irányban szeli át. Lehetetlen mindet nevével nevezni, értékeit számbavenni, hiszen a Mór, Fehérvárcsurgó, Székesfehérvár, Szabadbattyán, Tác, Soponya, Sárszentágota, Nagyhorcsók, Rétszilas vonalon szinte egymást érve sorakoznak. Rajtuk kívül további fontos és a madarak által számontartott tavak is találhatók a megyében, így Dég, Adony, Sárszentmihály, Pátka, Zámoly és Bicske térségében – hogy csak a legismertebbeket említsem. Bár többségük mesterséges határok közé szorítottan, halastóként vagy víztározóként funkcionál, így is mindegyikük fontos élőhelynek számít. Kiemelt jelentőségűek közülük azok a szikes- és nem szikes tavak, amelyeket az előző évtizedek lecsapolási láza megkímélt és amelyek – már amennyire lehet – zavartalanságot élveznek. Nagy szerencse, hogy a természetvédelem is tenni tudott megmaradásuk érdekében. Annál is inkább, mert, mint már szó volt róla, a legfontosabb dunántúli madárvonulási útvonalba esnek. A szíkestő-vonulat a megye déli határánál ér véget, a Sárvíz-Malom-csatorna mélyen fekvő völgyében, a *Rétszilasi-halastóknál*. Ezek 1996 óta védettek, jóllehet a tavak gazdálkodási céllal létesültek. Persze az is igaz, hogy ezek a létesítés előtt még olyan vizenyős területek voltak, ahol jőszerével semmi haszonhoz sem lehetett jutni. A madarak – talán megérzésből – nem adták fel ragaszkodásukat az ősi idők óta megszokott pihenő- és táplálékszerző élőhelyeikhez, ezzel is példát mutatva azoknak az embereknek, akik nem lelik a helyüket a világban. Éz a terület – ha a tervek megvalósulnak – rövidesen Közép-Kelet-Európa első természetvédelmi vendégház centrumává fejlődik. Központjában, *Rétimajorban* épül a *sárréti halászati múzeum és tájház*, ami oktatói, ismeretterjesztő és kutatói célokat fog szolgálni.

A következő kiemelt jelentőségű szíkestő-csoport valamivel északabbra, Sárkeresztúr-Sárszentágota között található, többek között a kiemelt fontosságú *Sárkány-tóval*. Itt szinte minden szikes- és szíkestő-„kellék” megtalálható, ugyanakkor a falvak közelsége miatt állandó a konfliktushelyzet a védendő fajok, a természetvédők és a lakosság egy része között. Mélyen el-

gondolkodtató, hogy ez tipikusan jelenkori probléma, ugyanis a száz évvel ezelőtti itt lakók még békén hagyták ezt a számukra hasznot hajtani nem tudó környezetet. A Sárkány-tó sztrájai az egzotikus *gulipánok* és az aprócska *kis lilék*.

Bár a többi tó is megérdemelné, hogy legalább néhány mondattal jellemezzük élővilágukat, a továbbiakban már csak egyet nevezünk néven: a *fehértvári Sós-tavat* és felhagyott *homokbánya-környezetét*. A Sós-tó még a honfoglalás előtről fennmaradt és sok megpróbáltatást megért erősen elmoszarasodott vizes terület, amit a teljes megsemmisüléstől a kiegyezés utáni fehérváriak, a legelső város- (és természet)védők mentettek meg. Azóta a város teljesen közrefogta ezt a területet és nem lehet azzal dicsekedni, hogy ez elmúlt ötven év hatásai révén felértékelődött természeti állapotát túlzott buzgalommal óvna. A természetvédők erőfeszítései árán napjainkra ugyan mindenestől védetté nyilvánított, de a többszöri nekifutással elkezdett rekultivációs munkálatok és természetvédelmi profilgondozás mindeztidáig elmaradt. Ugyanakkor a vállalkozói szféra egyre nagyobb hangerővel (és fél-illegális helyzetteremtő célú beavatkozásokkal) követeli-kényszeríti a védeltség teljes felszámolását. Mindebben a természetvédelmet csak választási reklámfogásként hangoztató mindenkori városvezetői politika a ludas, pedig – főleg az erre roppant érzékeny nyugat-európai látogatók előtt – erkölcsi hasznot húzhatnak abból a tényből, hogy a város belterületén *génbank-értékű orchidea-lelőhely* található. *Ez egyedülálló jelenség országban-világban!* Ezen kívül a vízimadár-világ is otthon érzi magát e területen, amiként több ritkaságszámba menő lápi növény is.

A sanyarú sorsú megyei természeti értékek között az igazi páriák a *lössös élőhelyek*. Természeti értékük mindmáig csak szakemberek számára elfogadott tény, emiatt alig ismertek. Azt lehet mondani, talán nem is baj. Addig kevesebb baj érheti őket, amíg az ismeretlenség homályába burkolózhatnak. Amit ugyanis ezek a kis foltokban itt-ott – mégis széles megyszerte – előforduló területek őriznek és képviselnek, nem más, mint az utolsó tízezer év – és abból is kiemelten az ember beavatkozásainak, tájformálásának, természetpusztításának – története. Mondják, a jövő a múltból fakad. Ha valóban abból fakad, akkor az a lössös területek olvasatában roppant komornak látható. Ezért is tanulmányozzák néhányan szinte fogcsikorgatva, mert a bizonyosságot keresik. Annak a bizonyosságát, hogy tényleg megsemmisítjük-e magunkat a közeljövőben. Az egyik tesztnövény a *tátorján*. Csak ott maradt fenn, ahol édeni a háborítatlanság. Furcsa ellentmondás rejlik ebben, mert ez a honfoglalók által becsült növény éppen a talajbolygatást kedveli. De nem akármelyiket és nem akármikor. A rég kiveszettnek hitt tátorján több helyen is előkerült a megyében. De pontosabb, ha azt mondom: megtalálták rejtőzködési helyét. El nem árulhatom, hogy hol. Csak annyit mondok: szorítsunk neki. A magunk érdekében is.

A lösszel fedett, szántófölddé tett térségek egészen a Vértesig húzódnak. Vértes! Maga a szó mennyi mindent jelent – főleg annak, akit a szó megigéz, aki már egyszer beléveszett, belészeretett, belétemetkezett. Ez a megye vadonja, erdeje. Igen, még az, még mindig az. Ha már nem is igazi vadon. A vadonbeli vad is: a medve, bölény, farkas, hiúz – mind kiveszett. Nem kell a konkurens az embernek. De a fák, még – úgy-ahogy, ott-ahol – a fák még állnak. Az ember kétségbeesztő tévedése, hogy bármikor kivághatók, hiszen újra kinőnek. Az igazság az, hogy soha többé nem nőnek ki ugyanúgy.

Menj be barátom az „újra kinőtt” erdőbe és jól nézz meg mindent a fák gyökerétől koronájuk magasáig, nézd meg az avar alatt rejtőzködőket, a lágyszárúakat és cserjéket, nézd meg az apró rovarokat és a tollas-szörös erdőlakókat. Ha értesz hozzá, látni fogod a változásokat. Vannak tehát, a Vértesben is vannak, *voltak* áldozatok. Hiszen mindenfelé bányákat nyitottak. (Mária Terézia idejében itt kezdődött el a dunántúli szénbányászat!) Láttál-e már olyan ember-okozta sebhelyeket, mint amilyenek Gánton mindmáig vöröslőn véreznek? Sorsuk elévülhetetlen tragédiák sorozatához kötődik. Hiszen a Vértes bauxitkincsét nagy reményekkel feltáró, Erdélyből ide száműzött, megszállottan kutató *Balás Jenő* becsapottan, koldusszegényen, fiatalon orvgyilkosság által halt meg. A hatvan éven át kitermelt bauxit alumíniumát ugyancsak ebek martalékává tette a világháború: európaszerte szétszóródott német és orosz repülőgépek formájában. A hatalmas bányagödörök viszont itt maradtak. A természetátalakító ember eme csúf hagyatékait csak lassan kezdte újra birtokba venni a természet: a feltárt őskarszt üregeiben ritka madarak és emlősök telepedtek meg, illetve a meddőtároló agyagos közethalmain kisebb-nagyobb foltokban megjelentek a nagy tűrőképességű pionír-növények. Az ásvány- és őslénygyűjtés divatja ugyanakkor egyre több kíváncsi vagy hasznot remélő gyűjtőt csalt e balesetve-

széles térségbe. Nem mondhatni, hogy ezeket a változásokat tapasztalva a rekultiválási törekvések teljesen háttérbe szorultak. A meddőközet visszatemetése, a talajképződési folyamatok elősegítése és a fás növényzet meglelepítése azonban költséges és hosszantartó folyamat. Mind emiatt a rekultiválás korántsem volt olyan ütemű, mint amilyennek a javarészt idegen érdekeket szolgáló kitermelés valaha bizonyult.

Néhány éve azonban történt valami: megszületett a *Gánti Bauxitföldtani Park*. Az idelátogatók megtudhatják, hogy a gánti bauxit a trópusi klíma, a karsztos felszín és az eocén tenger egybefonódó története. Ezeket a szálakon követhetik és fejthetik meg az elmúlt évmilliók történetét, szembesülhetnek a természet rejtélyeivel és a rejtélyeket megfejteni tudó ember szellemi erejével. Esztétikai és szellemi kaland a két kilométeres séta, melynek során a látogató többször is elámulhat a közetmozgások irdatlan erőin és azok következményein. Megértheti, mit jelentett a leülepedő bauxit és a trópusi növényzet viszonya, megcsodálhatja az egykor gazdag csapadékú környezet esőbarázdáit, a bauxit emiatt bekövetkező lepusztulását és újra történő felhalmozódását, vagy az Alpok és Kárpátok kiemelkedése okozta lesüllyedést és az emiatt bekövetkező lassú tengeri előnyomulást. Szembesülhet a bauxitra települő, eleinte még édesvízi üledékek fokozatosan tengeri üledékké való átalakulásával, illetve a folyamat többszöri megismétlődésével. Egyszóval a Park tanösvényén a földtörténet átélhető élményanyagává válik.

A Vértes azonban messze több a szálmagas erdőknél és egy megszelídített ércbányánál! Hiszen dolomitja van, barlangjai vannak, féltett növényei és állatai vannak, csendje is van, ha éppen egyetlen repülőgép sem húz át a légifolyosón. Dolomitját egy breszlai származású magyarrá, magyar érzelművé lett geológus – Téger Henrik (*Heinrich von Taeger*) tanulmányozta két éven át hangyaszorgalommal. Zseniális meglátásait, megérzéseit csak az utóbbi évtizedek kutatásai tették értelmezhetővé és bizonyíthatóvá. Szerény ember volt, mind emiatt a mai napig elfeledett és megbecsületlen.

A Vértesnek tehát dolomitja van „dolomitjelenséggel” – egy különleges, sehol a világon másutt nem tapasztalható öko-biológiai sajátossággal. A kis területen nagy változatosságot mutató dolomitalkotta domborzat olyan mikroklímával és talajbeli változatossággal bír, ami a tundráktól a félsivatagokig egybegyűjtötte és itt maradásra bírta azok jellegzetes növényeit, állatait. Persze, e furcsaság nem valami delegátusok közreműködésével ment végbe, hanem az elmúlt évtizedezrek klímaváltozásai következtében. A forró félsivatagot az *ezüstvirág*, a mediterránumot a *cserszömörécés karsztbokorerdő*, a pusztákat az *árvalányhaj*, az erdőspusztákat a zárt gyepekkel váltakozó *tölgyesek*, a hűvös tundrákat a *medvefűl kankalin* képviseli. A felsorolás korántsem teljes, hiszen nem egyedekről, de élőlény-csoportokról, *társulásokról* van szó. Amibe még különleges állatok is beletartoznak. Mint a Kítaibél Pálról elnevezett *pannon gyíkocska*, vagy a rejtőzködő életmódú *öves százlábú*. Mindezek legtöbbször mindössze tíz- vagy száz méterekre vannak egymástól! A minderről semmit sem tudó külföldi hozzáértő idelátogató csak ámul és hitetlenkedik. Ilyen kincsünk van nekünk, csak az baj, hogy nagyon kevesen ismerjük és tartjuk kincsnek. Pedig sokan megismerhetnék, hiszen már húsz éve várja látogatóit a csákvári Balog- és Kőlik-völgyben, meg a fölébük tornyosuló kőbörccőn a Vértesi Geobotanikai Tanösvény.

A Vértesben barlangok is találhatóak. Többségük ugyan csak kőfülke, öt-tízszemélyes eső eleni menedék, de a néhány igazi barlang közül a csákvári Gubahegy Báraczházi-barlangja világhírnévre tett szert. A benne talált jégkorszak előtti, alatti és utáni állati- és embercsont-leletek ugyanis teljes képet nyújtottak a geológiai fél- és közelmúlt élővilágáról, klímabeli állapotáról. A legérdekesebb leletek a lófélék evolúciójának egy-egy érdekesebb állomásáról adtak jól értelmezhető korabeli tudósítást. A barlang másik érdekessége a bejárat felett száz éve még jól olvasható latin nyelvű felirat volt, egy kiszolgált Floriana-beli (csákvári) római katonafőnöki foglalt (ismeretlen indíttatású) hálaja Diána istennő iránt.

A Vértes előterében – még a barlangi leletek szerint is – kiterjedt (legalább egynegyed Balatonnyi) tó terült el. A rómaiak idejében még hajókkal közlekedtek rajta. A Császár-víz felduzzasztása által összeköttetésben állt a Velencei-tóval. A közel kétezer éves duzzasztógát fennmaradt romjai ott porladnak-romladoznak a Pátkai-víztározó túlméretezett gátja alatt. Hová lett a tó? Beteljesedett rajta a tavak sorsa, a feltöltődés. Ez ma a Csikvarsai-rét. Olyan vizes élőhely, amiből egyre kevesebb van az országban. Ritka növény- és állatfajok végső menedéke. Ha ezek kivesznek, szegényebb lesz a világ. Ezért védik őket: védi a törvény, védi a Vértesi Tájvédelmi

Körzet és védi a Pro Vértes Alapítvány. Sorsa most jó kezekben van és remélhetően abban is marad.

A Vértes délies fekvésű sasbérc-letöréseinek pereméről messzire el lehet látni. Látszik a Vencei-hegység teljes sziluettje és attól keletre az Alcsúti park meg a vele szomszédos, egyetlen egy libanoni cédrust rejtegető *Csaplári-erdő* is. Ezekben az emberkéztől származó természeti értékek váltják ki ámulatunkat. Oázisok ezek – Sipos Endre kifejezésével élve – „oázisok meglopott tájban”. Nem sokan vannak és ma már nem is mindegyik oázis. A lovasberényit például az emberi kapzsiság gázolta le, silányította orv szándékok dzsungelévé. Akad közöttük persze szerencsésebb is. Sajnos, nem kalauzolhatlak mindegyikükbe el, Kedves Olvasó! Ez a terjedelem ennyit engedett meg. Ám amit eddig felkínáltam, fogadd szeretettel, ahogy én is azzal adom át Neked. A parancs – *légy híve rendületlenül* – remélhetően úgyis a még jobb, még teljesebb megismerésre ösztönöz. Annak megszerzéséért azonban Neked is tenned kell valamit. Búcsúzóul-ihletőül pillants be a nekem olyannyira kedves martonvásári Brunsvik-Beethoven park fái közé!

A martonvásári park helyén háromszáz éve még posványos mocsár terpeszkedett. Mocsár volt akkortájt mindenütt, ahol elegendő víz akadt hozzá. Itt a Szent László-patak biztosította a víz utánpótlását. Ez a környezet jól megfelelt a vízimádó fáknek: kőriseknek, égereknek, terebélyes kocsányos tölgyeknek, szálmagas szilfáknak. Láperdők és ligeterdők – közöttük lapp- és mocsárrétek – húzódtak a patak széles lapályán egészen a közeli nagy folyamig. 1758-ban a messzi németföldi Braunschweighból Magyarországra szakadt *Brunswickok* egyike, báró *Brunswick Antal* vette bérbé a nyolcezer holdas mocsaras birtokot. Antal bárót nem ijesztette meg a mocsár, mert előre látott. Kastélyt látott és kerektavas kastélyparkot, vízelvezető árkokat, gátakat, zsilipeket, kiszáritott lapályokat, halastavakat, legelőket, termékeny tenyészállatokat, búzaringató szántóföldeket, szőlőket és gyümölcsös kerteket, felvirágzó gazdaságot, elégedettebb jobbágyokat, szorgalmas iparosokat, istenfélő embereket, írni-olvasni tudókat. *Oázist* látott ő is, mint korabeli tehető és tenniakaró kortársai. Utazgató, világlátó ember lévén, a felvilágosult Európát képzelte itt kisarjadni a „határtalan mocsár”-ból. Nem álmodozó, pipa-füstjébe temetkező, bortól részegített képzelgő volt, hanem realista megvalósító. Hozzáfogott a nagy munkához, s bár ő maga nem volt képes minden gondolatát tettel színre vinni, fia – *Brunsvik Antal* és később még *Ferenc* unokája is – beteljesítették a megfogant akaratot. Martonvásár – *Ferenc* gróf jóvoltából – mintagazdasággá változott. *Ferenc* gróftól (a ma embere számára) furcsa kettősség jellemezte: miközben baráti körében elsőrangú csellistaként tartották számon (ez fontos szerepet játszott a Beethovennel fenntartott családi barátságban), gazdaságában elsőként vezette be az országban az istállótrágya használatát (annak előtte ugyanis azt a jobbágyok tüzelőnek használták) és a környék földesurait is agitálta, hogy kövessék példáját. Valószínűleg ismerte *Justus Liebig* modern trágyázástani elméletét, sőt a Magyarországra ellátogató tudóst személyesen is ismerhette. Nagyapa, fia és fiú-unoka – ők teremtették meg Martonvásárt.

A park az 1800-as évek legelején kezdett parkká válni. Telepítését az idősebb Antal báró azt követően (1775 után) kezdte el, hogy a *barokk kastély* és a kápolnából kibővített *barokk templom* elkészült. A 100 hektáros park megtervezésében fontos szerephez jutott az eredeti természeti környezet, mindenekelőtt a Szent László-patak, de az őshonos fák is. Ezért maradhattak meg az azóta nagyranőtt (vagy fa-utódként felnövekvő) kocsányos tölgyek, cserfák, kis- és nagylevelű hársak, mezei juharok, magas kőrisek, szilek, nyárfák és fűzek szinte eredeti *erdei, tájképi* környezetükben. A történelmi emlékek szívdobogtató szellemiségén kívül éppen ezek miatt különleges park ez: *egy múltra nyíló ajtó és maga az elvárt jövendő.*

Szili István

A Fejér Megyei Honismereti Egyesület

A Fejér Megyei Honismereti Egyesület 1990. október 25-én alakult 37 fővel a Megyei Művelődési Központban, amely azóta is intézményi háttérként szolgál, s megteremti az egyesületünk működésének személyi és tárgyi feltételeit, amiért köszönettel tartozunk. Taglétszámunk jelenleg 50 fő, túlnyomó részük aktív- és nyugdíjas pedagógus, akik mögött iskolai, vagy felnőtt honismereti szakkör áll.

Az egyesület célja a megyében élő egyéni és csoportos helytörténeti gyűjtők számára olyan programok szervezése, amelyek a lakóhely értékeinek megismerését, megbecsülését szolgálják. Változatos, sokféle tevékenységet folytatunk: előadásokat, vetélkedőket, pályázatokat, kiállításokat, emlékünnepségeket, továbbképzéseket, kirándulásokat szervezünk.

Egyesületünk fontos feladatának tekinti az ismeretterjesztést, ezért havi rendszerességgel előadásokat szervezünk a megye történelmi, irodalmi, néprajzi és természeti értékeiről. Az életkori sajátosságokat is figyelembe véve külön előadásokra várjuk a felnőtteket és a gyermekeket. Ezek a programok a városi műsorfüzetben megjelennek, így nemcsak az egyesületi tagok, hanem minden érdeklődő számára látogathatók.

Egyesületünk köszönettel tartozik a Szent István Király Múzeum munkatársainak, akik színvonalas előadásaikkal biztosítják rendezvényeink sikerét.

Történelmi események és kiemelkedő személyiségek évfordulóinak megünneplésére emléküléseket tartunk (pl.: honfoglalás, Széchenyi István, Vajda János, Boross Mihály, az 1848/49-es szabadságharc áldozatai). Az emlékülésekre meghívjuk a megyei és a városi önkormányzat vezetőit, a megyei és a városi önkormányzat kulturális munkatársait, a társintézmények vezetőit és munkatársait, települések polgármestereit, a történelmi egyházak képviselőit, vetélkedőink nyerteseit, általános és középiskolák történelemtanárait és diákjait. Az előadók a témák országosan ismert kutatói, valamint a megye legismertebb szakemberei. 1995 óta rendszeresen meghirdetjük az általános iskolai tanulók részére a *Felnevelő tájunk* című vetélkedőnkét, amelyek témája az adott év aktualitásához kapcsolódik. Az a célunk, hogy olyan ismeretek megszerzésére ösztönözzünk, amelyek az iskolai tananyagban nem szerepelnek, önálló kutatómunkát igényelnek. A gyermekek csapatokban versenyeznek. Az alsó tagozatosok 6 fordulós játékban vesznek részt, havonta 10 kérdésből álló feladatlapot kapnak, a vidéki felsősök pedig egy tanévben 3 feladatfüzetet oldanak meg. A székesfehérvári felső tagozatosok számára 6 előadásból álló bérletes előadásorozatot indítunk, melynek minden előadásához feladatsor kapcsolódik. Az 1999/2000-es –tanévben 494, három tagból álló csapat vesz részt vetélkedőnkön. Mindhárom vetélkedő tíz legeredményesebb csapatának szóbeli versenyt rendezünk. A döntő minden résztvevője emléklapot, szerény ajándékot kap, az 1–3. helyezést elért csapatokat és felkészítő tanárait kirándulással jutalmazzuk. A vetélkedőn résztvevő minden tanulót történelmi játszótérre várunk a honismereti napon. Ekkor a vidéki általános iskolások számára ingyenes múzeumlátogatási lehetőséget teremtünk, tárlatvezetéssel.

A Honismereti Szövetség által középiskolások számára hirdetett vetélkedők megyei döntőit is megrendeztük.

Házigazdái voltunk az *Emese álma* című vetélkedő 1995-ös regionális, 1996-os országos, valamint a Márciusi Ifjak 1998-as regionális döntőjének.

Többféle témáról készíthettek pályamunkákat általános iskolai tanulók: egy-egy település nevezetességeiről, híres szülőiteiről, iskoláiról. A legjobb pályamunkákat megjelentettük. A Megyei Művelődési Központban minden évben kiállítást rendezünk történelmi, irodalmi év-

fordulókhöz, népszokásokhoz kapcsolódóan gyermekrajzokból és kézműves munkákból. Ezeket a munkákat a vetélkedőkön résztvevő csapatok készítik.

Társrendezői feladatokat is vállalunk önkormányzatok, civil szervezetek, üzemek, intézmények kulturális programjainak megvalósításában. Gyermekszakköreink néprajzi szokások bemutatásával rendszeres szereplői a *Fehérvári Vigasságok* önkormányzati rendezvénynek.

A pákozdi csata 150. évfordulójának tiszteletére rendezett ünnepségsorozat egyik résztvevőjeként a sukorói református templomban, dramatikus formában felelevenítettük a csatát megelőző haditanácsot.

Tevékenyen részt veszünk a helytörténeti gyűjtemények vezetői számára Ercsiben az Eötvös József Művelődési Ház, és a Helytörténeti Gyűjtemény által rendezett találkozók megszervezésében és lebonyolításában. Támogatjuk a megyei alkalmi honismereti rendezvényeket (pl. alcsúti Honismereti Kör óvodatörténeti kiállítását, a martonvásári megemlékezéseket Brunszvik Terézről, Csóron Mátyás királyról).

Az iskolai honismereti szakköröket előadók szervezésével segítjük.

Millenniumi barangolás címmel a megye települései részére meghirdetett akció egyik rendezője vagyunk.

Szakkörvezető továbbképzéseket indítottunk olyan pedagógusok, könyvtárosok részére, akik településükön, vagy iskolájukban honismereti munkát végeznek. Ezekben az alkalmakon külön figyelmet fordítottunk a különböző közgyűjtemények honismereti munkát segítő tevékenységére.

Nagy érdeklődés övezi kirándulásainkat, amelyek alkalmat teremtenek a taglétszám növelésére is. A helyszínen ismerkedünk meg egyesületi tagjaink munkájával, akik bemutatják településüket, helytörténeti munkájukat, gyűjteményeiket (pl. Alcsút, Adony, Bodajk, Csala, Dég, Ivánca, Martonvásár, Soponya). Felkeressük a megye természeti értéket és történelmi emlékhelyeit (pl. Velencei-hegység: Sukoró, Pákoz, Vértes, Mór, Csókakő). Konkrét témákhoz kapcsolódva autóbuzos kirándulásokat szervezünk (pl. kastélyok Fejér megyében: Nádasladány, Dég, Martonvásár, Mór, Vál; irodalmi emlékhelyek: Agárd-puszta: Gárdonyi Géza, Kápolnásnyék: Vörösmarty Mihály, Vál: Vajda János, Ercsi: Eötvös József). Kétnapos kirándulásokat teszünk a környező megyékben (pl. Mesztegyő-Buzsák-Nikla-Somogyvár, Sárszentlőrinc-Borjád, Simontornya-Ozora). Minden év augusztusában 5 napos kirándulásra megyünk: a történelmi Magyarország tájait keressük fel (Kárpátalja, Erdély, Felvidék). Az utak előkészítése során kialakítottunk jelenleg is fennálló kapcsolatokat. Munkácson a II. Rákóczi Ferenc Irodalmi és Művelődési Kör, Marosszentgyörgyön a Kolping-család tagjai nyújtottak szállást és ellátást, így ott barátságok is szövődtek. A marosszentgyörgyi Kolping-család 45 tagját egy hétig egyesületünk is vendégül látta.

Erdélyi utunk során megismerkedtünk a felújítás alatt álló dévai ferences kollégiummal. Az állapotok ismeretében gyűjtést szerveztünk a megyében. Az összegyűjtött berendezési tárgyakat, edényeket, könyveket, ruhaneműt, élelmiszert a Máltai Szeretetszolgálat segítségével juttattuk el Dévára.

Tavaly elkezdtük a Fejér megyétől távolabb eső hazai tájegységek megismerését: Zemplébe, Szatmárba, Beregbe kirándultunk.

A bemutatkozás nem lenne teljes, ha nem emlékeznénk meg azokról az alapító tagjainkról, akik már „elementek” közülünk: Radetzky Jenő ornitológus a Velencei-tó madárvilágának ismerője, az agárdi Madárvárta megteremtője; Olasz Papp Sándorné adonyi, Ivanits Istvánné, Fellegi Imre bodajki, Fűrész Gyula iváncsai helytörténeti kutatók és gyűjtők. Munkásságukkal gazdagították egyesületünket, tevékenységükkel példát mutattak szülőföldünk szeretetéről.

Kálmán Katalin-Nagy Éva

„Nem honismereti szakembereket neveltünk, érzelmi töltést adtunk nekik”

A huszonöt éves ifjúsági honismereti táborozásról beszélget Lukács László néprajzkutatóval Halász Péter

Kemény fedelű, gondosan bekötött jelentésgyűjtemény fekszik előttem: huszonöt Fejér megyei honismereti diáktábor példásan rendbe szedett krónikája. Valamennyi tábornak Lukács László volt a szervezője, először, mint kezdő muzeológus, majd, mint a fehérvári István Király Múzeum néprajzi osztályának vezetője, újabban pedig úgy is, mint a Kodolányi János Főiskola docense. Bizonyítván ezzel, hogy a tudományos tevékenység nem összeegyeztethetetlen a honismereti szervezőmunkával, különösen ha az az ifjúság érdeklődésének felkeltését szolgálja. Huszonöt megyei honismereti diáktábor! Csak a megszervezése óriási teljesítmény. Hát még az értékes tartalommal való megtöltés! Hogyan emlékszel az elsőre? Milyen energiák indítottak erre a munkára?

Először is bizonyos nosztalgikus és bizonyos elemeket meg kell említeni. A mi időnkben, különösen pedig a tanáraink idejében mindennaposak voltak a különböző táj és népkutatók táborok. A Professzorom, Gunda Béla még számtalan ilyen helyen volt. Kutatott Kemsén az Ormánságban, a visszacsatolt területeken is ott voltak a fiatalok 1938 és 1941 között a legkülönbözőbb táj- és népkutató táborokban, a Borsa völgyében, a Szernye-mocsár vidékén. Hallgató koromban ez eleven dolog volt. Gunda professzor, Morvay Péter, Katona Imre, Tálasi Imre beszéltek róla, könyveikben, cikkeikben is emlegették ezeket a táborokat. Mi magunk is kutattunk egyetemista korunkban Mátraderecsken, s amit gyűjtöttünk, azt könyv formájában ki is adta az Egri Múzeum. Aztán kutattunk a Nyírségben, Nyírlúguson ezt két kötetben a Nyíregyházi Múzeum jelentette meg az 1970-es években. Amikor tehát idekerültem 1974-ben a Székesfehérvári Múzeumhoz, akkor már volt mögöttem, illetve bennem volt egy bizonyos hagyomány, és nosztalgia is, meg minden, ami ehhez tartozik.

Már tudtam, hogy mi az a honismereti mozgalom, mert gimnazista koromban szerkesztettem a József Attila Gimnázium diáklapját. Egy diáktársam, Horváth Csaba a Szőlő és bor Csókakőn című pályamunkájáért jutalomból elmehetett egy Tolna megyei – azt hiszem Tamásiban – rendezett honismereti diáktáborba, s én írtam vele egy beszámolót, amit le is közöltem a diáklapban. Innen tudtam, hogy mi az a honismereti tábor. A másik dolog, hogy amikor idekerültünk a múzeumhoz, a feleségem előde az újkori történészségben Kovács János volt, aki már rendezett honismereti táborot Velencén, valamikor az 1970-es évek elején. De az egyetlen volt és utána nem ismétlődött már meg. Ám egy lány, aki részt vett a Kovács János féle táborban, eljött a mi első, 1976-os táborunkba is, így a folytonosság így megvalósult. A dolog érdekessége, hogy ez a Kovács János nemrég említette nekem, hogy ő Nógrád megyei, és valamikor az 1960-as években, Nagyvácszonyban már rendeztek egy táborot és állítólag az volt az országban az első honismereti tábor. Azt is elmondta, hogy még a *honismereti tábor* kifejezést is ő találta ki, és Ortutay Gyula a Hazafias Népfrontban csak kisajátította.

A honismereti mozgalom jelentős mértékben az önkéntes néprajzi gyűjtőmozgalomra épült. Itt a megyében is volt ilyen előzmény?

Természetesen itt is volt gyűjtőmozgalom, minden évben 10-15, volt, hogy 20 pályamunka is készült. Ebből 8-10 mindig felnőtt volt, több országos első díjasunk is volt, dr. Gelencsér József és dr. Kisari Sándorné meg is kapták a Sebestyén Gyula Emlékérmeket a Magyar Néprajzi Társaságtól. A diákok közül is volt több tehetséges, akiknek a táborban készített pályamunkáját az Ifjúsági Tagozatra benyújtottuk, és eredményesen szerepeltek. Aztán itt volt Fehérváron – ma is megvan még – a Fehér Megyei Múzeumegyesület, amelynek középiskolás koromban is volt egy ifjúsági tagozata. Ide múzeumhoz, a múzeumban folyó régészeti, történelmi, néprajzi, honismereti kutatásokhoz is mindig kapcsolódtak a diákok. Ennek a Múzeumegyesületi Ifjúsági Klubnak volt egy történelmi, egy néprajzi és egy régészeti szakköre. Ezekkel mi foglalkozunk év közben. Nem csak én, hanem Varró Ágnes néprajzos kolléganőm, Horváth Júlia újkori történelmi kolléganőm és Hadházi Gábor régész kollégám. Évtizedeken keresztül foglalkoznak a kö-

zépiskolásokkal, és ebből az ifjúsági klubból mindig legalább 15-20 tehetséges gyermek jött a táborba. Aki pedig csak úgy felbukkant a táborokban, azok közül jó néhányan tanév közben is jártak a múzeum háromféle szakkörének valamelyikbe. Tehát ennek a múzeumegyesületi ifjúsági klubnak nagy hatása volt abban, hogy a honismeret felé fordultak a középiskolások, és hogy a tábort fenn lehetett tartani. Mert hiába akartam volna én tábort rendezni, ha már májusban nem jöttek volna be a gyerekek a múzeumba, s nem kérdezték volna, hogy Laci bácsi lesz-e tábor, mikor lesz, hol lesz? Sokszor voltunk úgy, hogy nem volt se pénz, se erő, se idő a tábor-szervezésre de ennek a kérésnek nem tudtam ellenállni – 25 éven keresztül. Persze voltak támogatók is. Az első volt a múzeum, amely mindig is kiállt a tábor mellett és segítette minden-félel. Másik támogatónk volt a Megyei Művelődési Központ. Úgy is indult, hogy megszer-vezték a Velence tavi nyár című rendezvénysorozatot a Megyei Művelődési Központban – ahol ma is működik a Fejér megyei honismereti egyesület – és 1976-ban ennek a kulturális rendezvénysorozatnak a része volt az első tábor. Kibéreltünk a Velencei tavon egy külön hajót, és be-jártuk a Velence tó utolsó tóbérlőjével, Tóth Kálmánnal, a régi Velence tavi halászokkal a tavat. Velünk volt Kresz Mária kolléganőm is, aki Kápolnásnyéken és Velencén is élt fiatal korában, nagyon jól ismerte a Velencei tavat, a tisztásokat, a csapásokat, a csatornákat, és ezeknek a ne-veit föl tudtuk jegyezni az öreg halászsoktól, és számos olyan történetet és eseményt hallottunk, amit ma már nem lehetne.

Az eddigi táborok mindig más helyen voltak. Milyen szerepe volt annak, hogy egy tábor mondjuk Bicskén Enyingen, vagy Sárbogárdon volt? Hatott ez valamennyire a helyi honismereti tevékenységre?

Nagyban meghatározza a tábor helyét az, hogy hol van valami szálláslehetőség. Ott lehet a tábor, ahol volt általános iskolai, vagy középiskolai kollégium. Mert egy honismereti tábor nem úgy van, mint egy mondjuk egy úttörő vagy egy cserkész-tábor, hogy úgy elcserkészkedünk, vagy elmadarászunk. Itt olyan munka folyik, hogy egy beázott sátorban nem lehet se jegyzetel-ni, se gépelni, se magnószalagokat kezelni, se előadásokat hallgatni. Arra törekedtünk, hogy stabil köépületben legyen a szállásunk. Így tudtuk feltérképezni az egész megyét. Gárdonyi Géza szülőházát, Vörösmarty Emlékházát ismertük meg. Kétszer Enyingen, kétszer Dégen, egyszer Lajoskomáromban, egyszer Pusztaszabolcson, egyszer Dunaújvárosban és két-szer Sárbogárdon volt a tábor. Így a Mezőföld – hogy úgy mondjam a táborok révén – már nyi-tott könyv számunkra, holott előtte nem volt különösebben vonzó, és nem is volt ismert. Előző-leg csak megyei, vagy fehérvári szinten tekintették „rendezvénynek” a honismereti tábort. Ma már, ha kimegyünk mondjuk Gárdonyba, Dunaújvárosba, Enyingre, akkor a helyi televízió is megjelenik, interjút készít a gyerekekkel, tehát eseménynek számít a tábor. A helyi városi te-levízió foglalkozik velünk, a megnyitó szövegét felveszik, leadják, megkérdezik a táborvezető-séget, hogy mivel fogunk foglalkozni, megkérdezik a gyerekeket, hogy érzik magukat, mit gyűjtöttek. Sőt a gyűjtött anyagból is vetítenek régi fényképeket, iratokat, visszaemlékezéseket. Egyre nagyobb a nyilvánosságunk. A Fejér Megyei Hírlap azt hiszem, minden táborunkról írt. Ezzel nagy szolgálatot tett, mert közismertté vált a honismereti tábor. Ezeknek a táboroknak fontos szerepük van a helyi emberek mozgósításában. Mindenhol vannak olyan honismerettel foglalkozó, vagy érdeklődő személyek – tanárok, nyugdíjas pedagógusok, agrármérnökök, lel-készek –, őket mindig bevontam a tábori munkába. A honismereti sétát, mindig helyi ember-n vezette, de ha tudtam, hogy van egy helyi népdalgyűjtő, szőlész, netán orvos, aki foglalkozik honismerettel, akkor már eleve beterveztem a programba. De ha ott derül ki, hogy van még va-laki, aki – mondjuk – a helyi XIX. sz-i szőlészetről írt tanulmányt, akkor még úgy külön, pro-gramon kívül felkértük, s szakítottunk egy fél órát, hogy témájáról beszámoljon a gyerekeknek. Azt figyeltem meg, hogy a gyerekeknek a helyi emberek előadásai, bemutatói mindig nagyon tetszettek. Ők ugye nagyon tapasztaltak, ismerik a területet, mint a tenyerüket, nem úgy olvas-sák az előadásukat, hanem benne vannak az anyagban. A táborban való előadásuk pedig sok esetben oda vezetett, hogy tovább folytatták a kutatásaikat. Ha jól emlékszem, volt, aki később javaslatomra a Honismerethez is elküldte a kéziratát. Vagy pályamunkát írtak, mert megkap-ták tőlünk a pályázati felhívást. Tehát ha mi a honismereti diáktábor alkalmából 8-10 napra ki-mentünk egy-egy településre, akkor mindig százszázalékosan igyekeztünk odaadni magunkat a honismereti mozgalomnak, és mindig teli tarisznyával érkeztünk haza, honismereti szem-pontból. És a helyiek ezt – ugyanúgy ahogy az országos néprajzi gyűjtőtalálkozókat, a honis-mereti akadémiákat is – feltöltődésnek tekintették, mert könyveket vittünk nekik, előadásokat tartottunk számukra, és felhívtuk a helyiek figyelmét a honismereti témákra. Az ilyen alkalma-

kon mindig felfedeztünk jónéhány adatközlőt, kiderült mondjuk Dégen, hogy van egy nagyon tehetséges kosárfonó, csuhéfonó, akit aztán a polgármesterrel együtt fölterjesztettük Népművészet Mestere címre. Szóval mindig fedeztünk fel valami olyan dolgot is, amire nem is számítottunk.

Jellemző volt még ezekre a táborokra, hogy a néprajztudomány „nagy emberei” is ide tudtak csábítani. Nem sok megyei honismereti táborban volt jelen Gunda Béla, Kresz Mária, vagy éppen Kállai István, Dankó Imre. Ezek a nagyhírű tudósok megtalálták a hangot a honismeret iránt érdeklődő gyermekekkel?

Gunda Bélát azért hívtuk meg, mert Martonvásáron rendeztük 1990 nyarán a honismereti tábort, és Gunda édesapja martonvásári volt, állattenyésztést irányító gazdaként dolgozott Ráckeresztúron, Szentlászlópusztán, Erdőháton. Kismartonban nőtt föl Gunda professzor, mint diák, onnan járt a budafoki polgár iskolába és a Márvány utcai fiú kereskedelmi iskolába. Minden reggel 4 órakor kelt, az ötös vonattal már ment Pestre, vagy Budafokra az iskolába. Mikor Gunda Béla 1990 tavaszán végre akadémikus lett, jó alkalomnak tartottam, hogy meghívjam Martonvásárra. Megnyitotta a táborunkat, tartott egy előadást gyermekkori, diákkori gyűjtéseiről. Arról, hogy ő, mint a táborlakókhoz hasonló korú diák, mit fedezett fel Martonvásár, Baracska, Tordas, Gyuró környékén a falvakban és a pusztákban. Minderre nagyon-nagyon szépen visszaemlékezett Gunda professzor. Egyebek között beszélt arról, hogy Baracsán még tátorjánt, ezt a népi gyógyászat által számon tartott növényt is látott. Ezt Gunda soha le nem írta, de elmondta ott a gyerekeknek. Arról is szólt, hogy Baracsán még veremlakásokat is látott, és le is rajzolta a földbe mélyített házakat. Elvittük őt a kastélyba és az MTA Kutató Intézetébe, ahol szívélyesen fogadta Üvegesné Hornyák Mária könyvtárosnő, aki a megyei honismereti mozgalomban is tevékenyen részt vesz. Kivittem őt Szentlászlópusztára, ahol lakott, és ahol az édesapja azt a híres tehenet nevelte, amely már az 1920-as években több tejet adott, mint az 1980-as években leghíresebb Tsz-tehenek. Annak a tehennek, egyébként most ott áll a szobra az Akadémiai Kutató Intézet szentlászlópusztai épülete előtt.

Ezeknek a táboroknak, azon kívül, hogy munka folyt bennük, volt-e valami táborozási jellegük, ami egy kicsit a cserkész-táborok hangulatát idézik? Tehát táborút, éneklés...?

Természetesen. Kirándulások is mindig voltak autóbusszal is, vonattal is. Ha olyan helyen voltunk, ami kifejezetten vasúti csomópont – mondjuk Pusztaszabolcs –, akkor ezt a lehetőséget sem hagytuk ki, elvittem a gyerekeket Budapestre és megnéztük a királyi palotában a Nemzeti Galériát, meg a Mátyás király és a reneszánsz Magyarország című kiállítást. Más alkalommal elvittem őket Pusztaszabolcsról Szekszárdra, mert ugye ott megy keresztül a vonat. Abban az időben, amikor már csak autós és autóbusz létezett, kicsit azt is fedezték fel a gyerekek, hogy vonattal is lehet kényelmesen és jól utazni. Amikor Martonvásáron voltunk, onnan is vonattal mentünk Budapestre, olyan helyekre, mint a Néprajzi Múzeum, a Magyar Nemzeti Múzeum. Azonkívül sok autóbusszos kirándulásunk is volt. Felfedeztük a Vértest.

Gyalogtúrákat is szerveztetek?

Olyan is volt, hogy gyalog mentünk, a régi időkben. Gyalog is el szoktunk menni, ahova lehet. Mondjuk Gárdonyból gyalog elmentünk Agárdpusztára, Gárdonyi Géza szülőházához. De voltunk gyalogtúrán a Vértesben egész Tatáig és vissza. Bejártuk a Sárbogárd környéki tanyavilágot, ha kellett szülőhegyekre mentünk ki.

25 év már egy negyed század! Mondják, hogy a mai fiatalok már nem olvasnak, nem érdeklődnek a hagyományos értékek iránt. Te hogyan látod 25 év távlatából? Változott a gyermekek vonzódása, érzelmi kötődése mindahhoz, amit honismeretnek nevezünk?

Különösebb változást nem látok rajtuk, mert azért ez a táborozás – úgy nevezném – az elitképzés része. Nagyon jó gyerekanyagunk volt mindig is. Talán azt látom, hogy a mostaniak jobban vonzódnak az audiovizuális eszközökhöz. Egyre többször készítünk, mi magunk is, videót, filmet. Amikor eső esik, nem tudunk kimenni, akkor egy-egy videofilmet teszünk fel. Elég sok videó készült tavaly, tavalyelőtt az 1848-49-es szabadságharc kapcsán, ezeket is sorra bemutattuk nekik. Ez leköti őket. Nem mondom, hogy a régieket nem kötötte le, mert nekik is vetítettünk filmeket nagy körülményesen, de ma ez sokkal egyszerűbb. Ezen kívül nem látok különbséget a tegnapi és a mai gyerekek között. Talán még annyi, hogy amióta 8 osztályos gimnázium van, nem rekeszhetjük ki a kicsiket sem. Amikor kezdtük, akkor csak 14-18 év közötti korosztály jött a táborba, most jön a 10-14 éves is. Ha pedig jön, foglalkozunk velük is. A nagyobb gyerekek szívesen fogadják a kisebb korosztályt. A kisebbekhez nyilván máshogyan kell

közeledni, de őket is lekötik az előadások. Olyan nem volt, hogy valaki unatkozott volna, szenvedett, kínlódott volna. Persze igyekszünk is olyanokat meghívni, akik jó előadók és vonzódnak is a honismereti mozgalomhoz. Akik maguk is táborok résztvevői és szervezői.

Szemmel tudod, tudjátok-e követni a honismereti táborokban résztvevők további sorsát?

Azt látom, hogy a pályaválasztásukat is befolyásolja a tábor. Bár meg kell mondanom, hogy én – ismerve ennek a szakmának a göröngyös útját – soha nem azzal hívtam a gyerekeket, hogy gyere el, és akkor majd régész, történész, néprajzos, vagy művészettörténész, történelemtanár lesz belőled. Mindig volt az elképzelésem, hogy azért kell megismertetni a honismeretet, annak az elméleti és a gyakorlati kérdéseit ezekkel a diákokkal, hogy majd mint agrármérnökök, orvosok, mint papok, vagy mint tanárok, hasznosíthassák tudásukat. Ha belebotlanak egy-egy honismereti kérdésbe, ne menjen el szótlánul mellette. Más kérdés, hogy – mivel a táborokban és az évközi honismereti munkában értünk el eredményeket, nem voltunk sikertelenek – óhatatlanul pályaválasztásukat is ilyen irányba befolyásoltuk. Mi azt soha nem mondtuk, hogy legyetek a honismeret profi szakemberei. Mégis, a megyéből 14 néprajzszakos hallgatónk van, és sok magyar szakosunk, történelem szakosunk, régészünk. Akik valahogy jelen is vannak itt Fehérváron és Fejér megyében, vissza is csatolódnak a mozgalomba, akár mint középiskolai tanárok, akár a honismereti egyesületen belül, akár mint önkéntes néprajzi gyűjtők, akár mint a honismereti mozgalomnak valamilyen munkásai.

Huszonöt esztendő alatt ez körülbelül ezer diák! Van-e köztük olyan, aki ma „jeles személyiség”, neve van valamilyen területen? Akire büszke vagy?

Ilyen több is van. A régiek között van számtalan középiskolai tanár, akik az ország különböző részein, vagy akár itt Fehérváron tanítanak. Például Lónyai Zoltán, aki magyar-történelem szakos lett; több táborunkban jelen volt, és a tóparti gimnázium és művészeti szakközépiskola „híres” történelemtanára. Mondhatnék olyanokat, akik az egyetemeken tanulnak, van olyan is, aki végzett, és mint kezdő néprajzos, vagy mint kezdő muzeológus különböző múzeumokban dolgozik. És vannak régészek is, akik kapcsolódtak a honismereti táborhoz.

De talán elég, ha azt mondom, hogy a Kodolányi János Főiskola egyik alapítója Szabó Péter főigazgató is honismereti táborozó gyerek volt az 1970-es években. Magyar-történelem szakon végzett az egyetemen és történelemtanár volt a József Attila Gimnáziumban. Egy tanártársával együtt az 1990-es évek közepén megalapították a Kodolányi Főiskolát, és most itt művelődéstörténetet tanít. Szándékom szerint soha nem akartam, hogy a táborozók honismerethez kapcsolódó szakterületen dolgozó szakemberek legyenek, hanem hogy bármely szakterületen, ahova kerülnek, tudják, hogy mi az a honismeret! Nem honismereti – néprajzos, történész, vagy régész – szakembereket neveltünk, érzelmi töltést adtunk nekik! Lehet, hogy agrármérnök, vagy pap, vagy tanár lett belőlük, vagy valami egész más állomáshelyen teljesítenek szolgálatot. De biztos, hogy tudják, mi az a honismeret! Mi a néprajz, a régészet! Tudják mi a teendő akkor, ha előkerül egy régi tárgy, egy lelet a föld alól. És tudják, hogy milyen értéket jelent a szülőföldhöz, a lakóhelyhez, a nemzethez való kötődés!

Aba Novák Vilmos freskója a székesfehérvári Városházában

A pataki láng őrzője és továbbadója: Dr. Barsi Ernő nyolcvanéves

Barsi Ernő tanár úr nevét jól ismerik a Honismeret olvasói. Írásai, művei, recenziói évtizedek óta hozzátartoznak a folyóirathoz. Adatközlőit, tanítványait és tisztelőit mindenütt megtaláljuk a hagyományápolók körében, Alsóőrstől a Székelyföldre.

Életútja a Borsod megyei Sályból indult. Ott született 1920. június 28-án. Szülei tanítók voltak, a zene, a könyvek szeretetét otthonának köszönhetette. Már négyéves korában megtanult olvasni. Családja példaadó népszolgálat, a Sályban élő népszokások, – Hajdúböszörmény után – a sárospataki református kollégium meghatározta munkássága irányát. A nagy múltú protestáns kollégium magyar és nyugati műveltséget adott diákjainak. Felkeltette érdeklődését a népzene és a kollégiumi zenei hagyomány iránt. Az éneklő és hangszeren is játszó tanár és diák eszménye a kontinens nyugati felén a collegium musicumok megjelenésében öltött testet. E szép idea első hazai követői közé tartoztak a sárospataki diákok. Élet- és szabadságszeretetüket „ércnél maradandóbban” közvetítik a melodiáriumok. Felkutatásuk, közreadásuk életre szóló feladatot adott. Méltó örökében Comeniusnak, aki az éneklés művészetére már korábban szolmizációval tanított.

Barsi Ernő zenei tanulmányait az akadémián mélyítette el, mesterei között volt Ádám Jenő, Kodály Zoltán és Weiner Leó. Álláshoz nem jutott diplomájával. Visszatért Sályba, ahol társadalmi munkában éneket tanított, kórust szervezett és az urasági magtárban hangversenyt tartott. Erre sokfelé felfigyeltek, a Magyar Nemzet zenekritikusa *Falusi hangverseny* címmel számolt be az eseményről. 1947-ben meghívta a győri Állami Zenekonzervatórium. Több mint fél évszázados zenepedagógiai munkássága később a győri tanítóképzőben folytatódott. A tanítás a kezdetektől összekapcsolódott a népzene és –hagyomány kutatásával és az igényes ismeretterjesztéssel. Iskolai, falusi, üzemi hangversenyei hosszú sorával gazdagította a Kisalföld zenekultúráját. Az elsőt Töltéstaván, 1947 decemberében tartották olyan sikerrel, hogy a közönség éjfélig velük maradt. 1948-ban Abdán hirdettek hangversenyt. 1998 februárjában az abdai iskola könyvtárában rendezett emlékhangverseny után így emlékezik erre az 50 évvel ezelőtti eseményre. „Abda közönsége velünk együtt gyönyörködött a szép muzsikában, élte át a nagy mesterek műveinek mély mondanivalóját. Végül önfeledten vett részt a közös éneklésben.” A bemutatkozó és jubileumi találkozás között is voltak hangversenyei, az abdai dalokat, népszokásokat közkincsé tette. Összegyűjtötte a Csallóköz, Órvidék (Burgenland), a Rábaköz és a Szigetköz népdalait. Gyűjteményei továbbadják a következő nemzedékeknek a hagyományos paraszti életforma megszűnésével sok helyen feledésbe merült folklórt.

A népi kultúra megismertetése tanári munkásságának egyik pillére. Népdalkórusával évtizedeken át megszólaltatta a magyar tájak dalkincsét, megismertette a pedagógusjelöltekkel a többszámú magyar kórusmuzsika kezdeteit őrző melodiáriumok dallamait. Az általa felkutatott, 6-12 soros vonalrendszerből átitrt gyűjteményt *Bodrog partján nevedekett tulipán* címmel jelentette meg. A sárospataki bemutatóra állt össze tanítványaiból a győri Melodárium Kamarakórus. Előadásain, könyvbemutatókon, évfordulókon, egyházi rendezvényeken vokális és hangszeres közreműködőként vesznek részt 1989 óta egykori hallgatói. Bemutatták a *Győr városában* című gyűjteményt, felidéztek Comenius énekóráját egy tanítóképzős emlékünnepegen, megszólaltatták Halmos László *Cifruska* című gyűjteményét, melyet a zeneszerző a

Bükk-hegység közséjeiben jegyzett le még 1957-ben. Halmos László számos kórusművet írt a tanítóképző Barsi Ernő által vezetett kamarakórusának.

Huszonnegyedik órában mentett érték *Az alsóöri Lisztné Ferber Mária és dalkincse* című kötet, amelyből egy burgenlandi asszony gazdag zenei világát ismerhetjük meg. A köztudatban élő irodalmár képét árnyalja a *Kisfaludy Sándor zenei világa* című kötet. Emlékezetes előadásokkal mutatta be kutatási eredményeit, melyek erősítik a szülőföld hagyományai iránti érdeklődést, az ahhoz kötődést, a lokálpatrióta öntudatot.

Az elmúlt évtizedben tavasztól őszi szülőfalujában, Sályban tartózkodott. Pávaköre a helyi hagyományápolás pillére. Az énekes közösség szerepléseinek száma jóval meghaladja a két-százat, többször hallhattuk műsorukat a rádióban, országszerte szívesen adnak pódiumot műsoruknak. Kétévente megrendezik a Sályi Napokat, emléktábla-avatásokkal, előadásokkal, kórustalálkozóval és kiállításokkal minden korosztálynak megszólalási, bemutatkozási lehetőséget adnak. A Tanár úr előadásai, hangversenyei feledhetetlen élményt jelentenek a hallgatónak.

Nemes munkája folytatásához adjon Isten erőt, nagyon jó egészséget, nyolcvanadik életévének betöltésekor!

T. Varga Lajos

Nagy Géza karcsai küldetése

A *Bodrogköz* kutatójaként ismerik országszerte a honismereti mozgalomban a most 70 éves Nagy Gézát. A Karcán született, s ma is ott munkálkodó etnográfus teljes életművet épített szülőföldjéhez való hűségére. Bár kisgyermekként járvány benitotta meg, tette nehezzé mozgását, dacolva e hátránnyal tizenkét éves korától valamilyen belső kényszerből eljegyezte magát a helyi hagyományok gyűjtésével, tanulmányozásával. 1942-ben lett a sárospataki református gimnázium magántanulója; otthon készült a vizsgákra, a napi lecke elvégzése mellett sokat olvasott, s a pataki Nagykönyvtár helyi vándorkönyvtárának kötetei között megismerkedett többek között a népi írók műveivel. S bár a paraszti sorsba született bele, érdekes módon ezen olvasmányok fordították a falu és népe felé az érdeklődését. Kezébe került Újszászy Kálmánnak *A falu. Útmutatás a falu tanulmányozásához* című könyve (Sárospatak, 1936.), amelynek alapján megfigyeléseit rendszerezni kezdte. Román János segédlelkész (a későbbi sárospataki, majd miskolci levéltár-igazgató) készítette fel a diákot az osztályvizsgára, s kapcsolta be a Faluszeminárium megbízásából végzett gyűjtéseibe. Amikor aztán 1945-től Nagy Géza nyilvános tanulóként Sárospatakra került, megnyílt előtte a Faluszeminárium ajtaja, hogy ott könyveket s gyakorlati példát találjon önkéntes néprajzi és nyelvjárási gyűjtéséhez.

A honismereti munka megkezdésére emlékezve 1981-ben így nyilatkozott: „Nekem szerencsém volt, mert olyan emberekkel hozott össze mindig a sors, akiktől tanulhattam, akik bátorítottak, biztattak. Rácz Istvántól megtanultam, hogy mi a kötelességem a faluval szemben. Bakos József arra vezetett rá, hogy nemcsak a néphagyományt kell gyűjteni egy-egy faluban, hanem foglalkozni kell a falu történetével is. Legtöbbet talán Balassa Ivánnak köszönhetek. Vele 1955-ben ismerkedtem meg, amikor a sárospataki Rákóczi Múzeum igazgatójaként gyakran megfordult Karcán. Amikor itt járt, gyűjtőútjára elkísértem. Megtanultam tőle a gyűjtést, a kérdezést, a gyűjtött anyag lejegyzését, az irodalom felhasználását.” Amikor a karcsai általános iskola tanára lett, megszervezte az *Erdélyi János honismereti szakkört*, tanítványait is bevonta a gyűjtésbe. Országos figyelemre is méltó, érdekes kiadványokat állított össze a szakköri termésből.

Nagy Géza két évtizeden át csak az anyaggyűjtéssel foglalkozott, hogy minél többet megmentsen a hagyományos falusi élet emlékeiből az 1960-as évek elején bekövetkező életformaváltás előtt. A gyűjtések javának feldolgozásával az 1950-es évek végétől jelentkezett pályamunkák formájában a megyei és az országos pályázatokon, s rövid idő alatt elismerést vívott ki közleményeinek anyaggazdagságával. 1966-ban jelent meg nyomtatásban első publikációja *A Zemplén megyei Karcsa községben használatos állatnevek* címmel, s 1970-től sűrű egymásutánban

jelentek meg néprajzi, helytörténeti, népnyelvi dolgozatai a gyűjtés éveinek korpuszaiból, feltárt adattárából merítve.

A csaknem 200 tételű kitévő publikációs terméskől kiemelkedik a *Karcsai népmesék* két kötet (Bp., 1985.), *A király virágoskertje* című mesekönyv (Bp. 1987.), a *Bodroközi tájszótár* (Pácin, 1992.), *A magyarországi Bodroköz földrajzi nevei* (Pácin, 1994), a *Bodroközi balladák* két kötet (Karcsa–Pácin, 1996, 1997.), valamint *A Bodroköz helytörténeti és néprajzi bibliográfiája* (Sárospatak–Karcsa, 1999.) Sajtó alatt van a bodroközi gyermekjátékok sokat ígérő gyűjteménye. Szép sikert arattak nyelvészeti publikációi: *Karcsa mai család- és ragadványnevei* (Bp., 1977.), a *Karcsai szólások és közmondások* (Bp. 1987.), továbbá helytörténeti feldolgozásai, mint a *Negyedszázad a közös úton* (A karcsai Dózsa Termelőszövetkezet első 25 éve, Karcsa, 1974, illetve *A karcsai önkéntes tűzoltó-egyesület krónikája* (Karcsa, 1978.)

Nagy Géza tevékeny közéleti ember, alapító tagja a Kazinczy Ferenc Társaságnak, a Bodroközi Művelődési Egyesületnek, a Magyar Comenius Társaságnak, tagja a Néprajzi Társaságnak, előadásaival részt vesz a tudományos üléseken. A pácini múzeum alapító igazgatójaként sokat tett a Bodroköz történeti és néprajzi becsű tárgyi emlékeinek összegyűjtéséért, szakszerű bemutatásáért; a *Bodroközi Füzetek* sorozatának elindításával teremtett fórumot a kistáj kutatási eredményeinek közzétételére.

Életműve egy jól körülhatárolt terület kutatásához kapcsolódik, de tematikájában igen gazdag. Kiválóan teljesítette vállalt küldetés számba menő szerepét, hogy a szűkebb szülőföld népéletének arculatát minél teljesebben tárja fel korunk és az utókor számára. Szívvel kívánjuk példás hűséggel végzett munkájának további sikeres folytatását.

K. D.

Dr. Környei Attilára emlékezem¹

2000. március 12-én *Attila meghalt*. Milyen tompán, ridegen, kérlelhetetlenül szól ez a mondat. Nincs, megszűnt fizikai léte e világban, visszafordíthatatlanul. Két-három hónapja már tudta, hogy súlyos, gyógyíthatatlan beteg. Egy vasárnap délután felhívott és végrendelkezett arról, hogy kik írják alá a gyászjelentést, s hogy a temetésén én mondjam a gyászbeszédet. Persze vállaltam, s tréfásan megjegyeztem, hogy majd húsz vagy harminc év múlva ennek semmi akadályja. De tudtuk mindketten, hogy ez nagyon komoly beszélgetés, s azt is tudtuk mindketten, hogy ezt nagyon komolyan is vesszük. Mikor februárban hazajött a kórházból, épp a Széchenyi Népfőiskola zajlott a nagyecenki kastélyban. Attila bújt minden elől, visszahúzódott a külvilágtól, magára akart maradni gyógyíthatatlan betegségével. Engem magához engedett egy kicsit. Sikerült rábeszélnem Ágival (feleségével) együtt, hogy írjon egy tárcát a Kisalföldbe az „ezredfordulós beszélgetések” sorozatomba. Másnap már kezemben volt írása, ez lett az utolsó, amit életében publikált. Attilában ekkor még nagyon erősen működött az életosztón. Bár tudta, hogy mája beteg, de bízott abban, hogy nyirokrendszer és erős akarata legyőzi a bajt. Erős akarata eddig mindenben győzedelmeskedett. Talán meglepő volt számára, hogy van olyan a földön, ami őt is legyőzi: a rák. Amikor néhány nappal a halála előtt megtudta, hogy állapota rosszabbodott már nem akarta tovább csinálni. Nem akarta, hogy esendő testét kénye-kedve szerint ragadja el a halál. Ő döntött, Ő határozta meg a napot és az órát, amikor elment ebből a földi világból. Attila, hogy tudta ezt végigcsinálni!?

Környei Attila 1940-ben született Téten, egy Győr melletti településen. Ebben az évben, temetésének napján, március 26-án lett volna 60 éves. Nagyon várta ezt a dátumot, az utolsó írásában, az újságban így fogalmaz: „Már elemista koromban mondogattam magamnak: az ezredfordulón pontosan hatvanéves, egészen pontosan hatvanéves és kilenchnapos és ötnapos le-

¹ Elhangzott dr. Környei Attila temetésén 2000. március 26-án.

szek. Ez a kettős forduló – a sorstól kicsikart életkor és egyben egyéni hanyatlásom egybevetése – számomra az egyéni számvetést minden esetben egybekapcsolta a történelmi gondolkodással, ami egyébként élethivatásom volt. Majdani visszavonulásomra gondolva, arról ábrándoztam, hogy majd »Micsoda évezred« címmel nagyszabású kiállítással koronázhatom meg múzeumi pályafutásomat.”

A soproni Berzsenyi Dániel Gimnáziumban érettségizett 1958-ban, s ettől kezdve Sopron szerelmese lett. 1963-ban végaz az ELTE Bölcsésztudományi Karán. A történelemtudományok kandidátusa volt. A Soproni Múzeumban kezdett dolgozni. 1973-tól a nagyeceni Széchenyi István Emlékmúzeum első igazgatója. 1989-től a Soproni Múzeum vezetői teendőit is ellátja. Az Országos Széchenyi Kör létrehozója, s megalakulásától titkára. A Pulszky Társaság egyik alapítója és hosszú éveken keresztül elnökségi tagja. Publikációi Sopron történetéhez és a Széchenyi kutatáshoz kapcsolódnak. De Ő, tudományos tevékenységei közül legfontosabbnak, a soproni helytörténeti kiállítást és a nagyeceni Széchenyi István Emlékmúzeum állandó kiállításainak létrehozását tartotta. Csatkai Endre-díjat kapott 1973-ban, SZOT-díjat 1985-ben, a Magyar Köztársaság Érdemkereszt arany fokozatát pedig 1991-ben.

Nekem első munkahelyem a nagyeceni múzeum, és első főnököm Attila volt. 1979-ben kerültem Nagyecenre, abban az időszakban, amikor a Széchenyi-kultusz terjedőben volt, abban az időszakban, amikor Attila fiatal múzeumigazgatóként meg akarta váltani a világot, s olyan feszes tempót diktált magának és munkatársainak, amit nagyon nehéz volt követni, s bizony néha elviselni. Abban az időszakban a múzeumot több mint 200 ezer ember nézte meg évente, abból is fele május-június hónapban, iskolai kirándulás keretében. Attila azt szerette volna, hogy mindenki tisztelettel és őszinte kíváncsisággal nézze meg a kiállítást. Az iskolai kirándulások – akkor még ingyen belépővel – nem ilyenek voltak. Fegyelmezni képtelen pedagógusok, érdeklődés nélküli diákok, akiket aznap már végighajszoltak öt múzeumon, rengeteg keserűséget okoztak neki. De amikor jött egy olyan iskola, vagy felnőtt csoport, amelyik megbecsülte munkánkat és érdeklődéssel szemlélte a kiállítást, Attila megnyugodott. A Széchenyi tiszteletből formálódott meg a Széchenyi Kör, amely először egy összetartó baráti társaság volt, majd egy profi szervezet lett, Attila szívós munkája nyomán, amely feladatának érezte és érzi most is a Széchenyi-kultusz ápolását.

Attila 1972 óta napról-napra együtt „élt” Széchenyi Istvánnal. Ezt írja erről: „Az én romantikus vagy mondjuk szelidebben, játékos elmém: az engem foglalkoztató valamennyi ügyet, gondolatot óhatatlanul szembesítette a legnagyobb magyar életművével és eszmei hagyatékával. Föl-föltettem a kérdést: mit szólna hozzá Széchenyi István? Ő főbe lötte magát, te pedig... Imádtad és tisztelted a XIX. századot. Sokszor elmondtad nekem, hogy arra figyeljek, hogy Széchenyin kívül e kor, mennyi tehetséget dobott a felszínre, s azóta nem tudja ezt megismételni Magyarország. Azt is megfogalmaztad, a XX. század arra volt hivatva a csodálatos XIX. század után, hogy kiteljesítse a szolidaritást. Ehelyett két világháború, tömegmészárlások és gyomorfordító politikai manőverek százada lett. Te ezen már nem tudsz változtatni, mi talán még igen? Vagyunk páran, akik értettünk téged, s vagyunk néhányan, akik továbbvisszük azt, amit megteremtettél, kellő felelősséggel és odaadással. Tudom, hogy rettenetes betegségeddel magadra maradtál. Ági, a gyerekek ott voltak melletted, vigyáztak rád, gondoskodtak rólad. Mégis, ahogy utolsó beszélgetésünkben lesűrtem, magányosan akartad várni a halált. Csak a „kaszás”, meg te! Nagy küzdelem volt, és te győztél. Most már tudom! Mennyien szerettek, csodáltak, tiszteltek téged, most a halálad után érezhető igazán. Én bízom benne, ez maradandó érzés lesz sokunkban, s mindenféle fogadkozás nélkül munkásságod tovább él bennünk. Azt kérem elsősorban magamtól és mindazoktól, akik úgy érznek, gondolkodnak, mint én, amit Arany János: Széchenyi emlékezete című versében megfogalmazott:

*Nem hal meg az, aki milliókra költi
Dús élte kincsét, ámbár napja múl:
Hanem lerázzván, ami benne földi,
Egy éltető eszmévé finomul,
Mely fennmarad s nőtön nő tiszta fénye,
Amint időben, térben távozik:
Melyhez tekint fel az utód erénye:
Óhajt, remél, hisz és imádkozik.*

Végakaratom szerint mindannyian elénekeljük a Szózatot, ahogy azt tették 1860. április 11-én – Széchenyi István temetésén, Nagyecenken – a soproni jurátusok!

Szentkúti Károly

KÖNYVESPOLC

MARKÓ LÁSZLÓ:

A magyar állam főméltóságai Szent Istvántól napjainkig

Millenniumunk évében új életrajzi lexikonnal bővült könyvkiadásunk a *Magyar Könyvklub* jóvoltából. A lexikon tartalmazza a magyar királyok, köztársasági elnökök, az elnöki tanács elnökei; az erdélyi fejedelmek, kormányzók és vajdák; a magyar kormányzók, a miniszterelnökök, a nádorok, az országbírók és a horvát-szlavón bánok életrajzát, alfabetikus sorrendben, a főméltóságok fogalmának magyarázatával, sok képpel illusztráltan, könnyen kezelhető kézikönyv formájában.

A „magyar állam főméltóságai” összefoglaló cím alatt – ahogy Markó László szerző bevezetőjében leírja – értjük egyértelműen az ország államfőit (bármely néven nevezték őket), az erdélyi fejedelmeket, a polgári korszak kezdetétől – 1848-tól – a miniszterelnököket, továbbá a feudális korszak olyan vezető tisztségviselőit, mint a nádorokat és az országbírókat, de ide kell sorolnunk a horvát-szlavón-dalmát bánokat, és a középkori erdélyi vajdákat. A szerző szerint az utóbbiak ugyan nem rendelkeztek országos hatáskörrel, de politikai súlyuk és szerepük indokoltá tette, hogy az országos főméltóságok között szerepeljenek.

A király (Nagy Károly „Karl” nevéből eredő szláv kralj-ból) címet Magyarországon először Szent István használta. A cím azt jelenti, hogy viselője szuverén, politikailag és személyében is teljesen független egyén, az egyetlen, aki nem mint alattvaló él az államban. A király személyében testesült meg az uralma alá tartozó terület és a rajta élő nép felsége. Szent Istvánnak a pápa által küldött koronával történt megkoronázása (1000) óta a magyar királyok „Isten kegyelméből” uralkodó királyok voltak. A magyar királyokat a középkorban Székesfehérváron, 1526–1848 között Pozsonyban koronázták meg a koronázási jelvényekkel (Szent Korona, jogar, országalma, koronázási kard, királyi palást). Az utolsó két koronázást 1867-ben Budán, majd 1916-ban Budapesten tartották. Magyarországon 1918-ig uralkodott király, bár a királyság intézménye 1946-ig fennmaradt.

A kötet külön érdeme, hogy a főméltóságok házastársát (házastársait), házasságkötésének évét, gyermekei születését is rögzíti, amit korábban még a szakembereknek is – esetenként – csak komoly utánajárással lehetett megtudniuk.

(Pl. Mátyás királynak gyermeke egyik házasságából sem született, egyetlen fia, Corvin János Edelpöck Borbála boroszlói polgárlánnyal való házasságon kívüli kapcsolatából származott). A könyv másik érdeme, hogy közvetlenül az adott életrajzok után felsorolja a főméltóság – már ha van, és ismert – főbb műveit, illetve megadja irodalomjegyzékét.

Szakszerűnek ítéljük a köztársasági elnökök, illetve az elnöki tanácsok elnökeinek fogalommagyarázatát is, helyenként még a hatályos választási törvényt is ismerteti. Göncz Árpád életrajzából azonban hiányolnunk kell azt, hogy a Pázmány Péter Tudományegyetemen jogi doktorátust kapott 1944-ben, mint ahogy a miniszterelnökök közül Kállai Gyulánál sem írja azt, hogy hol és milyen doktorátust szerzett. Sajnáljuk, hogy Teleki Pál halálának körülményeinél olyan megfellebbezhetetlenül teszi le a szerző a voksát az öngyilkosság mellett, pedig megemlíthetné, hogy időnként ennek homlokegyenest ellentmondani látszó vélemények is megjelentek.

Helyes magyarázatot ad a szerző az erdélyi fejedelmek, illetve vajdák elhatárolására is. Erdélyben az uralkodó megjelenésére a XVI. sz. végén, Báthory Zsigmond uralkodásától állandósult a fejedelmi cím használata. János Zsigmond még a királyi, két utóda, Báthory István és Báthory Kristóf pedig a vajda címet használta. A fejedelmi cím teljes formája a következő volt: „Erdély fejedelme, a székelyek ispánja és a magyarországi részek ura”. Az önálló Erdélyi Fejedelemség megszűnése után (1691) a fejedelmi címet a Habsburg uralkodók viselték, ez azonban Erdély és Magyarország uniójával (1848) véglegesen megszűnt. Ezzel szemben az erdélyi vajda a középkori Magyar Királyság egyik főméltósága volt, a király tetszés szerinti időtartamra nevezte ki, és teljes hatalmat gyakorolt a királyi, majd a nemesi megyék felett. Vezette a bandériumokat, és gyakorolta területén a bírói főhatalmat, tőle csak a királyhoz lehetett fellebbezni. 1526 után, amikor a királlyá választott Szapolyai János Budáról Erdélybe költözött, a cím feleslegessé vált. Utolsóként az elnevezést az említett két Báthory használta.

A nádor (latinul palatinus) vagy nádorispán (comes palatii) tisztsége Magyarországon Szent István korában alakult ki. A nádor a magyar király közigazgatási, hadügyi és igazságügyi helyettese, a legmagasabb udvari, majd rendi méltóság volt. 1848 után nem választottak nádort,

1867-ben megmaradt funkcióit a magyar miniszterelnök vette át. A Kismartonban született és ott is meghalt herceg Eszterházy Pál nádor műveit a lexikon sajnálatos módon nem említi. Pedig már Jordánszky Elek püspök, esztergomi kanonok Pozsonyban, 1836-ban kiadott *Magyar Országban, 's ahoz tartozó Részekben lévő boldogságos Szűz Mária kegyelem' Kepeinek rövid leírása* című munkájában is hivatkozik Eszterházy Pál: *Mennyei korona* címmel, Nagyszombatban 1696-ban megjelent könyvére, amely a magyar szép-próza egyik remeke.

A kötet végül helyes fogalom-meghatározást ad az országbíróról (latinul iudex curiae = udvarispán) is, aki a középkori és újkori Magyarország egyik országos hatáskörű főméltósága volt. Pontosításként csupán annyit kívánunk megjegyezni, hogy a Hétszemélyes Táblát (Tabula Septem- virális) 1723-ban állították fel a nádori szék utódként, amelynek egyben tagja volt az országbíró is. A Királyi Curiaát viszont 1724-ben alakítják meg Pesten egységes bíróságként, amely a *Váltófeltörvénysékekkel* egyesülve, ebből a két bíróságból a Hétszemélyes Táblát illette meg az elsőség, mint az ország – Horvátországot is beleértve, de Erdélyt nem – végső igazságszótó fórumát. A Kúria megszűnésének időpontja azonban nem 1944, hanem 1949, amikor is nevét Legfelsőbb Bíróságra változtatták.

Egyet kell értenünk a szerzővel: életrajzi lexikont (és általában lexikont) összeállítani időigényes és főként hálátlan feladat – ahogy a kötet előszavában Markó László maga is mondja. Késztője tudja a legjobban, hogy ez a munka sohasem lehet teljes. Mégis azzal a meggyőződéssel bocsátja útjára ezt a kötetet, hogy mindazok számára hasznos olvasmány lesz, akik érdeklődnek ezeréves állami múltunk történelemformáló vezetői iránt.

Dr. Udvarhelyi Olivér

Tűzcsiholó

Írások a 90 éves Lükő Gábor tiszteletére

Ünnepi kötet a *Tűzcsiholó*, amellyel Lükő Gáborot köszöntötték 90. születésnapja alkalmából a Magyar Kultúra Házában. A kötet létrejötte és ünnepi átadása különös alkalom, nemcsak azért, mert Lükő Gábor egy időben – egészen sokáig – nem volt szokás köszönteni, és nem készült ünnepi kötet a korábbi kerek évfordulóra. A kortársak elhallgatták és az ifjabbak nem tudták milyen értéket hozott a magyarságnak. Az ellentmondásos évek múltán most adódott alkalom a visszagondolásra és a számadásra.

A tevékeny élet, a különösen sokszínű kutatómunka, a sorsfordulókkal terhelt út alkonyán

figyelmeztet arra, mit kaptunk Lükő Gábertól, és mi mindent köszönhetünk neki, a zenekutatónak, muzeológusnak, a jelek és jelrendszerek kutatójának, a tanárnak, a magyar művelődéstörténet bűvárának, és az általa felszínre hozott értékek hogyan kamatozódtak. A *Tűzcsiholó* című kötetben a sokszínű életúthoz kapcsolódó tanulmányok egész sora található. Mindenek előtt az út kezdetét jelentő moldvai magyarok körében végzett munkához kötődve jelentek meg csángók életével foglalkozó néprajzi tematikájú tanulmányok a zenekultúráról, a táplálkozási hagyományokról, vallási életükről. Lükő Gábor egészen fiatalon, 25 évesen írta a moldvai terepmunkája után *A moldvai csángók* című monográfiáját, ez volt a doktori disszertációja 1936-ban. Azóta is követendő példát kínál a tájmonográfiákhoz. A mindössze 300 példányban közreadott tanulmány könyvritkaság lett, és a napjainkban felélénkült csángó-kutatás nem mindig támaszkodik rá. Az ünnepi kötet moldvai tematikájú tanulmányai részint ennek ismeretében lépnek előbbre, mint tette ezt Olsvai Imre a kiadatlan, lappangó gyűjtések közzétételével, míg mások közvetve vitték tovább a nagyszerű kutatásokat, például Nyisztor Tinka a táplálkozási hagyományról és Kobzos Kiss Tamás a textilkultúráról szólva.

Lükő Gábor legjobban ismert, legtöbbet idézett munkája *A magyar lélek formái*, amely az invenciózus debreceni években, a Társaslélektani Intézetben folyt munka eredményeként született, és mindmáig alapműve a magyar népművészetben – folklorban, díszítőművészetben – fellelhető szimbólumok értelmezésének. Nem csoda, hogy a *Tűzcsiholó* tanulmányai között a szimbólumkutatás új eredményei Lükő elméletének időszerűségét, modernségét jelzik, különösen Szilágyi Sándor, Gazda Klára, Lackovits Emőke, Maleczki József, Tánccso Vilmos írásai. Ma már világosan látjuk, hogy Lükő korszerű szimbolista kutatásainak agyonhallgatása végzetes és pótolhatatlan irtó teremtett, így azok, akik a XX. század végén a szimbólumok értői és interpretálói lettek, Lükő Gábor után kénytelen-ségből idegen példákhoz nyúltak.

A zenekutatás méltatlanul elhallgatta Lükő Gábor pentatóniáiról vallott nézeteit, pedig Bartók tudományos eredményeit mindenképpen az ő tanulmányai alapján lehet továbbépíteni. Ehhez távolról csatlakozott Kínából Du Yaxiong, az orosz Zemcovszkij, Finnországból Kádár György és mások. Sajnos mindmáig nem jelent meg a maga teljességében Lükőnek a pentatóniáról szóló értekezése, csak egy-egy cikkben adhatott hírt az elképzeléseiről.

1948-ban a felsőoktatásban lezajló ideológiai tisztogatás, és ezzel összefüggően a Társaslélektani Intézet megszüntetése miatt Lükő Gábor a

kommunista hatalomátvétel után ún. kényszer-nyugdíjazás áldozata lett. Ez az intézkedés meghatározta élete későbbi alakulását, és végérvényesen a tudomány mellőzött, agyonhallgatott kutatója lett. Előbb Gyulán, majd Baján volt muzeológus, végül Kiskunfélegyházán a kis múzeum igazgatójaként ment nyugdíjba három évtizeddel ezelőtt. A tisztelgő kötet éppen ezért gazdagon mutatja be a muzeológust, aki a tárgyak mögött az életet is látta és meglátta azt, ami nemcsak széppé tette, hanem kultúra továbbhagyományozásának bizonyossága lett. Vajda Mária, Németh Csaba, Bánkiné Molnár Erzsébet, Fazekas István számos eddig ismeretlen eredményt tárt fel e téren. Mindezek ismeretében mégis el kell mondani, hogy visszhangtalan maradt a pult alól árusított *A magyar lélek formái* második kiadása éppúgy, mint a *Kiskunság régi képfaragó és képmetsző művészete* című könyve, amelyben továbbfejlesztette a korábbi szimbólumértelmező elképzeléseit.

Az elmondottakból következően érthető a most megjelent félszáz tanulmány jelentése, amelynek mindegyikére nincs mód kitérni. Összességükben bizonyítják, hogy Lükő Gábor mellőzöttsége jelentős hatást váltott ki, és nagy azoknak a tábora, akik értik, szeretik, tisztelik őt, tenni akarnak annak érdekében, hogy eszmerendszere ne tűnjön el. A tanulmánykötet 8 nagy csoportba sorolja az írásokat a jobb tájékozódás érdekében, és egyúttal rámutat az ünnepeelt sokszínű kutatási tevékenységére. A csoportosítás kényszerítő rendszerező tevékenység eligazítást kínálva az érdeklődőknek, de természetesen tudjuk, hogy Lükő Gábor műveiben éppen az a különös, hogy mindig egységben látja a kultúrát. Könnyedén mozog a zene, a költészet, a népköltészet, az irodalom, a nyelvészet és a díszítőművészet világában, és az összetartozó részeket logikusan illeszti egymás mellé. Az életmű megismeréséhez segítséget nyújt a kötetben megtalálható a legjelentősebb írásainak jegyzéke és az életrajz. Mindez nem helyettesíti az életmű méltatását, amely még a magyar tudományosság előtt álló feladat. A tanulmánykötet csupán sejteti azt a sokszínűséget, ami névéhez, érdeklődési köréhez tartozott.

A szerzők határon innen és túl, Európa sok országából és távoli földrészekről egyaránt a szerkesztő Pozsgai Péter hívására vállalkoztak arra, hogy tiszteletüket tegyék Lükő Gábor előtt. Tették ezt annál inkább, mert napjainkban az érdeklődők széles körében világossá vált, hogy a magyar kultúra gyökereit lehető legszélesebb módon kell megismerni. Az őstörténet folklór szempontú megközelítése éppen úgy fontos, mint a nyelvi sajátosságok figyelembe vétele lehető legteljesebb nyelvi ismeret birtokában. A kötet az egyenlenségek ellenére a teljeség látásának igényét juttatja kifejezésre, és cí-

mével emlékeztet Adyra, a költészet szimbólumainak avatott ismerőjére, aki szintén a már-már elfelejtett rétegeket hozta felszínre éppen úgy, mint a művelődéstörténetben Lükő Gábor. Ma is időszerű és szükséges a magyar őstörténet egykor összefüggő, de csak részletekben megmaradt tényeinek rendszerezése, feltárása. Erre vállalkoztak most néhányan. Így a *Tűzcsiholó* című rangos, szép kiállítású, igényes kiadvány egyszerre ad hírt számos új eredményről és hívja fel a figyelmet Lükő Gábor méltatlanul elfelejtett eredményeire, annak jelentőségére a XX. század végi magyar művelődéstörténetben. (Szerk.: Pozsgai Péter, Bp., 1999. Táton Kiadó)

Kríza Ildikó

Zala megye a XVIII–XIX. században – két korabeli írás alapján

Az első kötetével éppen 25 évvel ezelőtt színre lépő *Zalai Gyűjtemény* immár 46. kötetében két kéziratot történeti és földrajzi mű került bemutatásra; egyik *Bél Mátyás*: Notitia Hungariae Novae Historico Geographica című munkájának Zalára vonatkozó, kéziratban és töredékesen fennmaradt fogalmazványának magyar fordítása, a másik pedig *T. Mérey Klára* munkája, amely több korabeli forrás összekapcsolásával Zala megye XVIII–XIX. század fordulójára körüli időszakának részletes és elemzett ismertetését adja.

A kötet első részét adó Bél Mátyás-féle Zala vármegye leírása az Esztergomi Főszékesegyházi Káptalan Könyvtárában található, latin nyelven fennmaradt kéziratát Szabó Béla, a levéltár egykori igazgatója fordította le és rendezte össze. *Bél Mátyás* (született Ocsován 1684-ben és elhunyt Pozsonyban 1749-ben) korának kiemelkedő tudósa volt. Maradandó pedagógia elméleti, nyelvészeti, teológiai tevékenysége, de ezeknél is ismertebb történeti forrásfeltáró és kutatói munkássága, a leíró néprajz és a gazdaságtudomány és nem utolsósorban a magyar földrajz-tudomány általa történet megalapozása.

Fő művében, a *Notitia Hungariae Novae Historico Geographica...* kötetében a történeti és a leíró földrajz sajátos ötvözetet jelenik meg; az ember és az őt körülvevő táj, történelem és a benne élő ember kölcsönösségének korát messze megelőzően korszerű szemléletű (szinte mondhatnánk: pozitívista) leírása. A munka hatalmas adatgyűjtő munkával járt, igen számosan vettek benne részt, sokan támogatták, mások gáncsolták. A kézírata 82 kötetet tett ki, ebből azonban csak 5 jelent meg, az első négy – összesen 2693 oldalra rúgó – kötet még életében 1735 és 1742 között, az ötödiknek emlegetett –

Moson vármegye leírása – pedig 1892-ben, mindössze 71 oldalon és 100 példányban (a közműltban jelentette meg újjól a Csallóköz Kiadó).

Mintegy tízezer főlő kéziratban maradt. Ezt vásárolta meg Bél Mátyás özvegyétől Batthyány József kalocsai érsek, későbbi esztergomi hercegprímás, és megkezdte a további kiadások előkészítését, amiben azonban halála megakadályozta. A kiadatlan részhez tartozik Bél Mátyás *Notitia Comitatum Veszprimiensis, Simigliensis et Szaladiensis* címet viselő, talán már akkor is befejezetlen és csonka műve is. A leíró történeti, statisztikai és geográfiai rész anyaggyűjtését nagyjából befejezhette a szerző, mivel azt elküldte a vármegyének ellenőrzésre és kiegészítésre, de – valószínűleg – azt a főispán soha nem küldte vissza, vagy valahol elveszett. Bélnek így csak a töredékes, ám eredeti fogalmazványok maradtak meg.

Bél Mátyás gazdag anyagot gyűjthetett Zaláról, mivel a megbízott adatgyűjtői mellett, maga is járt személyesen a megyében – igaz, csak a Balaton Keszthely-közei részein –, amikor is 1731 telét adatgyűjtéssel Festetics Kristóf somogyi alispán balatonkeresztúri birtokán töltötte. Vele, vagy csaknem azonos időben járta be a Balaton e részeit az a Mikoviny Sámuel mérnökkari tiszt, korábban kamarai mérnök, akit az uralkodó, III. Károly azzal az utasítással rendelt Bél mellé, hogy – az általa is hézagpótlónak és szükségességnek tartott munkában – a térképészeti munkákat végezze el s vegyen részt a hatalmas adathalmaz ellenőrzésében is. Bél tervezett nagy munkáját tette volna teljessé Magyarország egyetemes földrajzi, történeti, gazdasági és néprajzi térképe.

A kor legkiválóbb hazai térképészének irányításával hét év alatt 49 vármegye – készítésénél a minél nagyobb részletgazdagságot, pontosságot és megbízhatóságot már alapelvnek tekintő – térképe készült el, ezek közül 23 részbe metszve ma is megvan. Valamennyi dunántúli megye térképe elkészült, egyedül Zala vármegyéé nem lelhető fel. Annyit tudunk, hogy a megye talán egyetlen példányban készült áttekintő térképét – Somogy több kézirat lapjával együtt – a térképész Kora-binszky János megvásárolta a Bél-hagyatékot kezelő Erich Fritschtól, de további sorsuk ismeretlen. Zala megyét érintő más lapok azonban fennmaradtak, így a Balaton nyugati medencéjét és környezetét nagy részletgazdagsággal ábrázoló térkép, de sok földrajzi és vízrajzi adatot tartalmaznak a Vas-, Somogy- és Veszprém megyei térképlapok és vázlatok az illető megyehatárokon is átnyúló részletei.

Bél Mátyás ránk maradt megyeleírása csonka, de csonkaságában, hiányosságai miatt is Zala

megye korábban soha nem volt képét rajzolja meg. A természeti- és emberföldrajzi leírás mellett ismerteti a vármegyei közigazgatást, annak történetét, majd a legbőségesebben a megye hajdanvolt várait és erősségeit. A kor elbeszélő stílusában megírt történeti két részre választják a megyét: az Alsóőrstől a Muráig tartó és járásokra felosztott nagyobbik és a Muraközt magában foglaló kisebbik részre. Kiemelten foglalkozik a megyének a különféle kamarai és hadügyi leírásokban és inventáriumokban szereplő erősségeivel és váraival, különösképpen Kanizsa és Csáktornya mezővárosokkal, s szinte csak címében maradt meg a Kapornaki, a Szántói és a Tapolcai járás. Kanizsa 1664-es töröktől történt visszafoglalásának gazdag német irodalma volt (memoár, röplap és ponyva), s számos korabeli metszetnek is témát adott az ostrom. Csáktornyát a Zrínyiek tették gazdaggá – ahogy akkoriban nevezték: ragyogóvá –, s a közeli Új-Zrínyivárt ostroma révén pedig Kanizsához hasonlóan híressé. Hogy Bél Mátyás gyűjtőszemvélye mi mindenre nem terjedt ki, azt mutatja most a munka függvényében szereplő *Zrínyi gyászéneke* is.

A kötet másik, nagyobb és hangsúlyosabb része T. Mérey Klára: *Zala megye útjai és a melletteük fekvő települések a XVIII–XIX. század fordulóján* című munkája, amelyben a szerző forrásközlő- és elemző tanulmányában egy eddig szinte sehol fel nem használt levéltári anyaggyűjtes feltárását végezte el. A bécsi hadilevéltárban őrződött meg az 1800-as évek elején nyilvánvalóan katonai topográfiai és térképészeti céllal elkészített leírás, amelyik a munka alapját szolgáltatja. Ennek adathalmazát, esetenként kissé száraz katonai nyelvezetét kapcsolata össze szerzőnk a korban alig pár évvel korábbi Crusius-féle postalexikonnal, annak kiváló kincstári adathalmazával, valamint nem utolsósorban az első hazai statisztikai-földrajzi munkával, a Vályi András által összeállított és 1796–1797-ben három kötetben megjelent kiváló Magyarország leírásával.

A források szinte mindenre kiterjedő figyelemmel elvégzett feldolgozásával Zala megyének egy olyan újabb leírása keletkezett, ami a kor ismert földrajzi-statisztikai – inkább enciklopédia jellegű – leírásait kiegészíti, teljesebbé teszi. A XIX. század eleje hazai viszonyainak minél részletgazdagabb feltárása annál is inkább fontos számunkra, mivel éppen a nagy vízrendezések, majd az útpítések megkezdése előtt – a messze korábbi természeti-környezeti elemeknek, a táj és az ember kapcsolatának még egyszer, utóljára megfogható – hagyományos állapotait rögzíti. A forrásmunka mérhetetlen anyaggazdagsága nemcsak a mai *zalai*, vagy az *országos* történet kutatása számára is bírhat kü-

lönös fontossággal, hanem határon a túla került *Muraköz* történeti múltjának feltérésében is.

A korabeli megye útjainak – a posta-, a hadi-, a fő- és a mellékkereskedelmi-, vagy egyszerűen csak országútnak, vagy mellékútnak nevezett utakból álló hálózatának és a mellettünk elhelyezkedő településeknek és lakóinak, s nem utolsósorban a természeti környezetnek, annak számos elemének – domborzat, vízrajz, növényzet stb. – vizsgálata és földrajzi-statisztikai leíró jellegű összefoglalása – most nem is szólva a más források bevonásáról – olyan hatalmas adathalmazt jelentett, aminek kibontására és elemzésére eredményesen nem sokan vállalkozhatnának.

Mérey Klára munkája nyomán a XVIII. század végi, XIX. század eleji megye olyan képe rajzolódik ki, amit eddig csak kevesen tudhattak maguk elé képzelni. A több mint egy évszázados török uralom, a megyén is végigvonuló és végigpusztító visszafoglalási háborúk eseményei után, mintegy örökségként alapvetően megváltozott kép fogadta a XVIII. század elején erre tévedő utazót. A változások alapvetően befolyásolták a település és a népesség, a környezet és a gazdálkodás egészének rendjét, nem is szólva a vizek járásának változásairól, a közlekedés lehetőségeiről, vagy inkább lehetetlenségeiről. Aztán inkább a század közepétől, illetve második harmadától zajló új országépítés feladata volt azoknak a változásoknak a végrehajtása, amelyek alapot adtak a XIX. század legelején a reformkor nagy változásaihoz.

A meginduló központi és helyi vízrendezések mellett – részben velük együtt – a közlekedési viszonyok átalakítása volt a legsürgetőbb feladat. Ezt szorgalmazta a központi hadi- és kamarai igazgatás, de szorgalmazta mindenki, aki érdekelt volt a kereskedelem, a külső és belső forgalom élénkülésében. Mint ahogy a dolgozat is mutatja, az utak és állapotuk, a körülöttük fekvő települések felmérésében is a különféle katonai szempontok elsőbbsége érvényesült még a múlt század első évtizedeiben is. A katonai egységek mozgatójának, az ellátás biztosításának a tervezhetősége volt az a szempont, ami a leírást végzőket vezette. A települések népessége, gazdasági állapota szintén a katonai szempontok szerint került rögzítésre, de ez talán egyben azt is jelentette, hogy a független és felkészült mérnökkari tisztek által végzett munkára kevés befolyással voltak a helyi viszonyok, s így az összegyűjtött információk és a leírt adatok a különféle megyei- és főleg adózási célzatú kamarai összeírásoknál talán pontosabbak.

Bencze Géza

HELLE MÁRIA:

Czéh Sándor magyaróvári nyomdász-kiadó illusztrációinak mintakönyve az 1836 és 1875 közötti évekből

Közgyűjteményeink kalandos sorsát ismerve csodálkozhatunk, hogy a jeles óvári tipográfus kiadványokban használt illusztrációinak mintakönyve épségben vészelte át a kincseket megbarlóló évtizedeket. És hálásak lehetünk a késői utódunk, hogy a mosonmagyaróvári Hansági Múzeumban őrzött katalógus képmeghatározásait elvégezte, a nyomda történetét összefoglalta, a kiadványok jegyzékét összeállította és mindebből egy gyönyörű kötetet szerkesztett. *Helle Mária* fontos művelődéstörténeti munkát készített, amely egyben hasznos segédeszköz a nyomdászat történetét kutatóknak, s élvezettel forgatott olvasmánya a laikus olvasónak is.

Az eredetét a XVII. századig visszavezető evangélikus Czéh család Pozsonyban élő Sándor nevű tagja, 1835-ben nyomdaállítási kérelemmel fordult Moson megye közgyűléséhez. Moson megye az ország egyik legkisebb és legkritikáiban lakott megyéje volt. Területén akkor három etnikum élt: németek (64 %), magyarok (20 %), és horvátok. Története során egy alkalommal működött sajtó a megye területén, Huszár Gál vándornomdájára a XVI. század közepén. Bár Pozsony a reformkorban a nyomdászok és kereskedők fellegvára volt, Czéh Sándor mégis jó érzékkel választotta ki tevékenysége leendő színteréül Magyaróvárt, Moson megye székhelyét. Az alig három ezer lakosú város fontos vásárhely, központja egy óriási Habsburg birtoknak. 1739 óta piarista gimnáziuma van, és itt működik az egyre nagyobb hírnévre és tekintélyre szert tevő mezőgazdasági akadémia, amely messziről vonzza ide a diákokat. Czéh Sándor nyomdájára 1836-ban kezdte meg működését Magyaróvárrott egy faszajtóval, gazdag betű- és díszkészlettel. A következő években kalendáriumokat, evangélikus egyházi tankönyveket, névtárakat, énekeskönyveket, szótárakat, törvénykönyveket, imádságos és alkalmi kiadványokat, politikai beszédeket, hazafias dalokat, mezőgazdasági szakmai munkát, tudományos ismeretterjesztő és vallásos műveket nyomtatott magyar, német és horvát nyelven. Néhány év múlva kölcsönkönyvtárat, könyv- és papírkereskedést nyitott a városban. 1848-ban a leltár szerint már 90 mázsa betűje volt a műhelynek, amelynek munkáit a nyomdászattörténetek szakszerűnek, igényesnek és esztétikusnak ismerik el. Czéh Sándor után fia Lajos, 1910-ig működtette a nyomdát, s ő ajándékozta a magyaróvári múzeumnak a nyomda iratait és mintakönyveit. Ebből maradt meg az értékes illusztrációs-gyűjtemény, amely Czéh Sándor gazdagon díszített kiadványainak képeit tartal-

mazza. Sajnos a betűmintakönyv egy gyűjtő tudatlansága miatt tönkrement.

Helle Mária a Czéh nyomda történetének főlázolása után 306 kiadványt ír le az 1836 és 1886 közötti évekből, ezeket négy nagy budapesti könyvtárban, Mosonmagyaróváron és Győrött, valamint bibliográfiákból és kereskedelmi jegyzékekből gyűjtötte össze. Kár, hogy figyelme nem terjedt ki a Pannonthalmi Főapátság Könyvtárára, ahol Czéh számos vallási témájú munkája található. Kétségkívül az ismertett mű a legértékesebb, a legtöbb munkát igénylő része annak az 1179 képnek a meghatározása és leírása, amely a mintakönyvben található. A szerző utal az illusztráció felhasználási helyére – Czéh Sándor és más nyomdászok kiadványaiban –, s ha módja volt rá, kiderítette, hogy honnan származtak a dúcok, illetve mely nyomdák mintakönyvében találta meg még azokat.

E meghatározásokat követi az a csaknem 1200 fametszet, amelynek dúcait valószínűleg bécsi, pozsonyi és pesti metszőműhelyekből vásárolta Czéh Sándor. Párját ritkító gazdagság ez a korabeli nyomdák készletéhez képest, s a tipográfus igényességét bizonyítják a szép és változatos fejlécek, barokk vignetták, városképek, arcképek, koronák, címerek, Merkúr-jelképek, mesék és történetek illusztrációi, Jézus – és Mária – ábrázolásai, az Ószövetség és Újszövetség jelenetei, műzsák és amoretek, páncélos vitézek, lovagok, tájképek, állatok és magyar életképek, amelyekkel a nyomda termékeit ékesítette a mester.

A szerző munkájának nagyságát és igényességét bizonyítják azok a jegyzetek és források, amelyek a levéltárakban és könyvtárakban töltött kutatások nyomán kerültek elő. Helle Mária műve nemcsak nagyszerű tudományos teljesítmény, hanem szemet gyönyörködtető alkotás is, amelyet 1998-ban a Balassi Kiadó jelentetett meg.

Tuba László

SZABÓ KÁROLY: Nógrádi Pantheon

Emlékkülféseken, irodalmi évfordulókon elhangzott előadások, valamint folyóirat- és vitacikkek gazdag gyűjteményének tárháza a *Nógrádi pantheon* című kötet. A többségükben jelentős alkalmakra született írásokat az egységbe szerveződés igénye, Szabó Károly keze formálta köteté. A szerző munkája Előszavában ekként vall erről: „Szinte kisüreggették tőlem, hogy összegyűjtve, kiadványban is képviseljek magukat. Mert különállásuk ellenére is együvé tartoznak. Hiszen voltaképpen ugyanarról szólnak

mindnyájan: Balassagyarmatról és az azt körülölelő régiókról. Egytől egyig azt kutatják, hogy milyen volt a viszonya az ott élt alkotóknak a várossal s annak környékével.”

Szabó Károly a lokálpatrióta szemszögéből is látja a várost, hiszen több mint három évtizede maga is Balassagyarmat polgára. Ez idő alatt gyűjtötte össze mindazokat a forrásokat, amelyek a földolgozás során annak bizonyítékul szolgáltak, hogy az egykoron „megyei urak székvárosának” nevezett város történelme egészen a közelmúltig összefonódott irodalmi életünkkel. A szerző mintegy jelképként értékeli azt aényt, hogy Balassi Bálintnak ez a város adta előnevét, illetve azt, hogy a költő családjától származtatható a város nevének első tagja. A szerző kronologikus rendben haladva tekinti át azoknak a művészeknek, költőknek, íróknak, irodalomtörténészeknek az életpályáját, akik a nagy előd nyomdokain haladva munkáik „szövetéül” a város életéből választották az „alapanyagot”, még ha a versekbe, regényekbe, novellákba formált írások ihletőjét, Balassagyarmat mára már többnyire nem tartja számon az irodalomtörténet „emlékezete”. Az írások nyomán kirajzolódik annak a *Koháry Istvánnak* az arcéle, aki mint költő szervezte újjá a törökök által romba döntött város életét; körvonalazódik *Gyurcsányi Gábor* alakja, aki alispánként még *Kazinczy* elismerésére is méltóvá vált, hiszen a magyar nyelv jogaiért és fejlesztéséért harcolt. Az írások *Szontagh Pál*, *Pulszky Ferenc*, a *Madách* fivérek (Madách Imre főművének, a *Tragédiának* külön fejezetet szentel a szerző), *Brankovics György*, *Mikszáth Kálmán*, *Mauks Ilona*, a *Stréter* fivérek, *Komjáthly Jenő*, *Mollinár Gizella*, *Tornay Cécile* munkásságát, és a városhoz fűződő kapcsolatait is elemzően tárják föl. A két világháború közötti időszakban a város irodalmi élete szinte teljesen megszűnt. Szabó Károly kötetében bemutatja azt is, miként él az innen elszármazottak – *Vilar Béla*, *Jobbágy Károly*, *Polgár István* és *Nyeki Lajos* – emlékezetében „tündérvárosként” Balassagyarmat, amelyet megkapóan idéz meg *Megyeri Sári*, az 1930-as évek ismert filmszillaga is.

Egy város egészséges „önértékelésének”, és pozitív megítélésének alapvető motívuma az, hogy a föltárt helytörténeti forrásanyagok a földolgozás, a szintézis során a teljes egész megismerését tegyék lehetővé. Ebben segít ez a kitűnő kötet, amelynek szerzője sajátos szempontok szerint, egy újfajta „fénytörésben” láttatva mutatja be a város történetét, az írásokkal bizonyítja azt, hogy „Nógrád a magyar irodalom Erdélye, s benne Balassagyarmat: Kolozsvár.” A fejezetek élén álló fotók az írók, költők életrajzi adataival egészülnek ki. (Balassagyarmat, Madách Imre Városi Könyvtár, 1998.)

Bartók Györgyi

Tanúk és vértanúk

Kortárs krónika Pákozdtól Aradig

Az 1848/49. évi szabadságharc hadi eseményeit, politikai és emberi fordulatait, illetve a döntő csaták tüzetmenyeit és következményeit 150 év alatt tüzetmenet földolgozta a honi történettudomány, ám olykor minden tudós értékezésnél és vonzó ismeretterjesztő írásnál többet mond a korabeli krónika, az egykorú följegyzés, a résztvevők tanúságtétele. A *Nóvé Béla* összeállította szemelvénygyűjtemény éppen ilyen sokatmondóan szemléletes krónika-mozaik, amely 1848 szeptemberétől, a pákozdi csatától 1849 őszéig, a világosi fegyverletételig, Komá-

nyomon a hadi eseményeket, éspedig úgy, hogy a 13+1 hónap krónikáját havonkénti fejezetek remekül válogatott forrás-összeállításai elevenítik meg.

Minden hónapfejezet az adott időszak legfontosabb eseményére utal címében; például 1848 szeptembere: *Fut Bécs felé Jellasics...*, 1849 januárja: *Buda várán újra német zászló*, vagy az év júliusa a *Szörnyű idő, szörnyű idő* mottó – címet kapta. A fejezeteken belül szoros időrendben sorakoznak a szemelvények, az alig oldalnyi, olykor bekezdésnyi passzusok, amelyek lényegrelátón, nemegyszer frappánsan érzékeltetik a kort, az eseményt, a szereplőket. Az első forrás-szemelvény *Kossuth* 1848. szeptember 11-i, gyűjtőhangú képviselőházi beszédének részlete; az utolsó a festőművész *Barabás Miklós* memoárjából való, ebben arra emlékezik, miként őrizte meg *Batthyány János* értékes képgyűjteményét a bosszúálló, fosztogató osztrákok elől. Vagyis a fegyveres honvédelem, a szabadságharc katonai előkészületeitől a megtorlásig adnak közelképet a forrásrészletek. Közöttük olyan megrendítő olvashatók, mint *Petőfi Szendrei Júliához* írott utolsó, síron túli hűséget ígérő levelei, vagy épp *Dimitrij Szoncov* cári tiszt beszámolója a debreceni csatáról. A dokumentumrészletek többsége természetesen az államférfitől, tábornoktól, közéleti személyiségtől való (*Táncsics Mihály*, *Görgey Artúr*, *Szemere Bertalan*, *Degré Alajos*, azután *Miklós* cár levele *Ferenc József*hez, vagy *Haynau* tábornok elöterjesztése a kivégzendők listájával), de talán még ezeknél is érdekesebbek, életközeliabek a közkatonák, civil szemtanúk fennmaradt levelei, naplói (pl. *Brunsvik Teréz* naplója, *Büttner Emil* 16 éves honvédkáplár levele, a halálra ítélt *Kutzka Mihály* kovácmester búcsúlevele, az aradi vértanúk özvegyeinek írásai stb.). Így a kötet az eseményeknek nemcsak a történelmi dimenzióit tárja föl, de emberi vonatkozásai is egészen közel hozza. Természetesen a szemelvényeknek számottevő helytörténeti hozadéka is van, hiszen a dokumentumok némelyike erősen kötődik ke-

letkezése helyéhez is, mondjuk, a pákozdi csataterhez, *Kossuth* Lajos alföldi toborzókörútjának állomásaihoz, a délvidéki küzdelmekhez, az ostromlott Pest-Budához vagy a forradalom másik fővárosához, Debrecenhez, netán a győzelmes nagyszombati bevonuláshoz, meg persze Világoshoz és Aradhoz is. Tér és idő, haza és múlt koordinátarendszerben állnak a kronológus rendbe sorolt, változatos műfajú dokumentumok, illetve részleteik (hivatalos iratok, magánlevelek, naplóföljegyzések, közlemények, kiáltványok, beszédek hadijelentések stb.), a nemzeti és a helyi történelem elválaszthatatlanságát példázva.

A szemelvények szövegei mai helyesírással szerepelnek; kísérő jegyzetek, szakirodalmi utalások sem nehezítik a folyamatos olvasást, a legszükségesebb magyarázatok, kiegészítések a szövegben, zárójelbe téve találhatóak. A több száz szemelvényt hasznos kiegészítő apparátus kíséri: a tizennégy hónap fő eseményeinek kronológiai táblázata, valamint az *Ajánló bibliográfia 1848–1849 történetéhez*, amely nyolc fejezetben (pl. források, monográfiák, hadtörténeti tanulmányok, helytörténeti munkák, albumok stb.) tárja föl a korszak legfontosabb vagy leginkább hozzáférhető irodalmát, a szak- és ismeretterjesztő kiadványok sokaságát, további források és információk felé kalauzolván a múlt iránt komolyan érdeklődő olvasókat. (Csikszereza, 1999. Pro-Print Kiadó)

Mezey László Miklós

SZARKA LAJOS:

Páratlan testvérpár

A Schulhof-testvérek szerepe Hévíz világfürdővé válásában

Schulhof Vilmos 1905-től négy évtizeden át volt Hévíz fürdőorvosa. Élete a fürdőidényhez igazodott, a telet Pesten töltötte. Gyógyítója munkája mellett megalapozta a svéd módszerekkel gyógyító Zander-intézetet. Testvérével együtt elvégezte a fő tudomány vizsgálatát, publikációk sorát jelentette meg a szak- és a népszerűsítő folyóiratokban. Sokat tett a külföldi, különösen a német vendégkör megnyerése érdekében, hiszen a két világháború között Hévíz, valamint Bécs és Graz között naponta indult autóbuszjárat.

Már 1912-ben érezhető volt a fejlődés. Az 1920-as évektől Hévíz-fürdő hazánkban egyike volt a legismertebb és legkedveltebb gyógyhelyeknek. Hozzájárult ehhez a dr. Zander svéd orvos nevéhez fűződő, gépekkel történő mozgásterápiás gyógygimnasztika bevezetése.

Schulhof Vilmos – mint minden évben – a szezon kezdetén 1944-ben is leutazott Hévízre, szokott munkájához, elhagyva a számára biztonságosabb fővárost. De nem kezdhetette meg gyógyító munkáját, a keszthelyi gettóból Auschwitzba deportálták, ahonnan sem ő, sem felesége nem tértek vissza.

Huszonöt évvel fiatalabb testvére, Ödön folytatta munkáját. Továbbvitte a hagyományt, beleértve a szegény betegek és a helyi lakosok ingyenes ellátását. Nagy szakirodalmi és orvosi tevékenységére tanítványok sora emlékezik.

Szarka Lajos könyve nemcsak emléket állít e „páratlan Testvérpár” munkásságának, hanem érdekes olvasmány is. A fürdőhely ismertetése, története, a különböző gyógymódok leírása, szép kiállítású illusztrációk teszik vonzóvá. Schulhof Vilmos és Ödön egy-egy tanulmánya zárja a kötetet. Az olvasó egyetérthet az előző megállapításával: „A fürdőhely történetével számos munka foglalkozott már, de a mostani kötethez hasonló, egy adott időszak orvosi-szakmai történetét feldolgozó mű ez idáig még nem látott napvilágot.”

Róbert Péter

BELLON TIBOR:

Beklen

A nagykunsgági mezővárosok állattartó gazdálkodása a XVIII-XIX. sz.-ban

Nem véletlenül választotta Bellon Tibor, a Karcagi Györfly István Múzeum egykori igazgatója a Nagykunsgág hagyományos állattartásával foglalkozó, három évtizedes levéltári, könyvtári és helyszíni gyűjtőmunkája eredményeként megszülető könyve címéül ezt a kun nyelven *örzöttet, óvottat* jelentő szót: *Beklen*. Hiszen a külterjes árutertermelő állattartás során a megélhetés és a vagyonosodás szempontjából legnagyobb értéket jelentő jószágállomány *megörzése* jelentette a nagykunok legfontosabb feladatát: beleértve ebbe az állatok egészségének, szaporodóképességének, hasznának – vagyis tartásuk *célszerűségének megörzését*.

A Nagykunsgágról van szó ebben a könyvben, ami tulajdonképpen hat mezővárost – Karcag, Kisújszállás, Kunhegyes, Kunmadaras, Kunszentmárton, Túrkeve – jelent, hiszen a vidék a török hódoltság idején vált hatalmas pusztákkal rendelkező, gyér településhálózatú tájjá. Ezek a török hódoltság alatt is fejlett önkormányzattal rendelkező mezővárosok a redempció követően még inkább öntörvényűekké váltak, s az ennek nyomán hátramaradt iratanyag felbecsülhetetlen forráskincset jelent

az elmúlt századok életmódját vizsgáló kutatók számára.

A Nagykunsgág népének a török kiűzését követő másfél-két évszázadban a legellettésre alapozott árutertermelő nagyállattartás jelentette a fő megélhetést, ezt pedig elsősorban két tényező szabályozta, nevezetesen a *redempció* és az *ármentesítés*. Ehhez járult harmadikként az a rendkívül szigorú, célszerű és a közösség érdekeit szem előtt tartó központi – majdnem azt írtam: kényszer – gazdálkodás, amit a nagykun mezővárosok tanácsa valósított meg. Ez azonban még véletlenül sem hasonlított az 1950-es évek ugyancsak központosított gazdasági rendszerére, hiszen a múlt századokban a szakmailag leginkább hozzáértő, a többség akaratát képviselő és megvalósító városatyák intézték a település állattartásának ügyeit, betartva a hagyomány rendjét és kifelé is képviselve a kommunis érdekeit.

Bellon Tibor könyve jelentős mértékben gazdagítja a külterjes árutertermelő állattartásra vonatkozó ismereteinket. Ezek pedig bizonyos mértékben eltérnek attól a képtől, amelyet Herman Ottó, Szűcs Sándor, vagy akár Györfly István munkáiból ismerünk. Azok elsősorban a jószágot őrző pásztorok szemszögéből mutatták be a külterjes állattartást és a hozzá tartozó pásztortörzsvilág romantikusabb oldalát. Bellon a szántóvető emberekhez és a városi polgárokhoz képest kétségtelenül függetlenebb pásztoroknak is parancsoló, munkájuk rendjét meghatározó, a rendeletek ellen vétőket áristomba vető, megpálcázató városi tanácsosok, magisztrátusok és más előljárók szemszögéből vázolja a nagykunsgági mezővárosok állattartásának rendjét.

Külön fejezetben foglalkozik a birtokviszonyok alakulásával és az árutertermelő állattartás szempontjából oly fontos pusztabérletekkel. Bőséges anyag alapján vázolja fel a gazdasági és társadalmi szempontból egyaránt elkülönült, célszerű munkamegosztást megvalósító pásztortársadalom rendjét, a pásztortogadással, a pásztorbérek alakulásával. A pásztorok hierarchikus világa természetesen állatfajok szerint is tagolódott a gulyát, a ménest, a sertésnyáját, a juh- és a birkanyáját őrzőkre. Még a témát valamelyest ismerő számára is meglepő, hogy a pásztorok meglehetősen öntörvényű mikrovilága milyen szervesen illeszkedik a városvezetés által teremtett makrokörnyezetbe. A magisztrátusi jegyzőkönyvek, protokollumok, szerződések lapjairól világosan kiderül, hogy ezekben a nagykun mezővárosokban valójában az előjáróság, pontosabban a város gazdaságának választott képviselői gazdálkodtak, s a pásztorok jórészt csak eszközök voltak a kezükben. A tanácsban ülők mondták meg, hogy mi kor és mely határrészeket legellettnek és melye-

ket hagynak meg kaszálónak; mikor tilalmazták valamely terület legeltetését, mikor és mely részeket szabadítanak fel a tilalom alól; mikor eresztik a kosokat a juhokra; hol ássanak kutat és mikor takarítsák azokat és így tovább. De még az értékesítést is ők szabták meg: „a kereskedőkkel – olvashatjuk – mindig a tanács tárgyalt és velük az alkut az egész város állatállományára kötötték meg”. Ez biztosítékot jelentett a kereskedőknek is, a lakosoknak is – hogy nem csapódnak be külön alkuval –, tanácsnak is, hogy az állatokért kapott pénzből kifoghatja az adósok hátralékát. Aligha tévedünk, ha úgy ítéljük meg, hogy ez a módszer tette lehetővé, hogy itt ne alakuljon ki olyan elősködő kereskedői réteg, amely – a kalocsai paprika, a makói hagymatermelő körzetben és más árutermelő vidékeken – a termelők megosztásával, egymás ellen fordításával tisztességtelenül növelte – és növeli – a hasznát, évszázadok óta.

Bellon Tibor könyve nemcsak a néprajzi szakirodalom jeles darabja, de kiváló helytörténeti munka is, hiszen helyi források alapján felvázolt lokális állapotokból von le nagyobb földrajzi, társadalmi és gazdasági egységekre jellemző megállapításokat. A könyv legfontosabb tanulsága pedig az, hogy csak célszerűen tagolt, öntörvényei szerint fejlődő társadalmi-gazdasági berendezkedésű közösségek alkalmasak arra, hogy fejlett árutermelő állattartást valószínűsítsanak meg, akár külterjes viszonyok között is.

A nagy összefüggések felvázolása mellett a szerző talál módot a mindennapok apró örömeinek, vagy akár „stiklijeinek” bemutatására is. Így ismerkedünk meg a kártyázásra, mulatozásra, dorbézolásra összeülő, s a járástól olykor-olykor elhanyagoló; vagy a jórandóságba kapott kenyérért túl sűrűn a falvakban látogató, s ennek során asszonyaikhoz sündörgő huncut pásztorokkal. De megtanulhatjuk a juhpaprikás, a „juhtest” elkészítésének leghelyesebb módját is. (Önkormányzat, Karcag, 1996.)

Halász Péter

KLOTZ IGNÁCZ (TÖRZSÖK):

A Vértesekről

„A kies Vértések nem csupán természeti szépségekben, de hagyományos mondákban is gazdagok. Még sok összeszedni s megírni való van!” – közli bevezetőjében a XX. század elején megjelent, s a községi önkormányzat és iskola jóvoltából reprintben ismét kiadott tárcagyűjtemény szerzője, Klotz Ignác (1869–1940). Megállapítása minden elfogultsága ellenére – Klotz 1901–1916 között volt Vértesszőlősi plébános – ma is igaz. Ő összegyűjtötte, és írásban közzé-

tette a környéken akkoriban ismert mondák, anekdoták egy részét. E kis gyűjtemény a történeti köztudat kifejezője tájunkon a „Vértések”-ben, a jelzett időszakban.

A többes szám arra utal, hogy a szerző tágabban értelmezi a környéket. A Vértés és a Gerecsse találkozási pontjánál „összeszedte a nép szájáról a múlt emlékeit, megírván históriáját, a közfolyamatos emlékezetében a leghálásabb utódok számára”. Az utókor persze hálás, de feladata az is, hogy megismerje az itt közltek belső összefüggéseit. A benne feltűnő adatokat értékelje, és értékén kezelve adja tovább e gyűjteményt az olvasók számára. Fontos, hogy tudjuk: Mi a valós adat és állítás és mi „utalható a legendák világába”. Milyen szemléleti alapjai vannak e gyűjteménynek? Mi és hogyan használható fel mindebből ma az iskolai történelem (helytörténet), földrajz, irodalom tanórákon, hogy „múltunk e szeletével a fiatalabb korosztályok is megismerkedjenek...” (Idézet a *Vértések liliuma* című tárcából és a kiadói előszóból.)

Ahogy a földrajzi név, úgy a műfaji meghatározás, „tárczák” sem teljesen pontos. Az itt közl 56, korabeli lapokban megjelent, többnyire könnyebb fajsúlyú „irodalmi alkotás” a századforduló táján volt divatos kifejezési forma Magyarországon. Talán a sors fintora, de tény, hogy a Klotz által több helyütt is oroszosított francia viszonyok nyomán honosodott meg nálunk is ez a „vonal alatti” sajtóműfaj. A közölt történetek nagyobbik részéről nem állapítható meg egyértelműen e helyhez kötöttsége. Rövid, tanulságos, olykor tréfás történetek, anekdoták, népköltészetünk egyik legjellegzetesebb alkotásai ezek, még ha írott formát kaptak is. Lényeg a történet és a mélyen húzódó tanulság. Az írások másik csoportja kifejezetten – de a történeti hitelességet tekintve nem mindig bizonyíthatóan – a helyi történelem egy-egy epizódját beszéli el. Egy-egy itteni, elsősorban vértesszőlősi földrajzi névről ad magyarázatot. (A vértések hídjá, A síflis kő, A sáncz, A lengyel-halál stb.) Mindkét kategória történeteinek hősei az emberi tapasztalatoknak és tudásnak széles tér- és időbeli összefüggéseit tárják fel.

A formájukban könnyű és rövid, ám mondanivalójukban mindig mély és tanulságos történetek egymással alig függenek össze. Nem alkotnak „filozófiai rendszert”, de az igazság, az erkölcsi erő, a morális emberi magatartás és állásfoglalás, örök emberi értékek ott találhatók szinte mindegyikben. S különösen a mondák hordozzák e műfaj mélyebb jellegzetességeit. Érdekes kérdés, hogy a környéken miért van olyan sok községben azonos földrajzi név – hasonló terepviszonyok között –, azonos vagy részben hasonló magyarázatokkal? (Pl.: Vas-ka-pu)

Klotz írott forrásokat is felhasznált munkájához. Vértesszőlős község XVIII. század végi jegyzőjének, Jankovits Nep. Jánosnak feljegyzéseit, a község História Domus-ának adatait igyekezett összekapcsolni a szájhagyománnyal. A Szelim-barlang mondáját az említett jegyző és tanító is a szájhagyomány után jegyezte fel, s ezt közölte betű szerint Klotz. Ez a monda is régi történetet mesél el, s a végén ott van az erkölcsi igazságszolgáltatás, a keresztényi felfogás. Szemben a másutt is említett muzulmán törökök kegyetlenségével. (A Vértések vértanúja) A történetek elmesélésében benne van a XX. század elejének életforma váltása, az iparosodás, a vasút, a polgári és paraszti kultúra együttélése, keveredése. A modernizációt érzékelteti a Szelim barlang című tárcában az „amerikai módra keltezett nagyváros, Tatabánya” említése. Másutt a párbeszéd kap fontosabb szerepet, amellyel a konfliktust erősíti, vagy erre építi magát a történet. (Pl.: Már késő!)

Szerző a „mai napi laza erkölcsű világ” romlását az elvállaltalanodásban látja. Rövid, egy-két mondatos állásfoglalásaiból sok minden kiolvasható az egyház fokozódó útkeresésére és belső fejlődésére vonatkozóan – a vallástalanná váló tőkés társadalomban. Klotz válasza az időszzerű kérdésre: Az értékvesztett világot a múlt vizében megfürösztve kell megújítani. Tágabb értelemben a hit, szűkebb értelemben az oktatás, az iskola révén kívánt közösséget teremteni és formálni. A „Vérteskőről” című kötet bevételeiből és egy másik adományból építették fel az új, ám nem „községi”, azaz állami, hanem római katolikus felekezeti elemi iskolát. E területnek volt elkötelezettje, a később Tatára került és ott is az egyházi szellemű oktatással foglalkozó plébános, Klotz Ignác. Az utolsó előtti bekezdésben korszakhatáron szervezte újjá a szőlősi iskolát. (Győr, 1912., Vértesszőlős 1999. reprint)

Dr. Horváth Géza

ÁG TIBOR:

A Csallóköz muzsikája

A Csallóköz a Dunától északra, a mai Szlovákia délnyugati részén terül el. Nevét a valami-kor a Dunába torkolló Csalló folyótól kapta. A monda szerint egykor a tündérek birodalma volt. Bővelkedett természeti kincsekben, ezért is nevezték Aranykertnek.

Hogyan énekeltek, mulattak, játszottak, a baktek hogyan is jelezte az éjfél, az újévet, milyen balladát mondtak ezen a *dszindzsáros* (nehézsen járható, vizenyős, lápos) vidéken, amelyet Csallóköznek hívunk? Eddig is volt sejtésünk Bartók, Kodály, Lajtha, Pongrácz Zoltán,

de különösen Manga János és Szomjas-Schiffert György gyűjtéseinek és publikációinak köszönhetően, de teljes képet most kapunk Ág Tibor kötetéből.

A Csallóközben gyűjtött népzenei anyag eddig csaknem negyezer egységet tartalmaz. De nem ebből, hanem jobbra saját gyűjtéséből válogatva most hatodfélszáz oldalas könyvet ad közre a jó gyűjtő, lejegyző és rendszerező Ág Tibor. A gyermekjátékdalok, a jeles napi szokások dalainak bemutatásával kezdődik a kötet, majd a dudanóták, a balladák, lakodalmi szokásdalok és táncnóták bemutatása következik. Az utolsó részben több szalt népdalt (szerelmi, katona-, tréfás és gúnyos dal) ismerünk meg – természetesen kottával együtt.

A meglepetés elsősorban a terjedelemnek szól, hisz azt hinnénk, és a gyakorlat is ezt mutatta, hogy a polgárosult vidéken alig maradt meg valami a régi szokásokból, a hagyományból, a folklórból. Hisz „Csallóköz már századunk elején sem tartozott a különösen hagyományörző vidékek közé. Népzeneje korántsem annyira értékes, mint például a Zoborvidéké vagy Gömöré, ami azonban nem jelenti azt, hogy a Csallóközben semmi eredeti népzenei hagyomány sem volna. Sajnos a gyűjtésükkel kissé megkéstünk” – írja bevezetőjében a szerző.

A Nagymenyeren élő Ág Tibor „nadrágos ember”, vagyis városi polgár – mint a legtöbb népdalgyűjtő. Először őt is gyanakodva fogadták falun, hogy mit akar itt ez az ember Pozsonyból, a beszolgáltatások idején? Aki valaha gyűjtött, vagy járt népdalgyűjtővel, tudja, hogy azon áll vagy bukik egy út sikere, vagy sikertelensége: elhitetni a tiszta szándékot, és ha kötelnek állnak, akkor elhitetni, hogy azok a régi nóták az igazán szépek, amit ma már nem énekelnek és lenéznek.

Csallóközben régi nóta viszonylag kevés volt (ezek a dudanóták), a pentatóniának itt szinte nyoma sincs, a kvintváltás csak néhány dallamban fedezhető fel. De annál színesebbek és gazdagabbak az új stílusú népdalok, amelyek a Csallóköz népzenei hagyományában uralkodnak.

Ág Tibor első, stencilezett népdalgyűjteménye *Dalokönyv* címmel 100 példányban, 1953-ban jelent meg Pozsonyban, a CSEMADOK kiadásában. Az első könyve két évtizeddel később látott napvilágot. (*Édesanyám rózsafája*. Palóc népdalok. 1974.) 1979-ben, nagy késéssel adta ki a Madách Könyvkiadó a *Vétessek ki szóló szíveim* című balladagyűjteményét, amely igen meleg fogadtatásban részesült. A rendszerváltozásig azután megint semmi nem történt, pedig lett volna, és továbbra is lenne mit kiadni a 71 esztendő Ág Tibor gyűjtései közül. Csak én három megszerkesztett gyűjteményéről tudok, ame-

lyek nyomdakészek, s amelyekre eddig beváltatlan ígéretet kapott. Hihetetlen és szomorú, hogy magyarországi könyvkiadót soha – sem rég, sem most – nem érdekelt ez a hatalmas értékű anyag. A Kalligramm Kiadót (és a sorozatszerkesztő *Koncsol Lászlót*) dicséri, hogy a 30 kötetesre tervezett Csallóközi Kiskönyvtár sorozatába felvették és megjelentették ezt a munkát.

Móser Zoltán

SZARKÁNÉ BÍRÓ PIROSKA:

Épületek fadíszei öt sárréti településen

Az alföldi népi építészeti irodalom jelentős forráskiadvánnyal gyarapodott. Sz. Bíró Piroska kétéves gyűjtőmunkájának eredményeként és Pál Lajos 175 színes fényképe segítségével az öt sárréti település (Dévaványa, Füzesgyarmat, Kőrös-ladány, Szeghalom, Vésztő) építményeinek fa alapanyagú díszítményeiről részletes és telkekre lokalizálható ismereteket kaptunk.

A bevezető két fejezet tisztázza a fa szerepét a sárréti épített környezetben a helyi és „szállított” anyagok vonatkozásában. Továbbá mutatja az iparosképzés céhes és ipartestületi módját és formáit.

Önálló fejezetet kapott az oromfal, azon belül is mint legjellemzőbb, az állóhézagos- és a kazettás szerkezetoromzat. E főképp fenyőfából készült szerkezetek korai példányai a XIX. század utolsó negyedéből valók, s vályogfalú, nád-fedésű lakóházak díszei voltak. A XX. század első harmadából maradtak meg a polgári ízlést tükröző, kétrétegű faoromzatok, melyek egyike napugaras, másika áttört virágornamentikájú díszítést kapott.

A tornácok és filagóriák című részben a sárréti lakóházak legelterjedtebb faoszlopos oldal-tornácjait mutatják be. Egész sorozatot tanulmányozhatunk a ferdetámaszos, az áttört virág-, csillag- és rozetta díszítésű pillérfokról. Ugyanez vonatkozik az ereszalj díszekre és tornác-mellvédekre is. A toldott ereszek lezárására vég-díszkákat alkalmaztak, melyeknek díszítésük az eklektikában fogant. A módosabb családok a ház oldaltornáca elé téglalap alaprajzú filagóriát építettek apácarácsos oldallal és állóhézagos mellvéddel. A tornácok utcai oldalát díszesen faragott, táblabetétes szerkezetű, felülvilágító ablakú, egyszárnyú ajtókkal zárták le. Ezen utcai ajtók egy része század eleji asztalosremeknek minősül.

Végül az egyéb fából készült építmények között megismerkedhetünk a többemeletes és többrekeszes galambdúccokkal, valamint a fakávas gémes- és keresek kuttakkal.

Előjáróban a kötet forráskiadvány jellegét méltattuk, amit aláhúz a szerkezetek rajzának közlése, levéltári források bemutatása. Hangsúlyoznunk kell azonban a kiadványban a műemlék jellegű objektumoknak ízléstformáló erejét, azokat megtartani és megújítani akaró szándékát – amire az előző szerzője, adó Ráday Mihály is felhívja a figyelmet.

Az angol nyelvű összefoglalóval záruló kötetet a gyomai Kner Nyomda színvonalasan és esztétikusan állította elő. (Kiadja a Sárréti Múzeum Közalapítvány, Szeghalom, 1999. 112 old.)

Kecskés Péter

VIDA GABRIELLA:

A miskolci fazekasság a 16–17. században

A kultúra történetének forrásai sokféle típusba sorolhatók. Közöttük egyaránt találhatók szellemi és tárgyi emlékek, melyek egymással komparatív viszonyban állnak a kultúra egészét tekintve. A tárgyi emlékek azért oly fontosak, mert egyetlen forrásnak bizonyulnak a történelem egy-egy időszakát egy adott helyen vizsgálónak. A história tárgyi emlékei közül a kerámia nem kizárólag azért értékes, mert időtálló, s szélsőséges körülmények között is képes megmaradni, hanem azért is, mert gyakran „beszédesebb”, mint a tárgyak némelyike. Néhai készítője technikai felkészültségéről ugyanúgy számot ad, mint a szükségről és igényről, amely létrehozta. Megismerhetjük a készítő és használó ízlésvilágát színekben, formákban, díszítményekben, s talán kicsit még a lelki karakterét is. Nem is beszélve azokról a társadalomtörténeti szálakról, melyek át- meg átszövik a kerámia kultúrtörténetét.

Mindazonáltal Miskolc művelődéstörténete sem nélkülözheti a miskolci kerámia történetének alapos ismeretét. A miskolci kerámia XVI–XVIII. századi típusai szorosan kapcsolódnak ahhoz az – Északi-középhegységben – egyetemes stílushoz, melyről legtöbb adattal a korai várásatások szolgálnak. A késő középkori ólom-mázás kerámiák a reneszánsz stílusjegyeit viselik magukon, formájuk gyakran fémedényre emlékeztetnek. Díszük szigorú, geometriai szerkesztésű ábrák és szabadabb növényi ornamentek is lehetnek, melyeket részletesen bemutat a szerző. A XVIII. században nincs egységes, zárt motívumvilág, mellyel egyértelműen jellemezhetnénk a korszakot. Ennek oka az, hogy a XVII. századtól kezdődően jelentősen megváltozik Miskolc város társadalmának összetétele. Ez a változás híven tükröződik a kerámiatípusok sokféleségében.

A miskolci fazekascéh Protocolluma 1774-től íródott. A céhes ügyek „nagykönyve”, s az alapítólevél meglehetősen sok hasznos információval szolgál a mesterek és inasok tevékenységéről, életéről. A mesterség általában családon belül öröklődött. A fazekas családok felsorolását és – adatmennyiség engedte – bemutatását szintén megtaláljuk a vonatkozó fejezetben. A kontár mesterekről, landmajszterekről, inasokról, céhtárgyakról, remeklésről szóló szövegrészek meglevenítik előttünk a miskolci fazekas-céh mindennapi életét.

A XIX. században megalapított kőedénygyárak kapcsolataikat más hazai és külföldi üzemekkel építették ki. Ennek következtében a helyi fazekasság önálló „konceptiói” lassan eltűntek, termékeik az ipari termékek forma és díszítményvilágát kezdték utánozni.

A közép-tiszai fazekas stílus központjainak – Debrecen, Mezőcsát, Tiszafüred, Sárospatak –, illetve Gömör vármegye fazekas centrumainak kapcsolatát, Vida Gabriella egyrészt a stílusjegyek hasonlóságával, másrészt Miskolccal kapcsolatba került fazekasok személyével bizonyítja, majd hasonlóképpen szól arról, hogy a mis-

kolci fazekasságnak milyen szerepe lehetett a kisebb borsodi központok kialakulásában.

Vida Gabriella – a miskolci fazekasság mintegy négy évszázados történetét tárgyaló – könyve hiánypótló munka. A fazekasság – s a közép-tiszai kerámiastílus – önállóságát, történetét kissé későn fedezte fel a kutatás. Azok a kutatók, akik körülbelül az elmúlt száz esztendő óta foglalkoztak a kérdéssel, rendkívüli részleteket tártak fel, de kutatásaik sohasem irányultak a miskolci kerámiatörténet teljes feltárása felé. Ezt a munkát, immáron a teljesség igényével végezte el a fiatal kutató, a népi és korai ipari kerámiák kiváló ismerője. Kellő körültekintéssel minden olyan forrást feldolgozott, mely a témához kapcsolódik. Számba vette a várásatások, fazekasműhelyek selejtgödreinek ásatási anyagát, egyéb lelőhelyek leleteit, a vonatkozó levéltári anyagokat, s a céhtörténet forrásait stb. Ennek köszönhetően a miskolci kerámia története kapcsán megismerhetjük Miskolc társadalomtörténetének olyan vonatkozásait is, melyek minden olvasót gazdagabbá tesznek, aki érdeklődik a város történetéért. (Miskolc, HOM: Officina Musei 8., Szerk.: Veres László–Viga Gyula: 1999. 120 old. 72 fotó és grafika)

Cseh Zsolt

MEGRENDELŐLAP

Megrendelem a HONISMERET című folyóiratot példányban.
Az előfizetési csekket az alábbi címre kérem:

Név:

Cím: irányítószám:

utca: házsám:

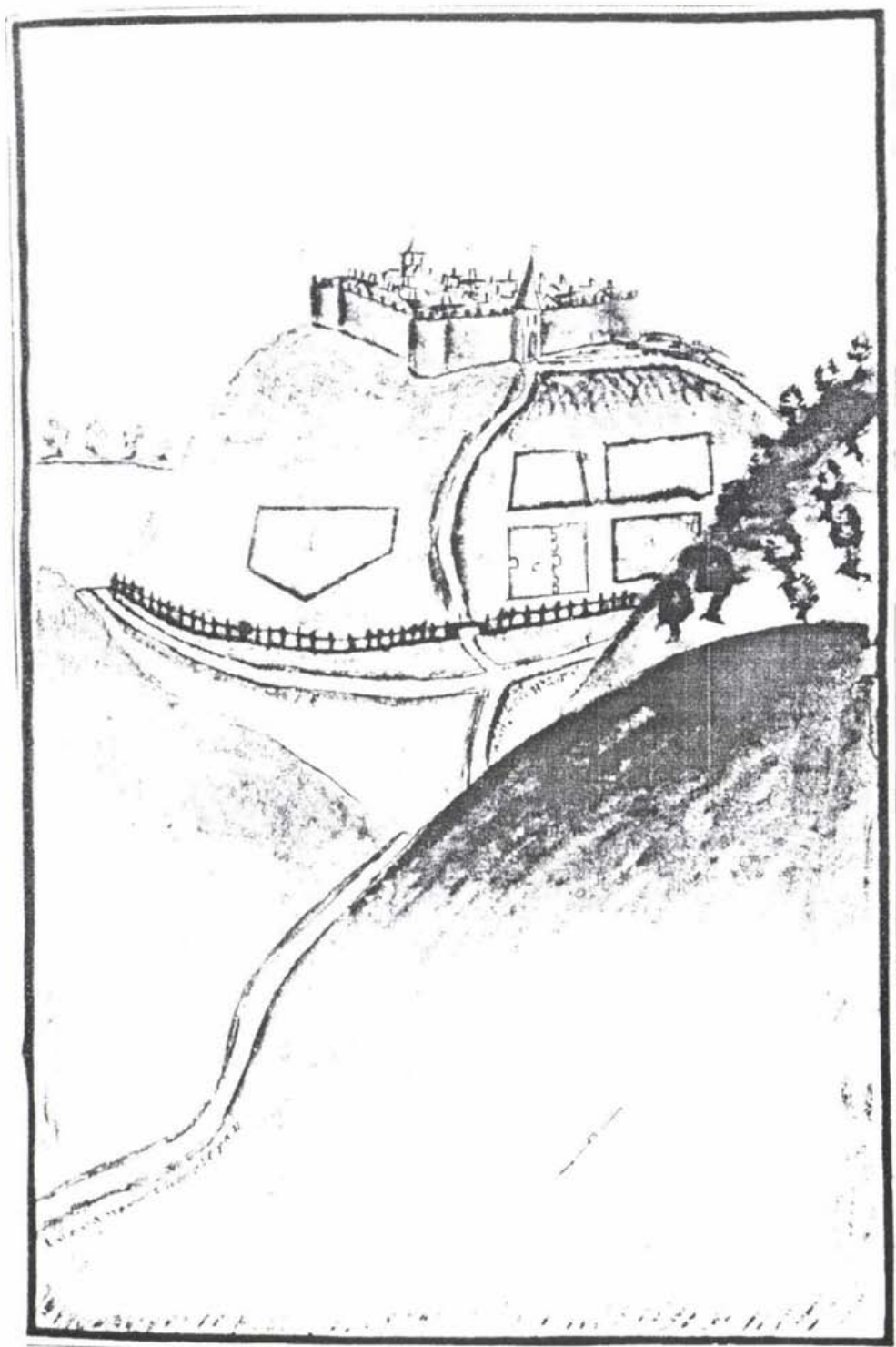
Az előfizetés díja egy évre: 840,- Ft
fél évre: 420,- Ft

A megrendelőlapot kérjük a Honismereti Szövetség címére visszaküldeni:
1370 Budapest, Pf. 364., tel./fax: 327-77-61

Dátum:

.....

aláírás

Dunapentele egykori vára

